

Editör
Dr. Mehmet Emin SARIKAYA

Felsefe ve Din Bilimleri Rehberi

A Guide to Philosophy and
Religious Studies

Oku Okut Yayınları
Şenyuva Mah. Seyhan Cad. 11-c/17 06300, Ankara, Türkiye
yayin.okuokut.org | yayin@okuokut.org
Sertifika No | Certificate Number: 49846
ISNI: 0000000506276072 | ROR ID: ror.org/03zs8ga83

Yayın No | Publication Number: 26
Akademik Araştırma ve Yazım Dizisi | Academic Research and Writing Series: 6
ISBN: 978-625-98869-5-4

Kitap Adı | Book Title: *Felsefe ve Din Bilimleri Rehberi*
Çeviri Adı | Translated Title: *A Guide to Philosophy and Religious Studies*
Editör | Editor: Dr. Mehmet Emin Sarıkaya | ORCID: 0000-0002-7550-4727

Yayın Türü | Publication Type: E-Kitap | E-Book
Yayın Tarihi | Publication Date: 23 Ağustos | August 2024
Yayın Yeri | Place of Publication: Ankara, Türkiye
Yayımlandığı Ortam | Publishing Format: PDF
Yayın Dili | Language: Türkçe | Turkish
Ebat | Dimensions: 16 x 24 cm
Baskı Sayısı | Edition: 2 (İlk Baskı: Ankara: Sonçağ Akademi, 2023)
Sayfa Sayısı | Pages: 183

© 2023 The Authors/Yazarlar
Lisans Türü | OA License: CC BY-NC 4.0
Erişim | Access: yayin.okuokut.org

Sarıkaya, Mehmet Emin (ed.)
Felsefe ve Din Bilimleri Rehberi [A Guide to Philosophy and Religious Studies] – Ankara: Oku Okut Yayınları, 2023.

ISBN: 978-625-98869-5-4

DOI: doi.org/10.55709/okuokutyayinlari.48

1. İslam Islam	8. Din Psikolojisi Philosophy of Religion
2. Din Religion	9. Din Sosyolojisi Sociology of Religion
3. Felsefe <i>Philosophy</i>	10. Dinler Tarihi History of Religions
4. Dini Bilimler Religious Sciences	11. Felsefe Tarihi History of Philosophy
5. İlahiyat Theology	12. İslam Felsefesi Islamic Philosophy
6. Din Eğitimi Religious Education	13. Mantık Logic
7. Din Felsefesi Philosophy of Religion	

Atıf Bilgisi | Cite as: Sarıkaya, Mehmet Emin (ed.). *Felsefe ve Din Bilimleri Rehberi*. Ankara: Oku Okut Yayınları, 2024. <https://doi.org/10.55709/okuokutyayinlari.48>

SUMMARY

A Guide to Philosophy and Religious Studies

Philosophy and Religious Studies, one of the three main departments within the Islamic Sciences and Theology faculties, investigates the phenomenon of religion through the lens of humanities disciplines such as history, sociology, logic, psychology, philosophy, and education. Situated at the intersection of theology and the humanities, the Department of Philosophy and Religious Studies plays a significant role in the internationalization of theology education. Concurrently, these disciplines serve as intermediaries in contextualizing Islamic Sciences within contemporary understanding. The Department of Philosophy and Religious Studies generates data on contentious contemporary issues such as artificial intelligence, transhumanism, migration, and conflict resolution, thereby elucidating the intellectual background of these issues and providing theoretical insights through empirical research. Within this framework, the study addresses the incorporation of courses offered by the Department of Philosophy and Religious Studies, presenting them aligned with the project's objectives. The study aims to introduce the Department of Philosophy and Religious Studies, elucidating its content, functions, and outcomes, to foster critical thinking and analytical skills among students through philosophical education, facilitating a deeper comprehension of diverse aspects of religion, and delineating the disparities and connections between philosophy of religion and religious sciences. Furthermore, the study seeks to enable students to assess the logical and philosophical dimensions of various religions and belief systems, while also contributing to theological education by highlighting the unique fields of study and values inherent in Philosophy and Religious Studies. Ultimately, the study endeavors to facilitate the international integration of the Department of Philosophy and Religious Studies and its adaptation to contemporary needs within theological education. The research is predicated on the premise that Philosophy and Religious Studies should to be more inadequately introduced to students, particularly at the secondary school level, despite their increasing relevance in light of evolving global agendas. As a result of the analyses conducted, insights have been gleaned regarding the content, functioning, outcomes, fields of study, and methodologies of departmental courses. Consequently, this book aims to introduce the field of Philosophy and Religious Studies to students from high school to graduate levels, guiding new researchers, and offering ideas and direction to advisors and students regarding potential areas of study. Covering a broad research area alongside its departments, this book will guide prospective theology students, current departmental students, and those seeking graduate education within this discipline. In alignment with the stated objectives, the study will conclude by compiling chapters contributed by lecturers from diverse disciplines. Employing a quantitative research method and documentation technique, the study has gathered data from articles, books, field research, and lecturers' experiences. Detailed accounts of sub-units of Philosophy and Religious Studies, such as the History of Religions, Sociology of Religion, Psychology of Religion, Philosophy of Religion, Religious Education, Islamic Philosophy, Logic, and History of Philosophy, are provided, covering aspects such as history, methodologies, research topics, notable figures, fundamental resources,

graduate education, academic journals, interdepartmental relations, and international collaborations. Each completed chapter has been peer-reviewed by relevant department lecturers using blind refereeing principles, with necessary corrections implemented by the authors. The book encompasses eight departments, delving beyond superficial analysis to address foundational issues within each department. Additionally, each chapter includes recommended readings and films. This study asserts itself as a potential textbook for introducing Philosophy and Religious Studies as an elective course in Imam Hatip high schools. It can also serve as an elective textbook for first-year undergraduate programs.

Keywords: Islam, Religion, Philosophy, Religious Studies, Theology, Religious Education, Philosophy of Religion, Psychology of Religion, Sociology of Religion, History of Religions, History of Philosophy, Islamic Philosophy, Logic

ÖZET

Felsefe ve Din Bilimleri Rehberi

İslami ilimler ve İlahiyat fakültelerinin üç temel bölümünden biri olan Felsefe ve Din Bilimleri tarih, sosyoloji, mantık, psikoloji, felsefe ve eğitim gibi beşeri bilimler ışığında din olgusunu araştırır. İlahiyat biliminin beşeri bilimlerle kesişim noktasında yer alan Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, ilahiyat eğitiminin uluslar arasılaşmasında önemli bir paya sahiptir. Aynı zamanda bu bilim dalları, İslami ilimlerin çağın idrakine hitap edebilmesinde aracı işleve sahiptir. Çağımızın en çok tartışma konusu olan yapay zekâ, transhümanizm, göç ve çatışmaların çözümü gibi konularında veri üreten Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, meselelerin düşünsel arka planını ortaya koyarken aynı zamanda alan araştırmalarıyla teorik bilgilerin sağlamasını yapmaktadır. Bu çerçevede çalışma Felsefe ve Din Bilimleri Bölüm derslerinin projenin amaç ve çıktılarına uygun bir sunum formatıyla tanıtılmasını problem etmektedir. Çalışmanın amacı, Felsefe ve Din Bilimleri bölümünün içerik, fonksiyon ve çıktıları ile tanıtılmasıdır. Böylece, felsefe eğitimi aracılığıyla öğrencilere eleştirel düşünme ve analitik beceriler kazandırmayı amaçlar. Bu, öğrencilerin dinin farklı yönlerini daha derinlemesine anlamalarına yardımcı olur. Din felsefesi ve din bilimleri arasındaki farkları ve bağlantıları anlamak için okuyuculara rehberlik etmeyi amaçlar. Bu, öğrencilere farklı dinlerin ve inanç sistemlerinin mantıksal ve felsefi yönlerini değerlendirme fırsatı sunar. Elinizdeki kitap ayrıca Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü'ne özgü çalışma alanlarını ve bu disiplinlerin sağladığı değerleri vurgulayarak, ilahiyat eğitimine katkıda bulunmayı amaçlar. Son olarak çalışma, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü'nün uluslararası boyutta ilahiyat eğitimine katkıda bulunmasını ve çağın gereksinimlerine uyum sağlamasını amaçlar. Araştırma Felsefe ve Din Bilimleri alanının özellikle lise düzeyinden itibaren öğrencilere yeterince tanıtılmadığı ve değişen dünya gündemi ile Felsefe ve Din Bilimleri alanının öneminin her geçen gün artmakta olduğu varsayımlarından hareket etmektedir. Gerçekleştirilen analizler neticesinde Anabilim dalı derslerinin içeriği, işleyişi, çıktıları, çalışma alanları, yöntemleri ile ilgili sonuçlar elde edilmiştir. Böylece bu kitabın, Felsefe ve Din Bilimleri alanını; lise öğrencilerinden, lisansüstü öğrenci grubuna değin tanıtması, alana nispeten yabancı yeni araştırmacılara yol göstermesi, danışman ve öğrencilere çalışılacak konulara yönelik fikirler vermesi ve rehberlik etmesi amaçlanmaktadır. Anabilim dallarıyla birlikte geniş bir araştırma sahasına sahip olan Felsefe ve Din Bilimleri derslerinin içerikleri, fonksiyonları, çıktıları ve ilahiyat eğitimine katkısının müstakil bir çalışmada ortaya konulması, ilahiyat öğrencisi adayları olan lise öğrencilerine, bölüm derslerini fiili olarak alan ayrıca bu bölümde lisansüstü eğitim almak isteyen öğrencilere rehberlik edecektir. İlgili amaçlar doğrultusunda çalışma farklı disiplinlerden öğretim elemanlarının hazırlayacakları bölümlerin bir araya getirilmesi ile neticelendirilecektir. Çalışma, nicel araştırma yöntemi ve dokümantasyon tekniği kullanılarak elde edilen veriler ile gerçekleştirilmiştir. Veriler ilgili bölümler hakkında yazılmış makale ve kitaplardan, alan araştırmalarından ve öğretim elemanlarının kendi yaşamışlıkları yoluyla sağlanmıştır. Eserde, Felsefe ve Din Bilimleri alt birimleri olan Dinler Tarihi, Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi, Din Felsefesi, Din Eğitimi, İslam Felsefesi, Mantık ve Felsefe Tarihi anabilim dallarının; Tarihi, yöntemi, araştırma konuları, kurucu isimler,

temel kaynaklar, anabilim dalında lisansüstü eğitim, anabilim dalında yayın yapan akademik dergiler, diğer ilahiyat bölümleriyle ilişkisi, ilahiyat dışındaki disiplinlerle ilişkisi, Türkiye dışında ilgili anabilim dalı başlıkları çerçevesinde genişçe tanıtılmıştır. Tamamlanan bölümlerin her biri kör hakemlik ilkesi yürütülerek ilgili anabilim dalında öğretim üyesi hocalarımızca hakemlenmiş ve yazarlarca gerekli görülen düzeltmeler gerçekleştirilmiştir. Eserde, sekiz anabilim dalı konu edilmiştir. Bu anabilim dallarının genel birer değerlendirmesi ile giriş yapılan bölümler, ilgili anabilim dalındaki en temel meselelere değinerek yüzeysel bir çalışmanın ötesine geçmiştir. Bunun yanında her bir bölümün sonunda anabilim dalının ilgisine önerilen tavsiye kitap ve makaleler, tavsiye filmler bölümleri yer almaktadır. Çalışmanın İmam- Hatip liselerinde seçmeli ders olarak okutulacak Felsefe ve Din Bilimlerini tanıtan bir dersin, ders kitabı olma gibi bir iddiası mevcuttur. Aynı zamanda lisans programlarında da birinci sınıfta seçmeli ders kitabı olarak okutulabilir.

Anahtar Kelimeler: İslam, Din, Felsefe, Dini Bilimler, İlahiyat, Din Eğitimi, Din Felsefesi, Din Psikolojisi, Din Sosyolojisi, Dinler Tarihi, Felsefe Tarihi, İslam Felsefesi, Mantık

YAZARLAR HAKKINDA / ABOUT AUTHORS

YAZARLAR

Nur Betül ATAKUL

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Felsefe Tarihi Anabilim Dalı / Asst. Prof., Department of Philosophy and Religious Studies, Faculty of Theology, Ankara Yıldırım Beyazıt University
nbatakul@aybu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3946-9909

Lisans ve doktora eğitimini Galatasaray Üniversitesi Felsefe bölümünde, yüksek lisans eğitimini Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Din Felsefesi alanında tamamlamıştır. 2014 yılında araştırma görevlisi olarak çalışmaya başladığı Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Doktor Öğretim Üyesidir. Çalışmaları Modern felsefe ve çağdaş Fransız düşüncesinde Ahlak ve Din Felsefesi üzerinde yoğunlaşmaktadır.

She completed her undergraduate and doctoral studies in the Department of Philosophy at Galatasaray University, and her master's degree in the field of Philosophy of Religion at Marmara University Faculty of Theology. She has been serving as a Asst. Prof. at Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Theology since 2014, where she started as a research assistant. Her work focuses on Ethics and Philosophy of Religion in modern philosophy and contemporary French thought.

Rukiye Aysun İNAN

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Dinler Tarihi Anabilim Dalı / Asst. Prof., Department of Philosophy and Religious Studies, Faculty of Theology, Ankara Yıldırım Beyazıt University
inanrukiyeaysun@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1595-6454

1985 yılında Ankara'da doğdu. İlkokul, ortaokul ve lise öğrenimini Ankara'da tamamladı. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 2007 yılında lisanstan, 2010 yılında yüksek lisanstan mezun oldu. 2007-2014 yılları arasında Ankara'da MEB'na bağlı çeşitli okullarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenliği yaptı. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi anabilim dalına 2014 yılında araştırma görevlisi, 2022 yılında doktor öğretim üyesi olarak atandı. Aynı üniversitede 2014 yılında başladığı doktorasını "18. ve 19. Yüzyılda Duhaborlar" isimli teziyle 2020 yılında tamamladı. Dinler Tarihi alanında çeşitli çalışmaları bulunmaktadır.

She was born in Ankara in 1985. She completed her primary, middle, and high school education in Ankara. She graduated from Ankara University Faculty of Theology in 2007 with a bachelor's degree and in 2010 with a master's degree. Between 2007 and 2014, she worked as a teacher of Religious Culture and Ethics at various schools affiliated with the Ministry of National Education in Ankara. She was appointed as a research assistant to the Department of History of Religions at Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Theology in 2014 and as a Asst. Prof. in 2022. He completed her doctoral studies, which she began at the same university in 2014, with her thesis titled "The Doukhobors in the 18th and 19th Centuries" in 2020. She has various studies in the field of History of Religions.

Şeyma YAZICI ELSEBAHY

Dr. Arş. Gör. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Felsefesi Anabilim Dalı / Dr., Department of Philosophy and Religious Studies, Faculty of Theology, Ankara Yıldırım Beyazıt University
seymayazici@aybu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1949-8940

2012 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden birincilikle mezun oldu. Aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Felsefesi Anabilim Dalında 2015 yılında yüksek lisansını, 2021 yılında doktorasını tamamladı. Doktora eğitimi sırasında, TÜBİTAK Yurtdışı Doktora Sırası Araştırma Bursu ile bir yıl süre ile St. Louis Üniversitesi Felsefe Bölümünde araştırmacı olarak bulundu. Bu süre içinde *Theology, Science, and Knowledge: Islamic Science, Christian West* adlı proje kapsamında açılan bir yarışmaya sunduğu araştırma önerisi ödül aldı ve proje kapsamında yayınlandı. 2022 yılında üç ay süre ile Bergen Üniversitesi Felsefe Bölümü, Zihin Felsefesi Araştırma Grubunda, 2023-2024 Güz Döneminde Notre Dame Üniversitesi, Felsefe Bölümü bünyesinde bulunan Din Felsefesi Merkezi (Center for Philosophy of Religion)'nde doktora sonrası çalışmalarını sürdürdü. Yazarın uluslararası dergilerde yayınlanmış makaleleri, uluslararası sempozyumlarda sunulan bildirileri mevcuttur. Farklı akademik dergilerde editoryal görevleri olan yazar, AYBÜ İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Felsefesi Anabilim Dalında Dr. Araştırma görevlisi olarak çalışmaya devam etmektedir.

She graduated with honors from Ankara University Faculty of Theology in 2012. She completed her master's degree in the Department of Philosophy of Religion at the Social Sciences Institute of the same university in 2015, and her doctoral degree in 2021. During her doctoral studies, she spent one year as a researcher at the Department of Philosophy at St. Louis University with a TÜBİTAK Overseas Doctoral Research Scholarship. During this period, she received an award for her research proposal submitted to a competition under the project titled "Theology, Science, and Knowledge: Islamic Science, Christian West," and the project was published. In 2022, she continued her postdoctoral studies for three months at the Department of Philosophy, Mind Philosophy Research Group at the University of Bergen, and during the Fall Semester of 2023-2024, she continued her postdoctoral studies at the Center for Philosophy of Religion within the Department of Philosophy at Notre Dame University. She has articles published in international journals and papers presented at international symposiums. As an author with editorial duties in various academic journals, she continues to work as a Dr. in the Department of Philosophy and Religious Studies, Faculty of Theology, AYBU.

Hayriye Özlem SÜRER

Arş. Gör., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Dinler Tarihi Anabilim Dalı / Research Assistant, Department of Philosophy and Religious Studies, Faculty of Theology, Ankara Yıldırım Beyazıt University
hayriyeozlemsurer@aybu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1945-3937

1995 yılında Sinop'ta doğdu. 2018 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı üniversitede başlamış olduğu Dinler Tarihi yüksek lisans programından

2020 yılında mezun oldu ve Marmara Üniversitesi'nde Dinler Tarihi doktora programına başladı. 2021 yılında Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı'na Araştırma Görevlisi olarak atandı. Ardından Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı doktora programına yatay geçiş yaptı. Doktora tezinde Doğu Kilisesi teologlarından Büyük Mar Babai'nin kristoloji anlayışı üzerine çalışmalarını sürdürmektedir. İngilizce, Arapça ve orta seviyede Süryanice bilmekte olup; Doğu Kilisesi (Nesturi Kilisesi), Süryani Kilisesi, Süryani mistisizmi, Arap Hıristiyanlar, Müslüman-Hıristiyan polemikleri, erken dönem kristoloji tartışmaları ve apoloji literatürüne dair konular ile ilgilenmektedir. Doğu Hıristiyanlığına ilişkin çeşitli yayınları bulunmaktadır.

Born in Sinop in 1995, she graduated from Marmara University Faculty of Theology in 2018. She completed her master's degree in History of Religions at the same university in 2020, and began her doctoral studies in History of Religions at Marmara University. In 2021, she was appointed as a Research Assistant in the Department of History of Religions at Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Theology. Subsequently, she transferred horizontally to the doctoral program in the Department of Philosophy and Religious Studies at Ankara Yıldırım Beyazıt University Social Sciences Institute. She continues her studies on the Christology of the prominent Eastern Church theologian, Mar Babai the Great, in her doctoral thesis. She is proficient in English, Arabic, and has intermediate knowledge of Syriac. Her research interests include Eastern Christianity (Nestorian Church), Syriac Church, Syriac mysticism, Arab Christians, Muslim-Christian polemics, early Christological debates, and apologetic literature. She has various publications on Eastern Christianity.

Hümeyra Ahsen DOĞAN

Arş. Gör., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Psikolojisi Anabilim Dalı / Research Assistant, Department of Philosophy and Religious Studies, Faculty of Theology, Ankara Yıldırım Beyazıt University
humeyraahsendogan@aybu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-3813-8470

Hümeyra Ahsen Doğan 2019 yılında Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nden mezun oldu. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2019 yılında Felsefe ve Din Bilimleri (Din Psikolojisi) Anabilim Dalı'nda başladığı yüksek lisansını "Dengeli Yaşam ve Dindarlık İlişkisi" başlıklı teziyle tamamladı. 2021 Ağustos itibarıyla Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Din Psikolojisi alanında doktora eğitimine başlamıştır. 2022 Şubat itibarıyla Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Araştırma Görevlisi olarak göreve devam etmektedir.

Hümeyra Ahsen Doğan graduated from Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Islamic Sciences in 2019. She completed her master's degree in the Department of Philosophy and Religious Studies (Religious Psychology) at Ankara Yıldırım Beyazıt University Social Sciences Institute with her thesis titled "The Relationship between Balanced Living and Religiosity" in 2019. As of August 2021, she began her doctoral studies in Religious Psychology at Ankara Yıldırım Beyazıt University Social Sciences Institute. As

of February 2022, she continues her duties as a Research Assistant at Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Theology.

Bilge SEVER KIYAK

Arş. Gör., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, İslam Felsefesi Anabilim Dalı / Research Assistant, Department of Philosophy and Religious Studies, Faculty of Theology, Ankara Yıldırım Beyazıt University
bilgeseverkiyak@aybu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5593-7675

Ankara'da dünyaya geldi. İlk ve orta öğrenimini çeşitli eğitim kurumlarında tamamladı. 2017 yılında Bilkent Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde lisans eğitimini, 2019 yılında ise yine Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisans eğitimini "Moral Enhancement: The Case of Oxytocin" başlıklı teziyle tamamladı. Şu an Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi'nde doktora eğitimine devam etmekte, ayrıca aynı kurumda Araştırma Görevlisi olarak görev yapmaktadır. 2023 yılı itibariyle TÜbitak 2214-A Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs Programı kapsamında Washington University in St Louis'de araştırmalarına devam etmektedir.

Born in Ankara, she completed her primary and secondary education in various educational institutions. She graduated from the Department of Philosophy at Bilkent University in 2017, and in 2019, she completed her master's degree in the Department of Economics and Social Sciences at Bilkent University with her thesis titled "Moral Enhancement: The Case of Oxytocin." She is currently pursuing her doctoral studies at Ankara Yıldırım Beyazıt University and also serves as a Research Assistant at the same institution. As of 2023, she continues her research at Washington University in St Louis under the TÜBİTAK 2214-A Overseas Doctoral Research Scholarship Program.

Bahar KÜÇÜK

Doktora Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı / PhD Student, Department of Philosophy and Religious Studies, Faculty of Theology, Ankara Yıldırım Beyazıt University
bahar_kucuk7@outlook.com
ORCID: 0000-0001-6077-3898

Çorum ilinde dünyaya gelmiştir. İlk, orta ve lise öğrenimini Çorum'da tamamladıktan sonra Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde lisans eğitimini tamamlamıştır. 2021 yılında Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Sosyolojisi alanında yüksek lisansını bitirmiştir. 2022 senesinde AYBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı'nda doktora eğitimine başlayan yazar, DİB personeli olarak görevini devam ettirmektedir. Yazar, halihazırda sempozyum bildirisi, kitap bölümü vb. akademik bir yazına sahiptir.

She was born in Çorum. After completing her primary, secondary, and high school education in Çorum, she graduated from the Faculty of Theology at Ankara University. In 2021, she completed her master's degree in Sociology of Religion at Kahramanmaraş Sütçü İmam University Social Sciences Institute. In 2022, she began her doctoral studies in the Department of Philosophy and Religious Studies, specializing in Sociology of Religion, at

Ankara Yıldırım Beyazıt University Social Sciences Institute. She continues her duties as a personnel of the Presidency of Religious Affairs (DIB). The author currently has academic writings such as symposium papers, book chapters, etc.

Mahmut YILDIZ

Arş. Gör., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı / Research Assistant, Department of Islamic Philosophy, Faculty of Islamic Sciences, Niğde Ömer Halisdemir University

mahmutyildiz@ohu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-8560-9899

1991'de Sivas'ın İmranlı ilçesinde doğdu. 2010 yılında Zara İ.H.L.'den, 2016 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2019'da aynı üniversitede, *Aristoteles ve Fârâbî'de Ahlaki Eylemin Üretilmesi* adlı tezle yüksek lisansı tamamladı. Hâlâ bu üniversitede İslam felsefesi bölümünde doktora devam etmekte olup, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde araştırma görevlisidir.

He was born in the Imranlı district of Sivas in 1991. He graduated from Zara İmam Hatip High School in 2010 and from Ankara University Faculty of Theology in 2016. In 2019, he completed his master's thesis titled "The Production of Moral Action in Aristotle and Al-Farabi" at the same university. He is currently pursuing his doctoral studies in the Department of Islamic Philosophy at the same university and works as a research assistant at Niğde Ömer Halisdemir University Faculty of Islamic Sciences.

Mehmet Enis SERİNSU

Dr. Arş. Gör., AYBÜ İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Eğitimi Anabilim Dalı / Research Assistant, Department of Religious Education, Faculty of Theology, Ankara Yıldırım Beyazıt University

meserinsu@aybu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-2510-7886

Ankara'da doğdu. Aslen Bileciklidir. İlk, orta ve lise öğrenimini Ankara'da tamamladı. Tevfik İleri Anadolu İmam Hatip Lisesi'nden mezun olduktan sonra Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne kaydoldu. 2015 yılında lisans eğitimini tamamladı. Ardından yüksek lisans eğitimine başladı ve 2019 yılında "Ailede Değer Eğitiminde Modelleme" adlı yüksek lisans tezini savundu. Aynı yıl halen devam etmekte olan Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi'nde doktora eğitimine başladı. 2019 yılında Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü'ne Araştırma Görevlisi olarak atandı.

He was born in Ankara but originally hails from Bilecik. He completed his primary, secondary, and high school education in Ankara. After graduating from Tevfik İleri Anatolian Imam Hatip High School, he enrolled in Ankara University Faculty of Theology and completed his undergraduate studies in 2015. He then started his master's studies and defended his thesis titled "Modeling in Moral Education in the Family" in 2019. In the same year, he began his doctoral studies at Ankara Yıldırım Beyazıt University, which he is currently pursuing. In 2019, he was appointed as a Research Assistant in the Department of Philosophy and Religious Studies at Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Theology.

Mehmet Emin SARIKAYA

Dr. Arş. Gör., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı / Research Assistant, Department of Sociology of Religion, Faculty of Theology, Ankara Yıldırım Beyazıt University

mesarikaya@aybu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-7550-4727

Çankırı ili, Orta ilçesi Kalfat Kasabası'nda 1993 yılında dünyaya geldi. 2011 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesine başladı. 2016 yılında Ankara İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı sene Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı'nda yüksek lisansa başladı. Yüksek lisans eğitimini Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda tamamladı. Şu an aynı enstitüde doktora eğitimine devam etmektedir. Gaziantep ili, Şahinbey ilçesinde 2017-2018 eğitim-öğretim yılında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği görevini yaptı. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı'nda Arş. Gör. olarak çalıştı. Şu an Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaya devam etmektedir. Yazarın yayınlanmış göç, kimlik, sekülerleşme vb. konularda kitap bölümleri, makaleleri ve uluslararası sempozyum bildirileri bulunmaktadır. Farklı akademik dergilerde editörlük görevleri yürütmektedir.

He was born in Kalfat Town, Orta district, Çankırı province, in 1993. In 2011, he began his studies at Ankara University Faculty of Theology and graduated in 2016. That same year, he started his master's studies in the Department of Philosophy and Religious Studies, specializing in Sociology of Religion, at Ankara University Social Sciences Institute. He completed his master's degree at Ankara Yıldırım Beyazıt University Social Sciences Institute Department of Philosophy and Religious Studies. He is currently pursuing his doctoral studies at the same institute. During the 2017-2018 academic year, he worked as a Religious Culture and Ethics teacher in Şahinbey district, Gaziantep province. He also worked as a Research Assistant in the Department of Sociology of Religion at Atatürk University Faculty of Theology. He currently works as a Research Assistant at Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Theology. The author has published book chapters, articles, and presented papers at international symposiums on topics such as migration, identity, secularization, etc. He also serves as an editor for various academic journals.

İÇİNDEKİLER

SUMMARY - A Guide to Philosophy and Religious Studies -----	3
ÖZET - Felsefe ve Din Bilimleri Rehberi -----	5
YAZARLAR HAKKINDA / ABOUT AUTHORS -----	7
TAKDİM -----	15
DİN PSİKOLOJİSİ ANABİLİM DALI -----	17
<i>Arş. Gör. Hümeyra Ahsen Doğan</i>	
DİN FELSEFESİ ANABİLİM DALI -----	33
<i>Dr. Arş. Gör. Şeyma Yazıcı Elsebahy</i>	
MANTIK ANABİLİM DALI -----	53
<i>Arş. Gör. Mahmut Yıldız</i>	
İSLAM FELSEFESİ ANABİLİM DALI -----	81
<i>Arş. Gör. Bilge Sever Kıyak</i>	
DİNLER TARİHİ ANABİLİM DALI -----	105
<i>Dr. Öğr. Üyesi Rukiye Aysun İnan - Arş. Gör. Hayriye Özlem Sürer</i>	
FELSEFE TARİHİ ANABİLİM DALI -----	127
<i>Dr. Öğr. Üy. Nur Betül Atakul</i>	
DİN SOSYOLOJİSİ ANABİLİM DALI -----	149
<i>Dr. Arş. Gör. Mehmet Emin Sarıkaya - Alan Uzmanı Bahar Küçük</i>	
DİN EĞİTİMİ ANABİLİM DALI -----	171
<i>Dr. Arş. Gör. Mehmet Enis Serinsu</i>	

TAKDİM

Felsefe ve Din Bilimleri, insanlık tarihindeki inanç sistemlerini, kültürel yapıları, toplumsal dinamikleri ve bireysel psikolojiyi anlama çabası içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Mantık, psikoloji, sosyoloji, felsefe ve eğitim gibi beşerî bilimlerin çerçevesinde din olgusunu ele alarak, insanın anlam arayışında kılavuzluk eder.

İnsanın anlam arayışı bağlamında günümüzün kompleks meseleleri arasında yer alan yapay zekâ, transhümanizm, göç, küresel çatışmalar gibi konular, Felsefe ve Din Bilimlerinin ilgi alanına girmektedir. Bu disiplinler, bu meseleleri felsefi, etik ve sosyal boyutlarıyla ele alırken aynı zamanda teorik bilgiyi pratik hayatla sentezlemeyi hedeflemektedir. İlahiyat eğitimi, sadece dini metinlerin ve öğretilerin incelenmesiyle sınırlı değildir/olmamalıdır. Felsefe eğitimi, öğrencilerin düşünme ve mantık yürütme becerilerini geliştirir. Bu, dini inançları, prensipleri ve değerleri daha geniş bir bağlamda anlamalarına ve yorumlamalarına yardımcı olur. Felsefi düşünce, öğrencilere dinin temel kavramlarını, inanç sistemlerini ve etik değerleri sorgulama fırsatı sunarak, kendi düşüncelerini oluşturabilmelerine olanak tanır. Bunun yanı sıra, felsefe eğitimi, öğrencilere eleştirel düşünme ve analitik beceriler kazandırır ki bu da Aliya'nın "Elimde imkân olsaydı, Doğunun bütün okullarına eleştirel düşünce dersleri koyardım çünkü; Batının aksine Doğu bu acımasız tecrübeden geçmemiştir. Biz okullarımızda Müslüman değil tebaa yetiştiriyoruz" dediği amaca matuf derslerdir.

Bu bağlamda çalışma bir proje olarak tasarlandığında pek çok husus amaçlanmıştı. Ama en çok da sayısı gittikçe artan farklı türlerdeki İmam-Hatip lisesi müfredatında ilahiyatın temel üç parçasından biri olan Felsefe ve Din Bilimleri derslerinin yer almaması ilahiyata gelen öğrencileri hazırlayamamaktadır. Oysa İHL'lerden İlahiyatlara gelen öğrencilerin hazır bulunuşluğunu artırmak da oldukça önemlidir. Bu bağlamda bu proje bir nevi İHL öğrencilerine ve müfredatına ilahiyatın temel direklerinden birini oluşturan bölüm derslerinin tek tek konu/yöntem ve araçlarının tanıtılması amaçlanmıştır. Bunun yanında diğer amaçları şöyle sıralayabiliriz:

Felsefe ve Din Bilimleri Arasındaki Bağlantıyı Kurma: Çalışma, felsefe ve din bilimleri arasındaki derin bağlantıları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu disiplinlerin insanın anlam arayışındaki rolünü vurgulayarak, okuyuculara bu iki alanın birbirini nasıl etkilediğini anlatmak.

Günümüzün Kompleks Meselelerine Felsefi ve Dini Perspektiflerle Yaklaşma: Çalışma, günümüzdeki kompleks meseleleri (yapay zekâ, transhümanizm, göç, küresel çatışmalar gibi) felsefi ve dini perspektiflerle ele almayı hedeflemektedir. Bu, okuyuculara bu meseleleri anlama ve değerlendirme konusunda derin bir bakış açısı kazandırmayı amaçlar.

Felsefe ve Din Eğitimine Çok Boyutlu Bir Bakış Açısı Sunma: Çalışma, ilahiyat eğitimine çok boyutlu bir bakış açısı getirerek, öğrencilere felsefi ve din bilimleri disiplinlerinden gelen zengin bir perspektif sunmayı amaçlar. Bu, mezun olan öğrencilerin daha donanımlı ve çok yönlü düşünen bireyler olmalarına katkı sağlamayı hedefler.

Eleştirel Düşünme ve Analitik Yetenekleri Geliştirme: Çalışma, felsefe eğitimi aracılığıyla öğrencilere eleştirel düşünme ve analitik beceriler kazandırmayı amaçlar. Bu, öğrencilerin dinin farklı yönlerini daha derinlemesine anlamalarına yardımcı olur.

Din Felsefesi ve Din Bilimleri Arasındaki Farkları ve Bağlantıları İnceleme: Çalışma, din felsefesi ve din bilimleri arasındaki farkları ve bağlantıları anlamak için okuyuculara rehberlik etmeyi amaçlar. Bu, ğrencilere farklı dinlerin ve inanç sistemlerinin mantıksal ve felsefi yönlerini değerlendirme fırsatı sunar.

Felsefe ve Din Bilimleri Bölümüne İlişkin Anlayışı Derinleştirme: Çalışma, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü'ne özgü çalışma alanlarını ve bu disiplinlerin sağladığı değerleri vurgulayarak, ilahiyat eğitimine katkıda bulunmayı amaçlar.

Uluslararası Boyutta İlahiyat Eğitiminin Gelişmesine Katkı Sağlama: Çalışma, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü'nün uluslararası boyutta ilahiyat eğitimine katkıda bulunmasını ve çağın gereksinimlerine uyum sağlamasını amaçlar.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılına ithaf edilen bu alışma, Felsefe ve Din Bilimlerinin hem ilahiyat eğitimine hem de din-bilim ilişkisine evrensel katkılarını vurgulamak adına oldukça önemlidir. Bu alışma özgür ve sorumlu bilgi üretimi hedefindeki zihinlere bir hediyedir. Özgür insanlığın bu günlerdeki en önemli gündemlerinden biri olan Gazze'de yaşanan insanlık trajedisine dikkat çekmeyi bu satırları okuyanlarla duygularımızı paylaşmayı bir borç biliyoruz. Bu bağlamda, kahraman Gazze ve Filistin halkını selamlıyoruz.

Bu vesileyle metnin hazırlanmasında büyük emek harcayan yazarlara, editörlere ve bu çalışmanın her bir bölümünü kıymetli vakitlerini ayırarak inceleyen hakem hocalarımıza en derin teşekkürlerimizi sunuyoruz. Onların katkıları, bu kitabın kalitesini ve bilimsel niteliğini artırmış, okuyuculara önemli bir kaynak sunmuştur. Bunun yanında bu kitabın basım sürecini SHD-2023-2424 kodlu Hızlı Destek Proje hibesiyle destekleyen Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimine teşekkür ediyoruz.

Prof. Dr. Özcan Güngör
Ankara 2024

DİN PSİKOLOJİSİ ANABİLİM DALI

Arş. Gör. Hümeýra Ahsen Dođan¹

Bölüm Hakkında Oluşturulan Sorular

- Psikoloji bilimi hangi konularla ilgilenmektedir?
- Din psikolojisinin bir bilim olarak hangi yöntem ve teknikleri kullanmaktadır?
- Din psikolojisinin kurucu isimleri kimlerdir ve temel kaynakları hangileridir?
- Din psikolojisi alanında lisansüstü eğitim yapacak kişileri neler beklemektedir?
- Din psikolojisi ilahiyat alanı dışındaki disiplinlerle ilişkisi ne düzeydedir?
- Türkiye dışında din psikolojisi anabilim dalının gelişimi nasıldır?

Giriş

Tarih boyunca insan, kendi varlığı, varoluş nedeni ve hayatın amacı, çevresindeki varlıklarla olan ilişkisi, günlük yaşamın problemleriyle nasıl başa çıkması gerektiği hakkında çeşitli sorulara cevap aramıştır. Günlük yaşam deneyimlerinden yola çıkarak sorulan bu sorular, psikoloji biliminin ilgilendiği konuları içermektedir. Özellikle 19.yüzyıldan itibaren dünya çapında savaş, salgın, kriz ve teknik ilerlemeler insanın bu sorgulayışlarını artırmıştır. Psikoloji tam da böyle bir ortamda ihtiyaç odaklı olarak gelişim göstermiştir.

Din psikolojisinin kurucuları olarak anılan Wilhelm Wunt, William James, S. Hall, gibi isimler de o dönemlerde din olgusu ile ilgilenmişlerdir. Wunt, kültürel psikoloji konularında çalışmış ve kültürün önemli unsuru olan din konusunda da yorumlar yapmıştır. Yine W. James dini tecrübe kavramlaştırmasıyla ve verdiği çeşitli konferanslarla din psikolojisinin psikoloji içindeki görünürlüğünü artırmıştır. Ancak din psikolojisinin bir bilim dalı olarak ortaya çıkış bu yıllarda olmamış 19.yüzyılın sonlarına, modern dönemlere dayanmıştır.

Bu bölümde en temelde din psikolojisinin bilim olma süreci incelenecektir. Din psikolojisinin gelişmesine katkısı olmuş bilim insanları tanıtılacak ve bu bilimin yararlandığı temel kaynaklar hakkında bilgi verilecektir. Ardından din psikolojisinde lisans dönemi sonrasında eğitim ve araştırma imkanları tanıtılacaktır. Psikoloji ve din psikolojisinde ulusal ve uluslararası camiada yayın yapan önemli dergilere yer verilecektir. Son olarak din psikolojisinin, diğer ilahiyat bölümleriyle ve ilahiyat dışındaki sosyal bilimlerle olan ilişkisi hakkında bilgi verilecek ve Türkiye dışında din psikolojisi anabilim dalının yerinden bahsedilecektir.

1. Din Psikolojisinin Tarihi

Psikoloji kelimesi köken olarak Yunanca olup *psyche* (ruh) ve *logos*(bilim) kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Modern psikoloji, insanın ruhsal süreçlerini -duygu, düşünce ve davranışlarını- inceleyen bir bilim dalıdır.

Din psikolojisinin tarihsel ilerleyişi modern psikolojinin ortaya çıktığı dönemlere dayanır. Modern psikolojinin gelişmeye başladığı yıllarda doğa bilimleri içerisinde dine yönelik ön yargılı bir tavır hakimdi. Bazı bilim insanları bilimin ilerleyişiyle dinin etkisini

¹ Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, humeyraahsendogan@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3813-8470.

yitireceğini ifade etmişlerdir. Doğa bilimleri, deney ve gözleme dayanan bilimsel anlayışla birlikte evrensel, gözlemlenebilir, sebep-sonuç ilişkisine dayalı olan bilgilere önem verirken din gibi metafizik alanı çerçevenin dışında bırakan bir tavır almıştır. 20.yüzyıldan itibaren pozitivist yani deney ve gözleme dayanan bilim anlayışı modern psikolojiye de şekil vermiştir (Arkonaç, 2015, 58-83). Her şeye rağmen psikoloji ve din arasındaki ilişki karşılıklı ve canlı bir olmuştur. Köse “bir dargın bir barışık kardeşler” nitelemesiyle ortaya koymuştur (Köse, 2006, 1; Köse- Ayten, 2019, 7).

Türkiye’de din psikolojisinin tarihsel sürecine bakıldığında oldukça yeni olduğu görülmektedir. 1924 yılında Hilmi Ziya Ülken’ in ‘din psikolojisi’ terimini ilk kez Anadolu Tarihinde Dini Ruhiyat Müşahedeleri isimli çalışmasında kullandığı görülmektedir. 1949 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi programına ders olarak kazandırılmıştır. 1952 yılında Bedi Ziya Egemen Din Psikolojisi adıyla ilk kitabı yayınlamıştır. 1956’da Nurettin Topçu din psikolojisine dair seri makaleler yayınlamıştır. Neda Armaner, alana dair ilk akademik unvana sahip kişidir. Belma Özbaydar ilk defa anket tekniğini kullanarak çalışma yapmış bir akademisyendir (Horozcu, 2017, 59-60; Tokur, 2020, 2). Günümüzde bu alanın akademik ilerleyişi ilahiyat fakülteleri çatısı altında gerçekleşmektedir. Son zamanlarda bazı üniversitelerin psikoloji bölümlerinde “din ve maneviyat psikolojisi” ya da “maneviyat psikolojisi” isimleriyle din psikolojisi alanının kurumsal olarak yer aldığı görülmektedir.²

2. Din Psikolojisinin Yöntemi

Bilimselliğin ön koşullarından biri yöntem ve teknik meselesidir. Her bilim dalının kendine özgü araştırma yöntemi bulunmaktadır. Yöntem, bir konunun sistematik olarak ele alınması için takip edilecek olan yol anlamına gelmektedir. Araştırma yöntemleri kendiliğinden oluşmamıştır. Bilimsel yöntem kanıtlanmış bilgileri elde etmek amacıyla takip edilen yolu ifade etmektedir. Din psikolojisi, psikolojinin bir alt alanı olarak kabul edilmektedir. Bundan dolayı psikoloji alanında kullanılan araştırma yöntem ve teknikleri, din psikolojisinin de kullandığı metodolojilerdir.

Din psikolojisinin yararlandığı yöntemlerden söz etmeden önce din psikolojisi açısından dinin iki temel boyutu olduğunu ifade etmek gerekir. Dinin, subjektif ve objektif olmak üzere iki temel boyutu bulunmaktadır. Herhangi bir dinin içerisinde yer alan bir takım kurumsal ibadetler (hac, zekât, oruç vs.) ve bu ibadetlerin o dine inan kimseler tarafında nesnel bir gerçeklik olarak kabul edilmesi dinin objektif boyutudur. İnanan her insanın ibadetleri sırasında yaşadığı deneyim bireye özgü olup dinin subjektif yönünü ifade etmektedir. Bireyin iç dünyasını ele alan ve davranışlarının arkasındaki niyeti anlamaya ve açıklamaya çalışan içe bakış yöntemi, bu bağlamda din psikolojisinde ele alınan en temel yöntemdir. Din psikolojisi dinin subjektif yönüyle ilgilendiği için yaptığı açıklamalar din-insan-hayat ilişkisini tasvir edici ve aydınlatıcı bir içeriğe sahiptir. Din psikolojisi bireyin öznel deneyimleriyle ilgilendiği için deneysel yöntemleri sınırlı olarak kullanabilir.

Sosyal bilimlerde kullanılan araştırma yöntemleri genel olarak belli bir paradigmayı (araştırmanın nasıl yürütüleceğine dair felsefi bakış açısını) esas alır. Araştırmacılar tarafından en sık kullanılanlar; pozitivist, yorumlayıcı ve eleştirel olmak üzere 3 temel paradigmayı içermektedir. Pozitivist anlayışa göre;

² Konu ile ilgili olarak bk. Maneviyat Psikolojisi (bingol.edu.tr), <https://www.ogu.edu.tr/Icerik/Index/2251/maneviyat-psikolojisi>

- İnsan davranışları deney ve gözlem yapılarak anlaşılabilir.
- Bilimsel bilgi evrensel ve kanıtlanabilir yapıdadır.
- İnsan davranışları nesnel kabul edilir ve bu anlayış benzer davranışların tekrarlanabileceğini öngörür. Bu yönüyle bilimsel bilgi genellenebilir özelliğe sahiptir.
- Bilimsel bilgi kişisel yorumlardan bağımsız matematiksel bilgidir. İnsan davranışları da matematiksel verilere dökülerek ifade edilebilir (Tokur- Karadedeli, 2018, 49-51).
- Pozitivist anlayışa yönelik tepki olarak yorumlayıcı anlayış geliştirilmiştir. Yorumlayıcı paradigma insanı ve toplumu anlamayı ve yorumlamayı esas almaktadır. Bu anlayışa göre;
- Araştırmacılar insan davranışlarını içinde bulunduğu toplum ve şartlar bağlamında yorumlamaktadır.
- Araştırmalarda katılımlı gözlem ve mülakat (görüşme) gibi bazı teknikler kullanılarak katılımcıların iç dünyasının anlaşılması amaçlanır.
- Ortaya çıkan sonuçlar tüm insanlar için genellenemez. Bunun yerine göreceli ve özne merkezli sonuçlara ulaşılır.
- Bilimsel bilgi tek değildir, aynı konuda birden fazla gerçekliğe ulaşılabilir (Tokur- Karadedeli, 2018, 55-57).

Son olarak eleştirel sosyal bilim anlayışı ise daha çok sosyoloji sosyal psikoloji gibi topluma ışık tutan alanlarda karşılaşılan bir paradigmadır. Bu paradigma daha çok sosyal yaşamda dezavantajlı gruplarla çalışır ve sosyal yaşamı dönüştürmeyi amaçlamaktadır (Tokur- Karadedeli, 2018, 60).

Psikolojide kullanılan araştırma yöntemleri arka planda yukarıda zikredilen paradigmaları (felsefi anlayışları) esas alarak ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda psikolojide kullanılan nicel ve nitel araştırma yöntemleri bilimin gelişimsel seyri içerisinde yer verilen temel araştırma yöntemleridir. Son olarak bilimsel araştırma yöntemlerinde araştırma verilerini elde etmeye yarayan araçlar *teknik* adıyla ifade edilmektedir. Din psikolojisi alanında kullanılan bazı temel tekniklerden söz edilebilir; gözlem, görüşme, anket, tarama ve belgelendirme (Armaner, 1980, 44-68; Horozcu, 2017, 54-57).

Herhangi bir durumun ondan bağımsız kişiler tarafından izlenmesine 'gözlem' denilmektedir. İç gözlem tekniğinde katılımcıların içsel yaşantıları hakkında dolaylı sorular sorularak onların ruh hali sezgisel biçimde kavranmaya çalışılır. Bu teknik din psikolojisinde ilk dönemlerde sıklıkla kullanılmasına rağmen objektiflik açısından eleştirilmiştir. Daha ziyade dış gözlem tekniğine başvurulmaktadır. Araştırmacı ilgili problem durumuna ilişkin katılımcılardan derinlemesine ve subjektif (öznel nitelikli) cevaplar almak istediği taktirde 'görüşme' tekniğini tercih edebilir. Görüşme tekniği genelleme ve yüzeysel açıklama yapmaktan kaçınır. Araştırmacının asıl amacı insan davranışlarını yönlendiren ve etkileyen temel durumların neler olduğunu, bireyin çeşitli olgu ya da olaylara ilişkin duygu düşünce ve davranışlarını anlamaya ve yorumlamaya çalışmaktır. 'Anket' tekniği en genel haliyle araştırılmak istenen konu hakkında, ilgili topluluğu (evren) temsil edecek küçük bir grup (örneklem) belirleyerek küçük grubun görüşlerinden hareketle büyük grubun görüşlerine ulaşmaya çalışmaktır. Örneğin, bir araştırmacı dindarlık ve empati becerisine ilişkin bir araştırma yürütürken tüm Türkiye nüfusuna anket formu uygulaması mümkün değildir. Bunun yerine Türkiye nüfusunu temsil edecek yeterli sayıya ulaşması durumunda

çalışmasına dair verileri toplayarak sonuçları genelleyebilir. Son olarak herhangi bir olay ya da geçmişte önemli etkilerde bulunmuş bir şahıs hakkında doğrudan gözlem ve görüşme yapma imkânı bulunmayan durumlarda kullanılır. Temel kaynakları, kutsal kitap, hatıratlar, fetva yazıları, arşiv belgeleri, otobiyografik metinler, anılar, ses ve görüntü kayıtları olmak üzere çeşitli ikincil veri kaynaklarında oluşmaktadır (Horozcu, 2017, 54-57).

Özetle bu yöntem ve teknikler pek çok psikoloji ve din psikolojisi ana kaynaklarında yer verilen genel metodolojiler olup bunların dışında sosyal bilimlerde nicel ve nitel ve karma yöntemler bağlamında ayrı ayrı sınıflandırılan daha özel teknikler de bulunmaktadır. Giriş niteliğinde olması için burada yalnızca bahsedilen genel tekniklere yer verilmiştir.

3. Araştırma Konuları

Din psikolojisi, dini olgu ve olayların birey üzerindeki etkilerini psikolojik bakışla inceleyen sosyal bir bilim dalıdır. İnsanda dini nitelik taşıyan her türlü davranış din psikolojisinin inceleme konusudur. Genel haliyle, inanç ve inançsızlık, dindarlığın tanımı ve boyutları, dini duygu, düşünce ve davranış, din değiştirme, maneviyat, anlam/anlamsızlık, çocukluktan itibaren yaşlılığa uzanan dini gelişim dönemleri, kimlik, kişilik ve din gibi çeşitli konuları ele almaktadır. Özetle bir insanın yaşamında dinin varlığı da yokluğu da din psikolojisinin çalışma konusu olmaktadır. Din psikolojisi kitaplarında yer verilen temel konular şu şekildedir (Armaner, 1980; Kayıklık, 2011; Hökelekli, 2013; Köse - Ayten, 2019; Tokur, 2020; Horozcu, 2017; Güven - Güven, 2022, 151-256):

- *Din, dindarlık*
- *Dindarlığın kaynakları ve dini hayatın boyutları*
- *İnanç Psikolojisi*
- *Dini Gelişim Psikolojisi*
- *İbadet ve Ahlak Psikolojisi*
- *Kişilik ve Din*
- *Ruh Sağlığı ve din*
- *Tasavvuf psikolojisi*
- *Ölüm psikolojisi*
- *Maneviyat*
- *Dini bilinç(şuur)*
- *Dini tutum*
- *Dini duygu*
- *Dini tecrübe*
- *Dini motivasyon*
- *Dini irade*

4. Kurucu İsimler

Bir bilim dalında aynı düşünce ve tutum etrafında bir araya gelen insanların oluşturduğu topluluğa ekol denilmektedir. Bu ekol içerisinde yer alan kişilerin ele aldıkları konuyu değerlendirme tarzı ise yaklaşım olarak tanımlanmaktadır. Her bir yaklaşım insan davranışını farklı bir bakış açısıyla ele alabilir. Dolayısıyla insanı anlamak için tek bir yaklaşım yeterli değildir. Din psikolojisinin temel kurucuları olarak kabul edilen isimler temel yaklaşımlarıyla aynı zamanda psikoloji alanında da öncülük etmiş isimlerdir. Tarihsel süreçte hem Yunan

filozofları hem de İslam filozofları eserlerinde din psikolojisinin ana konularına yer vermişlerdir. Ancak bu alanın müstakil olarak var olması 19. Yüzyılın sonlarında modern psikolojinin kurulduğu dönemde olmuştur. Ana hatlarıyla, din psikolojisi Avrupa’da din adamları ve filozoflardan oluşurken, ABD’de ise psikologlar etrafında gelişim göstermiştir.

4.1. Amerikan Ekolünde Din Psikolojisi Kurucu İsimleri

Din psikolojisinde Clark ekolünün kurucusu olarak kabul edilen Stanley Hall (1844-1924), ilk defa ergenlik döneminde dinin ve ahlaki gelişime dair çalışmalar yürütmüştür. Hall aynı zamanda Amerikan Psikoloji Derneği’nin (APA) ilk başkanı olması yönüyle psikoloji ve din psikoloji alanı açısından önemlidir. Hall’ün iki öğrencisi J.H. Leuba (1868-1946) ve E.D. Starbuck (1866-1947) ise bu alanda ilkleri gerçekleştirmiş olan isimlerdir. Starbuck, *The Psychology of Religion* (Din Psikolojisi) adıyla yayınladığı eseriyle, ilk defa din psikolojisi kavramına yer vermiştir. Leuba ise din değiştirme konularında çalışmalar yürütmüş olan ilk isimdir (Wulff, 1997, 26-27).

Din olgusunun işlevi ve dini tecrübe kavramını pragmatist bir açıdan kapsamlı şekilde ele alan William James de din psikolojisinin kurucu ismi olarak kabul edilmektedir. Din hakkında görüş ve değerlendirmelerini “Gifford-Konferansları” bağlamında açıklamıştır. Bu konferansları, *The Varieties of Religious Experience/Dinî Tecrübenin Çeşitliliği* adıyla 1902’de kitap olarak yayınlamıştır (Armaner, 1980, 22-23; Köse- Ayten, 2019, 25-28; Tokur, 2020, 6-7). Dinin bireysel olarak işlevine vurgu yapmış ve insandaki din duygusunun dinin ilk ve en derin kaynağı olduğunu savunmuştur. James’e göre asıl olan dinin bireye yaptığı katkıdır (James, 2017, 495).

Amerikan din psikolojisi açısından bir diğer önemli isim, J. Pratt’tır. Pratt *The Religious Consciousness/Dini Bilinçlilik* (1920) isimli eseri ve dua olgusu ile ilgili çalışmalarıyla önem kazanmıştır. (Wulff, 1997, 28) Pratt’ten sonra Amerika’da din psikolojisi alanındaki gelişmeler belli bir süre duraklamıştır. O dönem, psikolojide din gibi metafizik konulara olan ilginin azalması, insanın sadece gözlenebilen davranışlarının araştırma konusu olması, duyguların ikinci planda kalması, din olgusunun o dönemin bilim anlayışı içinde bilimsel kabul edilmemesi söz konusu duraklamanın nedenleri olarak gösterilebilir.

4.2. Avrupa Din Psikolojisi Ekolü Kurucu İsimleri

Avrupa’da din psikolojisine dair ilk çalışmalar din adamları ve filozoflar ekseninde gelişim göstermiştir. Bunun yanında dönemin psikiyatri hekimlerinin de din ve psikolojisi konularına ilgi duyduğu görülmektedir.

Wilhelm Wunt’ un genel psikoloji çerçevesinde Avrupa’da kurduğu ilk psikoloji laboratuvarı, psikoloji alanının deneysel ve bilimsel olarak gelişiminde önemli bir adımdır. Din psikolojisi alanında Wunt’u asıl önemli kılan ise Millet Psikolojisi eserinde din olgusunu toplumsal hayat içerisinde yer alan toplumun sosyal bir ögesi olarak değerlendirmiştir. Bireyin dini hayatını iç gözlem yöntemiyle ele almaya çalışmıştır (Wulff, 1997, 30-32).

Bireyin din ile kurduğu ilişki biçimini tanımlayıcı olarak ele alan, R. Otto *Das Heilige /Kutsal* isimli eserinde bireyin kutsal varlığa ilişkin tecrübesinin insani özelliklerle anlaşılabilirliğini ifade etmektedir. Birey kutsal ile kurduğu ilişkiyi korku, dehşet anlarıyla ya da büyüleyici ve hayret verici nitelikleriyle tanımlamaktadır (Otto, 2014, 16-19).

Din psikolojisi açısından Avrupa'da önemli aşamalardan birisi de Derinlik Psikolojisi (Psikanaliz) adıyla bilinen ekoldür. Bilinçaltı kavramına ilişkin yaklaşımları nedeniyle derinlik psikolojisi olarak adlandırılmaktadır. Sigmund Freud, Carl G. Jung ve Alfred Adler'in görüşleri etrafında şekillenen psikanaliz ekolünün temel iddialarından biri bilinç ve bilindışı kavramlarına atfettikleri önemdir. Freud, dinin ilkel kabile dinlerinin geleneklerine dayalı bir inanış olduğunu bilimin ilerleyişiyle dinin toplum içerisinde etkinliğinin ortadan kalkacağını ifade etmiştir. Dindar bireylerin, nevrotik (ruhsal rahatsızlığı olan yahut obsesif kompulsif rahatsızlığı olan) bireylerle benzer özellikler gösterdiğini ve bu nedenle dinin de nevrotik bir durum olduğunu ileri sürmektedir. Psikolojide dine yönelik olumsuz bakış açısı 20 yüzyılın ikinci yarısına kadar sürmüştür. Freud'un öğrencisi Jung hocasının aksine dindarlığı ruhsal bir rahatsızlık olarak görmemiştir. Din bireyin ruhsal iyileşmesine katkıda bulunmaktadır. Jung'a göre din bireysel ve sosyal yönü olan insana özgü içgüdüsel bir durum olup insanlık tarihinin en eski ve en yaygın uğraşlarından birisidir. Derinlik psikolojisinin bir diğer ismi de Alfred Adler'dir. Ona göre insanlığın sahip olduğu en yüce değer olup tanrı fikri de insanlık tarihinde düşünülmüş en akıllıca fikirdir. Tanrı'nın ontolojik varlığından çok insanlardaki Tanrı fikri ile ilgilenmiştir (Yavuz, 2019, 133-181).

Din psikolojisinde dine karşı geliştirilen eleştirel ve olumsuz tavrın kırılmasında Jung dışında rol alan bir başka kesim varoluşçu/hümanist psikologlardır. Avrupa din psikolojisinde hümanist/varoluşçu psikoloji ekolü içerisinde yer alan Avusturyalı psikiyatrist Victor Frankl logoterapi kavramını ortaya koymuştur. Logoterapi, anlam yoluyla terapi anlamına gelmektedir. Kişinin zor ve sıkıntılı süreçlerin içinden bir anlama tutunarak ayağa kalmasını ve bu anlamın da kişiye özgü olduğunu öne sürmektedir. Bu tür durumlarda anlam yalnızca kişinin kendisi tarafından bulunabilir. Din ise nihai anlam ve en üst anlam olarak görülmektedir (Frankl, 2016, 111-113).

4.3. Türkiye'de Din Psikolojisinin Kurucu İsimleri

Türkiye'de din psikolojisi çalışmalarının başlangıcı oldukça yeni sayılabilir. Buna rağmen sürekli ve sistematik bir gelişim göstermektedir. Din psikolojisi terimini ülkemizde ilk kullanan isim Hilmi Ziya Ülken'dir. 1924 yılında "Anadolu Tarihinde Dini Ruhiyat Müşahedeleri" adıyla yayımladığı eserinde bazı mutasavvıfların dini tecrübi yaşantılarını incelemiştir. Alanda ilk akademik çalışma Bedii Ziya Egemen tarafından 1952'de "Din Psikolojisi, Saha, Kaynak ve Metod Üzerine Bir Deneme" adıyla yayımlanmıştır. Beraberinde alanda ilk akademisyen olan Neda Armaner tarafından 1967 yılında "İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi" 1973 yılında Psikopatolojide Dini Belirtiler", 1980 yılında ise "Din Psikolojisine Giriş" isimli çalışmalar din psikolojisi alanına kazandırılmıştır (Hökelekli, 2013, 54-59).

1980 yılı sonrasında ise Kerim Yavuz, Erdoğan Fırat, Hüseyin Peker, Ali Murat Daryal, Recep Yaparel gibi önemli isimler bu alanın akademik olarak ilerleyişi ve alana kazandırdıkları öğrencilerle katkı sunmaya devam etmektedirler (Kayıklık, 2011, 47-50).

5. Temel Kaynaklar

Din psikolojisi disiplinde çalışan bir kişinin araştırma alanında kullandığı temel kaynaklardan birisi inançlı olsun ya da olmasın insandır. Böylece insanın dini duygu, düşünce ve davranışlarını yansıttığı her türlü materyal din psikolojisinin temel

kaynaklarındandır (Armaner, 1980, 7-9). Söz gelimi dinin temel kaynağı olarak kabul edilen kutsal kitaplar içerisindeki bilgiler doğrudan din psikolojisinin araştırma alanına girmez. Bu alan dini olgular hakkında bilgi vermeye çalışmaz. Din psikolojisi daha ziyade insanın bu tür kitaplarla, olgularla olan ilişkisini incelemektedir.

Din psikolojisi alanını tanımaya ve anlamaya yönelik çaba içine giren bir öğrencinin okuyabileceği temel kaynaklar ise hem Türkçe hem de yabancı dilde yapılan yayınlar açısından oldukça geniş bir yelpazede ele alınabilir. Ancak burada konu ile ilgili fikir vermesi açısından ders kitabı niteliği taşıyan bazı temel kaynaklar gösterilmiştir³:

- Neda Armaner, Din Psikolojisine Giriş, Ayyıldız Matbaası
- David M. Wulf, Psychology of Religion: Classic and Contemporary, John Wiley and Sons.
- Ralph W. Hood vd., The Psychology of Religion: An Emprical Approach, The Guilford Press
- Hüseyin Peker, Din Psikolojisi, Çamlıca Yayınları
- Hayati Hökekleli, Din Psikolojisi, TDV Yayınları
- Hasan Kayıklık, Din Psikolojisi: Bireysel Dindarlık Üzerine Karahan Kitapevi
- Mustafa D. Karacoşkun (ed.) Din Psikolojisi El Kitabı, Grafiker Yayınları
- Ali Ayten, Din Psikolojisi, Dine ve Maneviyata Psikolojik Yaklaşımlar, İz Yayıncılık
- Ali Köse - Ali Ayten, Din Psikolojisi, Timaş Yayınları
- Ümit Horozcu, Din Psikolojisi, Rağbet Yayınları
- Kate M. Loewenthal, Çev. Mustafa Ulu, Din Psikolojisi: Kısa Bir Giriş, Kimlik Yayınları
- Yahya Turan (ed.), Din Psikolojisi Güncel Durum Analizi, Nobel Yayınları
- Behlül Tokur, Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi, Sonçağ Yayınları
- Raymond Paloutzian - Crystal Park (ed.), Çev. Ali Ayten, İhsan Çapçioğlu, Din ve Maneviyat Psikolojisi Yeni Yaklaşımlar ve Uygulama Alanları, Phoneix
- Raymond Paloutzian - Crystal Park (ed.), Çev. Ali Ayten, İhsan Çapçioğlu, Din ve Maneviyat Psikolojisi Temel Yaklaşımlar ve İlgi Alanları, Phoneix

6. Din Psikolojisi Anabilim Dalında Lisansüstü Eğitim

Din psikolojisi alanında lisansüstü eğitim almak konusunda, neden ve nasıl soruları kişi için anlamlı bir yönlendirme sağlayacaktır. Bir lisans öğrencisi akademik ilerleyişini sürdürmeyi amaçlarken öncelikle neden bu alanı seçmeyi düşündüğünü kendisine sormalıdır. İlahiyat lisans eğitimi süresince merak duyduğu alana dair okuma çerçevesini genişleterek alanı tanımak konusunda ilk adımı atabilir. Bunun yanında ilgili alanın hocaları ile iletişime geçmek ve onlarla ilgili alan konusunda fikir alışverişinde bulunmak lisans sürecinde nasıl ilerleyeceğine dair öğrenciye anlamlı bir yol kat ettirecektir.

Lisans sonrası eğitim almak ve din psikolojisi alanında akademik olarak ilerlemek isteyen bir öğrenci ilk planda Akademik Lisansüstü Eğitim Sınavı (ALES) ve Yabancı Dil Sınavı (YDS, YÖKDİL ve eşdeğeri sınavlar) olmak üzere bu iki sınavdan iyi bir puan elde etmelidir. İngilizcenin bilimsel araştırmaların pek çoğunun evrensel dili olması ve yakın bir coğrafya olarak Arap dünyasında da artan din psikolojisi çalışmalarından dolayı dil konusunda İngilizce ve Arapça din psikolojisi açısından oldukça önemli olmaktadır. Elbette

³ Yer verilen kitapların liste sırası “önem” sırasını ifade etmemektedir. Bu kaynaklar pek çok üniversitede ders olarak okutulmak üzere hazırlanmış her biri kendi içerisinde özgün bilimsel kitaplardır.

bunlar dışında öğrenilen pek çok dil bu disiplinde ilerlemek isteyen bir öğrenciye farklı faydalar sunabilir.

Günümüzde bu alanın akademik ilerleyişi ilahiyat fakülteleri çatısı altında gerçekleşmektedir. Son zamanlarda bazı üniversitelerin psikoloji bölümlerinde “din ve maneviyat psikolojisi” ya da “maneviyat psikolojisi” isimleriyle din psikolojisi alanının kurumsal olarak yer aldığı görülmektedir. Yüksek lisans ve doktora alımlarında başvurular, üniversitelerin internet siteleri üzerinde ilana açılmaktadır. Bu alana başvuru yapmayı düşünen lisans mezunu bir öğrenci, üniversitenin imkanlarına, danışmanı olmasını arzu ettiği hocanın vasıflarına bakarak hangisine başvuru yapacağına karar verebilir.

Türkiye’de üniversiteler başvuru sonrasında öğrencilere sözlü ya da yazılı olmak üzere ilgili alan hakkında sınav yapmaktadır. Mülakat sınavına en temelde bir din psikolojisi kitabını baştan sona notlar alarak çalışmak oldukça önemlidir. Bunun yanında lisans eğitimi boyunca din psikolojisinin güncel popüler konularına dikkat çeken makaleleri takip etmeli aynı zamanda da alanın temel temsilcilerine ve İslam dünyasındaki klasik düşünürlerine bakılmalıdır. Öğrencinin başvurduğu alana dair ne istediğini net olarak bilen bir düşünceye ve din psikolojisi alanına dair arka planda birikime sahip olması lisansüstü alım sürecinde kendisini bir adım öne taşıyacaktır.

Din psikolojisi alanında üniversiteler arası farklılıklar olmakla birlikte hem yüksek lisans hem de doktora seviyesinde ders döneminde çeşitli dersler okutulmaktadır. Bu bağlamda okutulan yüksek lisans ve doktora derslerine örnek olarak şunları sayabiliriz:

Din psikolojisinin tarihsel gelişimi, psikoloji akımlarının din ve dindarlık görüşleri, inanç gelişiminin psikolojik temelleri, genel psikolojiye giriş, ruh sağlığı ve dindarlık, çocuklukta dini ve ahlaki düşüncenin gelişimi, tasavvuf psikolojisi, günümüz din psikolojisi çalışmaları, din psikolojisinin temel meseleleri, bireysel dindarlığın psikolojik kaynakları, kişilik teorileri, tanrı tasavvurları, kişilik ve din .din psikolojisinde yöntem ve kaynaklar, din değiştirme psikolojisi, değerler psikolojisi, din psikolojisinde yeni arayışlar, din psikolojisi araştırmalarında istatistik kullanımı, gençlik ve din, anlam arayışı ve din gibi pek çok farklı ders okutulmaktadır. ⁴

7. Din Psikolojisi Anabilim Dalında Yayın Yapan Akademik Dergiler

Din psikolojisi alanında yayınlanan akademik dergilerden bahsetmeden önce Uluslararası Din Psikolojisi Derneği’nden bahsetmek gerekmektedir. Uluslararası Din

⁴ Din psikolojisi alanında okutulan çeşitli derslere dair detaylı bilgi için:

Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Psikolojisi Yüksek Lisans,
<https://www.ankara.edu.tr/programlar/3/903/3546-1105/#lessons>

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami Araştırmalar Enstitüsü, Din Psikolojisinin Tarihsel Gelişimi,
obs.asbu.edu.tr/oibs/bologna/progCourseDeta.ils.aspx?curCourse=160628&lang=tr

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Psikolojisi Yüksek Lisans,
<https://ebs.sakarya.edu.tr/Birim/DersPlan/733>

Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Psikolojisi Yüksek Lisans,
<http://bilgipaketi.uludag.edu.tr/Programlar/Detay/805?AyID=26>

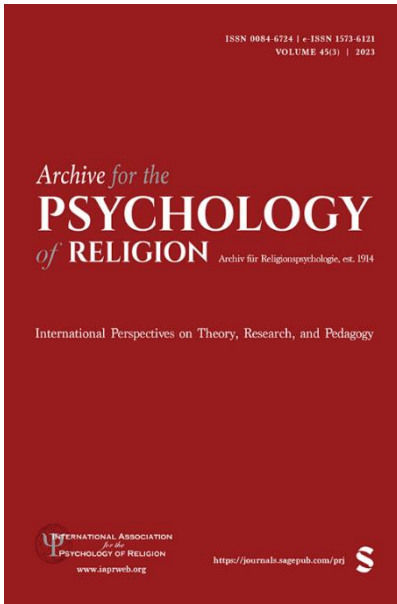
Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Psikolojisi Yüksek Lisans,
<http://sosyalbilens.harran.edu.tr/tr/ders-icerikleri/felsefe-ve-din-bilimleri-ana-bilim-dali-tezli-yukseklisans-ders-icerikleri/>

Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Psikolojisi Yüksek Lisans,

<https://meobs.marmara.edu.tr/ProgramTanitim/sosyal-bilimler-enstitusu/din-psikolojisi-felsefe-ve-din-bilimleri-4-yillik-turkce-594-504-0>

Psikolojisi Derneği, bu alanda akademik ve bilimsel araştırmayı teşvik etmek ve din psikolojisi araştırmacılarını tek bir çatı altında toplamak amacıyla kurulmuştur. Din psikolojisi alanında resmi olarak var olduğu bilinen en eski topluluktur.⁵ Uluslararası Din Psikolojisi Derneğinin yayın organı olan Din Psikolojisi Arşivi (*Archive for the Psychology of Religion/Archiv für Religionspsychologie*), 1914 yılında yayın hayatına başlamıştır. Bu dergi, din psikolojisi üzerine araştırmalar yayımlayan en eski süreli yayındır. Dergiye hem nicel hem de nitel tüm bilimsel metodolojilerle makale göndermek mümkündür.⁶

Uluslararası Din Psikolojisi Dergisi (*The International Journal for the Psychology of Religion*) ise yılda 4 sayı olarak yayınlanmaktadır. Dergiye dinin sosyal psikolojisi, dini gelişim, din değiştirme, dini deneyim, din ve sosyal tutum ve davranışlar, din ve ruh sağlığı, psikoanalitik ve dinin diğer teorik yorumları gibi çeşitli önemli konuları kapsayan makaleler sunmaktadır.⁷

Din ve Maneviyat Psikolojisi Dergisi (*Psychology of Religion and Spirituality*) Crystal L. Park editörlüğünde kurulmuş bir dergidir. Amerikan Psikoloji Derneği (APA) 'nin bir yayın organıdır. Dinin ve maneviyatın psikolojik yönleri hakkında orijinal makaleler yayımlayan bir dergidir. Bu dergi de yılda 4 sayı olarak yayın yapmaktadır.⁸

Din Bilimsel Çalışmaları Dergisi (JSSR), dinin sosyal bilimsel çalışması üzerine makaleler, araştırmalar ve kitap incelemeleri yayımlayan çok disiplinli bir dergidir. Temel alanlar arasında hem bireylerin din ile ilgili deneyimlerinin analizi hem de dini örgütlerin, kurumların ve sosyal değişimin analizi yer almaktadır. Dergi Din Bilimsel Araştırmalar Derneği tarafından yayın hayatına hazırlanmıştır.⁹

Ruh Sağlığı, Din ve Kültür Dergisi, ruh sağlığı ve din alanında çalışan araştırmacılar için etkili bir

yayın organıdır. Psikiyatri, psikoloji, antropoloji, sosyoloji ve diğer sosyal bilimler, felsefe, teoloji ve dini çalışmalar, toplum ve sosyal hizmet, danışmanlık ve pastoral çalışma dahil olmak üzere çeşitli disiplinlerden katkılar teşvik edilmektedir.¹⁰

Din, Beyin ve Davranış Dergisi, din ile ilgili olarak beyin-davranış bağlantısını anlamak için kurulmuş bir yayın organıdır. Bilişsel sinirbilim, sosyal psikoloji, evrimsel antropoloji, sosyal sinirbilim, nöroloji, fizyoloji, gelişim psikolojisi, din psikolojisi, ahlaki psikoloji, arkeoloji, halk sağlığı, dini çalışmalar gibi alt alanlarda özgün çalışmalar yayınlanmaktadır.¹¹

⁵ Detaylı bilgi için bk. <https://www.iaprweb.org/about.html>

⁶ Bk. <https://us.sagepub.com/en-us/nam/archive-for-the-psychology-of-religion/journal203533>

⁷ Bk. <https://www.tandfonline.com/action/journalInformation?journalCode=hjpr20>

⁸ Bk. <https://www.apa.org/pubs/journals/rel/>

⁹ Bk. <https://onlinelibrary.wiley.com/journal/14685906>

¹⁰ Bk. www.tandfonline.com/action/journalInformation?journalCode=cmhr20

¹¹ Bk. <https://www.tandfonline.com/journals/rrbb20>

Türkiye’de ise konuyla ilgili olarak Türk Din Psikolojisi, adıyla din ve psikoloji kapsamında din psikolojisi disiplininin araştırma konularına ilişkin telif, çeviri, sadeleştirme, kitap tanıtımı ve kongre-sempozyum değerlendirmeleri gibi çalışmalar yayımlandığı hakemli bir dergi bulunmaktadır.¹²

8. Diğer İlahiyat Bölümleriyle İlişkisi

Din psikolojisi ilgilendiği konular ve sınırlılıkları açısından İlahiyat bilimleriyle bazı ortak noktalara sahiptir. Tefsir, hadis, tasavvuf, mezhepler tarihi alanları dini metinleri inceleyerek bu metinlerden hareketle olgu ve olayları açıklamaya çalışırlar. Din psikolojisi ise temel dini kaynakların insanların, duygu, düşünce ve davranışlarına nasıl etki ettiğini inceler. Temel farklılaşma şudur; ilahiyat bölümleri toplumsal yaşamı, kutsal metinler ve tarihi kaynaklardan hareketle anlamaya çalışırken din psikolojisi gibi sosyal bilimler mevcut toplumsal yaşamdan ve insanın dini yaşantısından hareketle din olgusunu anlamaya ve açıklamaya çalışır.

Din sosyolojisi, dini grupların, dini kurumların çeşitli kültürel unsurlarıyla, ibadet şekilleriyle ilgilenmektedir. Toplumsal yapı içinde kurumlarda, cemaat yapılarında dini hayatın çeşitli görünümünü anlamaya ve açıklamaya çalışmaktadır. (Çapcıoğlu- Akyüz, 2012, 11-37) Din

psikolojisi ise bireyin din ile olan etkileşimini ve iletişimini temel araştırma konusu kabul etmiştir. Her iki alanın ortak noktası ise bireyin toplum içinde var olan toplumdaki etkilenen ve toplumu etkileyebilen bir konumda olmasıdır. Dolayısıyla din psikolojisi ve din sosyolojisi arasında karşılıklı ve canlı bir ilişki söz konusudur.

Din psikolojisinin temel amacı, bireyin dini yaşantısını tüm derinliği ve genişliği içerisinde ele almaktır. İnsanın inanması da inanmaması da din psikolojisinin konusudur. Dini metinlerin incelenmesi, dini açıdan çeşitli ibadetlerin insan yaşamındaki işlevleri, dini açıdan önemli sayılan birinin şahsi yaşamının incelenmesi din psikolojisi açısından önemli araştırma kaynaklarıdır. Dinler tarihi ve din psikolojisi disiplinlerinin arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Dinler tarihi disiplini dinlerin çeşitli açılardan ele alınmasını konu edinmektedir. Kutsal metinlerin yorumları, dini liderlerin otobiyografik anlatıları, çeşitli dinlere ait ritüeller, törensel ibadetlerin tanımı dinler tarihi disiplininin ilgilendiği konulardır. Din psikolojisi disiplini, ihtiyaç halinde dinler tarihi kaynaklarından yararlanarak araştırmasını yürütmektedir (Aydın, 2010, 18-19).

Din felsefesi dini unsurları, felsefi bir perspektifte ele alarak değerlendirmektedir. Filozoflar adeta bir zihin işçisi olup din hakkında kapsamlı, tutarlı, objektif değerlendirmeler yaparlar (Tokat, 2018, 28-33). Din psikolojisi ise din felsefesinin birikiminden yararlanarak çalışmalarını yürütmektedir. Zira dindarlık çeşitli düşünme ve

¹² Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tdpd>

davranışa dökme süreçlerini içeren zihinsel ve eylemsel bir faaliyettir. Bu sebeple din felsefesinin sunduğu fikirler din psikolojisi için oldukça önemlidir.

Mezhep temel olarak aynı görüş ve düşünce etrafında uyumlu biçimde bir araya gelen bir grubu ifade etmektedir. Mezhepler tarihi, bu grupların nasıl ortaya çıktığını tarihsel temellerle açıklamayı ifade eden bir bilim dalıdır (Üzüm, 2004). İnsanın yaşadığı sosyal çevre onun duygu düşünce ve davranışlarını etkileme özelliğine sahiptir. Bu yüzden mezhepler tarihi araştırmaları sunduğu verilerle din psikolojisi çalışmalarına kaynak sunmaktadır.

Tasavvuf oldukça köklü bir dini gelenektir. İnsandaki manevi gelişime ışık tutmaktadır. Din psikolojisinde tasavvufi haller bir çeşit bireysel dini tecrübe olarak değerlendirilmiştir. İki disiplin birbiriyle iç içe olup din psikolojisi alanında “tasavvuf psikolojisi” adıyla bir çalışma alanı bulunmaktadır. Türkiye’de tasavvuf ve psikolojinin ele alındığı ilk çalışma Hilmi Ziya Ülken’in ele aldığı “Anadolu Tarihinde Dini Ruhiyat Müşahedeleri” isimli çalışmasıdır (Tokur, 2020, 215).

9. İlahiyat Dışındaki Disiplinlerle İlişkisi

Psikoloji alanına ait çeşitli konular, 19. yüzyıl sonlarına kadar filozoflar ve düşünürler tarafından ele alınmıştır. Ancak 20. yüzyılın başlarına doğru Wilhelm Wunt’ un deneysel araştırma laboratuvarı kurmasıyla psikoloji ayrı bir bilim dalı haline almıştır (Wulff, 1997, 30-31). Bu kırılma noktasıyla beraber psikoloji içerisinde sadece gözlenebilen davranışlar hâkim olmaya başlamış ve felsefenin inceleme konularından olan bilinç, metafizik gibi konular psikoloji içerisinde bir süre kendine yer bulamamıştır. Ancak daha sonraları bilişsel psikolojinin de görünürlük kazanmasıyla her iki bilim dalının araştırmacıları, algı bellek düşünme süreçleri gibi ortak konulara da temas etmişlerdir. Dindarlık da büyük oranda zihinsel süreçlere bağlı olduğundan dolayı felsefenin verileri din psikolojisi açısından da önemlidir.

Din psikolojisi Avrupa ve Amerika’da psikoloji bölümlerinde bir alt alan olarak yer almakta olup¹³, Türkiye’de de araştırmacılar tarafından uyguladığı ilkeler, kullandığı metodoloji açısından genel psikoloji bilimine uyumlu çalışmalar yürütmekte olan bir disiplindir. Mesela gelişim psikolojisinden hareketle dini gelişime yönelik araştırmalar, psikolojinin diğer alt alanlarından istifade edildiğini de göstermektedir. Genel psikolojiden farklı olarak din psikolojisinin işlediği konular din bilimlerinin konularını da içermektedir.

Sosyoloji toplumun fotoğrafını çekerek bunu araştırmalarında yorumlamayı esas almaktadır. Dolayısıyla toplumdaki hareketle toplumsal yapı, gruba ilişkin özellikle savaş, göç, afet durumları gibi kitlesel hareketleri toplumsal açıdan değerlendirir. Din psikolojisi, sosyolojinin verilerini kendi disiplini içerisinde kullanarak insanın din ile olan etkileşimini anlamaya çalışır. Söz gelimi bir din psikolojisi araştırmacısı, afet durumunda yaşanan sosyolojik sıkıntıları göz önüne alarak afet sonrası bireyin dini tutumunu incelemeye çalışır.

Sosyal bilimlerde deneysel araştırmaların yaygınlaşmasıyla istatistik de popüler bir disiplin haline gelmiştir. Psikoloji bilimi içerisinde düşünüldüğünde istatistik alanı, insanın duygu, düşünce davranışı gibi karmaşık veri gruplarını, deneysel, ölçülebilir ve güvenilir bir biçimde ele alarak anlamlı bir bilgi setine dönüştürmektedir (Büyüköztürk, 2023, 1-3). İnsanın din ile olan ilişkisi de oldukça derin ve karmaşık bir yapıdadır. Dolayısıyla

¹³ Örnek olarak bk. Psychology of Religion | UCLouvain Center (psyreli.org)

din psikolojisi disiplini insan ve din arası etkileşimi anlamlı ve kontrol edilebilir bir şekilde açıklayabilmek için elde ettiği verileri, istatistiksel olarak analiz etmeye ihtiyaç duymuştur.

Antropoloji disiplini en genel tanımıyla “insan bilimi” olarak ifade edilmektedir. Peki insan bilimi ifadesiyle ne kastedilmektedir? İnsanın içinde bulunduğu kültüre ve topluma ait bireysel ve toplumsal olarak geliştirdiği semboller, mitler, ayin ve törenler, inanışlar, giyiniş tarzları gibi çeşitli unsurlar bütünüyle araştırma konusu içine girmektedir (Gürsoy, 01 Ekim 2023). Din psikolojisinin temel araştırma konularından biri olan dindarlık, kültürel kodlarda hazır olarak bulunan din olgusunun, insanla karşılıklı ilişkisini ifade etmektedir. Bu yönüyle din psikolojisi alanında dindarlık ele alınırken antropolojinin sağladığı veriler oldukça işlevseldir.

10. Türkiye Dışında Din Psikolojisi Anabilim Dalı

Türkiye dışında din psikolojisi hangi ülkelerde, hangi bağlamda, kimler tarafından çalışılıyor, sorularını ele almak gerekir. Dergileri tanıtırken de yer verilen önce Avrupa ardından Amerika merkezli, Uluslararası Din Psikolojisi Derneği (International Assosiation for the Psychology of Religion/ IAPR) 1914 yılında kurulmuştur. Bu alanda araştırma yapan dünya çapındaki araştırmacıların bilimsel çalışmalarını destekleyen ve alanda araştırma yapmaya teşvik eden bir kuruluştur. Dernek faaliyetlerinden en önemlileri, iki yılda bir düzenlenen uluslararası din psikolojisi konferansları ve ‘Din Psikolojisi Arşivi’ isimli dergidir.¹⁴ Derginin amaçlarından önceki bölümlerde bahsedildiğinden konu ile ilgili detaylı bilgiye “...yayın yapan akademik dergiler” bölümünden ulaşılabilir.

Amerikan psikoloji Derneği’nin 2012 yılında yayınladığı 36. bölümüne “the Psychology of Religion and Spirituality / Din ve Maneviyat Psikolojisi” adıyla yer verilmiştir.¹⁵

Din psikolojisi disiplini Amerika’nın yanında Almanya, Fransa, Belçika, gibi çeşitli Avrupa ülkelerinde psikoloji, tıp gibi alanlarda araştırma laboratuvarı olarak yer almaktadır. (Wulff, 1997, 21-49) Bununla beraber Arap dünyasında (Ayten, 2012, 52) da din psikolojisi disiplininin konularına ilişkin özgün çalışmalar üreten birçok araştırmacı bulunmaktadır.

Hatırlayalım

- Din Psikolojisi, kurucu isimleri aynı zamanda Avrupa ve ABD’de dinî olaylara ilgi duyan Psikoloji biliminin ilk kurucularıdır.
- Din psikolojisi inançlı olsun yahut olmasın, bireyin kutsal sayılan varlıkla kurmuş olduğu ilişkiyi tüm genişliği ve derinliğiyle anlamaya çalışan bir bilim dalıdır.
- Din psikolojisi en genel haliyle nicel ve nitel ve karma yöntemlerle çalışmakta olup, gözlem, görüşme, anket ve dokümantasyon tekniklerini kullanmaktadır.
- Din Psikolojisi, bilimsel temelleri, çalıştığı yöntem ve teknikler, ele aldığı konular açısından sosyal bilimler, din bilimleri ve ilahiyat ilimlerinin kesiştiği noktada disiplinlerarası bir konuma sahiptir.
- Türkiye dışında Amerika merkezli Uluslararası Din Psikolojisi Derneği aktif olarak iki yılda bir konferans ve düzenli aralıklarla da dergi çalışması yürütmektedir.

¹⁴ Bk. <https://www.iaprweb.org/about-us/>

¹⁵ Bk. <https://www.apadivisions.org/division-36/about>

Tavsiye Edilen Kitap ve Makaleler

Din psikolojisi alanında ilerlemek isteyen bir öğrenci, temel din psikolojisi kitapları okumalıdır. Bunların bir kısmına “Temel Kaynaklar” başlığı altında yer verilmiştir. Bunun yanında öğrencinin felsefe, edebiyat, sosyoloji ve psikoloji gibi alanların kesişiminde olan kitapları okuması olgu ve olaylara ilişkin sorgulama ve analiz yeteneğinin güçlenmesini sağlayacaktır. Konu ile ilgili tavsiye edilebilecek bazı çalışmalar şunlardır:

- Arkonaç, Sibel. *Psikolojide Bilginin Eleştirel Arkaplanı*. İstanbul: Hiperlink, 2015.
- Ayten, Ali. *Doğa Bize Emanet: Dini ve Psikolojik Yönleriyle İnsan Doğa İlişkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2021.
- Ayten, Ali- Düzgüner, Sevde. *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Sufi Kitap, 2017.
- Ayten, Ali- Köse, Ali. *Popüler Dindarlık*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Batson, Daniel C. vd. *Din ve Birey: Sosyal Psikolojik Bir Yaklaşım*. çev. Ali Kuşat- Abdulvahap Taştan. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- Baymur, Feriha. *Genel Psikoloji*. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 22.Basım., 1994.
- Burger, Jerry M. *Kişilik*. çev. Deniz Erguvan Sarıoğlu İnan. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006.
- Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı: Psikolojinin Temel Kavramları*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 39. Basım., 2021.
- Dilâ, Canan (ed.). *İnsanı Ararken Damdan Düşen Psikolog: Doğan Cüceloğlu*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 16. Basım., 2021.
- Dostoevski, F. Michajlovič. *Suç ve Ceza*. çev. Mazlum Beyhan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9. Basım., 2011.
- Dostoyevsky, Fyodor. *Karamazov Kardeşler*. çev. Nihal Yalaza Taluy. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2020.
- Frankl, Viktor E. *İnsanın Anlam Arayışı*. çev. Selçuk Budak. İstanbul: Okuyan Us, 29.Basım., 2016.
- Fromm, Erich. *Erdem ve Mutluluk: Ahlâk Psikolojisi Üzerine Bir İnceleme*. çev. Ayda Yörükân. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım., 1995.
- Fromm, Erich. *Sahip Olmak Ya Da Olmak*. çev. Aydın Arıtan. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Fromm, Erich. *Sevme Sanatı: Bir Eylem Olarak Sevmek*. İstanbul: Say, 12. Basım., 2024.
- Göcen, Gülüşan. *Psikoloji, Mitoloji ve Din*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2018.
- Horozcu, Ümit. *Kutsal Açlık ve Yeme Riyazeti*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020.
- Karaca, Faruk. *Yabancılaşma ve Din*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021.
- Kartopu, Saffet. *Umudun Psikolojisi ve Teolojisi*. Ankara: Eskiyeeni, 2020.
- May, Rollo. *Yaratma Cesareti*. çev. Alper Oysal. İstanbul: Metis Yayınları, 9.Basım., 2005.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *Tanrıyı Tasavvur Etmek*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.
- Safa, Peyami. *Yalnızız*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 9. Basım., 1989.
- Şeriatı, Ali. *İnsanın Dört Zindanı*. Ankara: Fecr Yayınları, 2013.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 28. Basım., 2015.
- Tokur, Behlül. *İmtihan Psikolojisi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2018.
- Tokur, Behlül. *Stres ve Din*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017.
- Tolstoy, Lev N. *İtirafımlarım*. çev. Orhan Yetkin. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 21.Basım., 2017.

Tolstoy, Lev N. *İnsan Ne İle Yaşar?* çev. İpek Söylemez. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

Yalom, Irvin D. *Nietzsche Ağladığında.* çev. Aysun Babacan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 9. Basım., 2000.

Yapıcı, Asım. *Din Kimlik ve Ön Yargı: Biz ve Onlar.* Adana: Karahan kitabevi, 2004.

Tavsiye Edilen Filmler

Tehlikeli İlişki (2011) (Sigmund Freud ve Carl G. Jung arasındaki dinamizmi konu edindir.)
Gandhi (1982) (Bir dini grup liderini psiko-biyografik açıdan incelemek amacıyla izlenebilir.)

Kaynakça

Arkonaç, Sibel. *Psikolojide Bilginin Eleştirel Arka planı.* İstanbul: Hiperlink, 2015.

Ayten, Ali. *Doğa Bize Emanet: Dini ve Psikolojik Yönleriyle İnsan Doğa İlişkisi.* İstanbul: İz Yayıncılık, 2021.

Ayten, Ali- Düzgüner, Sevde. *Tasavvuf Psikolojisine Giriş.* İstanbul: Sufi Kitap, 2017.

Ayten, Ali- Köse, Ali. *Popüler Dindarlık.* İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.

Batson, Daniel C. vd. *Din ve Birey: Sosyal Psikolojik Bir Yaklaşım.* çev. Ali Kuşat- Abdulvahap Taştan. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.

Baymur, Feriha. *Genel Psikoloji.* İstanbul: İnkılap Yayınevi, 22. Basım., 1994.

Burger, Jerry M. *Kişilik.* çev. Deniz Erguvan Sarioğlu İnan. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006.

Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı: Psikolojinin Temel Kavramları.* İstanbul: Remzi Kitabevi, 39. Basım., 2021.

Dilâ, Canan (ed.). *İnsanı Ararken Damdan Düşen Psikolog: Doğan Cüceloğlu.* İstanbul: Remzi Kitabevi, 16. Basım., 2021.

Dostoevski, F. Michajlovič. *Suç ve Ceza.* çev. Mazlum Beyhan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9. Basım., 2011.

Dostoyevsky, Fyodor. *Karamazov Kardeşler.* çev. Nihal Taluy Yalaza. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2020.

Frankl, Viktor E. *İnsanın Anlam Arayışı.* çev. Selçuk Budak. İstanbul: Okuyan Us, 29. Basım., 2016.

Fromm, Erich. *Erdem ve Mutluluk: Ahlâk Psikolojisi Üzerine Bir İnceleme.* çev. Ayda Yörükân. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, 1995.

Fromm, Erich. *Sahip Olmak Ya Da Olmak.* çev. Aydın Arıtan. İstanbul: Say Yayınları, 2017.

Fromm, Erich. *Sevme Sanatı: Bir Eylem Olarak Sevmek.* İstanbul: Say, 12. baskı., 2024.

Göcen, Gülüşan. *Psikoloji, Mitoloji ve Din.* İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2018.

Horozcu, Ümit. *Kutsal Açlık ve Yeme Riyazeti.* İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020.

Karaca, Faruk. *Yabancılaşma ve Din.* İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021.

Kartopu, Saffet. *Umudun Psikolojisi ve Teolojisi.* Ankara: Eskiyeeni, 2020.

Loewenthal, Kate Miriam. *Din Psikolojisi: Kısa Bir Giriş.* çev. Mustafa Ulu. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.

May, Rollo. *Yaratma Cesareti.* çev. Alper Oysal. İstanbul: Metis Yayınları, 9. Basım., 2005.

Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *Tanrıyı Tasavvur Etmek.* İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.

- Paloutzian, Raymond F- Park, Crystal L. *Din ve Maneviyat Psikolojisi, Temel Yaklaşımlar ve İlgili Alanları*. ed. İhsan Çapcıoğlu- Ali Ayten. İstanbul: Phoenix Yayınevi, 2013.
- Peker, Hüseyin. *Din psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 9. Baskı., 2013.
- Safa, Peyami. *Yalnızız*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 9. Basım., 1989.
- Şeriati, Ali. *İnsanın dört zindanı*. Ankara: Fecr Yayınları, 2013.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Saatleri ayarlama enstitüsü*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 28. Basım., 2015.
- Tokur, Behlül. *İmtihan Psikolojisi*. Ankara: fecr yayınları, 2018.
- Tokur, Behlül. *Stres ve Din*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017.
- Tolstoy, Leo. *İtirafımlarım*. çev. Orhan Yetkin. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 21.Basım, 2017.
- Tolstoy, Lev N. *İnsan Ne İle Yaşar?* çev. İpek Söylemez. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Turan, Yahya. *Din Psikolojisi Güncel Durum Analizi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.
- Yalom, Irvin D. *Nietzsche Ağladığında*. çev. Aysun Babacan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 9. Basım., 2000.
- Yapıcı, Asım. *Din Kimlik ve Ön Yargı: Biz ve Onlar*. Adana: Karahan kitabevi, 2004.
- Din Psikolojisi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım., 2013.

DİN FELSEFESİ ANABİLİM DALI

Dr. Arş. Gör. Şeyma Yazıcı Elsebahy¹

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- Din Felsefesi nedir?
- Din Felsefesinin geleneksel konuları/problemleri nelerdir?
- Analitik din felsefesi geleneği ve kıta din felsefesi geleneği nedir?
- Bu iki gelenek arasındaki farklar nedir?
- Din Felsefesinin diğer felsefe ve ilahiyat disiplinleri ile ilişkisi nasıldır?
- Din Felsefesi ne zaman ortaya çıkmıştır?
- Din Felsefesi eğitimi ülkemizde ve ülkemiz dışında hangi kurumlarda verilmektedir?
- Din Felsefesinde yayın yapan yerli ve yabancı akademik dergilerin öne çıkanları hangileridir?

Giriş

Din felsefesinin ne olduğu sorusu, bu terkihi oluşturan din ve felsefe kavramlarının nasıl anlaşıldığı ile yakından ilişkilidir. Bu kavramların herkes için genel geçer bir şekilde tanımlanmasının zorluğu bir tarafa, hangi dinin veya dini sayılabilecek dünya görüşünün felsefi bir araştırmaya konu olduğu, felsefi bir araştırmanın mahiyeti ve kapsamının ne olduğu gibi hususlar, bu iki kavramın nasıl ilişkilendirildiği ve din felsefesinin mahiyetini ve sınırlarını belirleme konusunda etkilidir (Reçber, 2013). Burada bu tartışmalara girmek yerine, bu disiplinin en genel anlamda din fenomeninin kendisini ve din ile alakalı çeşitli temel kavram ve öğretileri felsefi inceleme ve değerlendirmeye tabi tuttuğunu söylemekle yetineceğiz ve bunun ne anlama geldiğini bu disiplinin incelediği konuları örneklemek suretiyle anlatmaya çalışacağız. Dinin felsefi bir inceleme veya irdelemeye tabi tutulması, dini geleneklerdeki Tanrı, ahiret, vahiy, nübüvvet gibi temaları içerdiği gibi dinin tabiatının ne olduğunu, panteizm, panenteizm gibi klasik teizme alternatif Tanrı anlayışları sunan yaklaşımları, doğa yasaları, bilincin doğası gibi dini önemi haiz konularla ilişkili olabilecek evrene dair çok sayıda hususu kapsamaktadır (Taliaferro, 2023). Din felsefesi, dinlere ve dini dünya görüşlerine dair genel meselelerin yanında, müstakil olarak belirli bir dine ait problemleri konu edinebilir. Mesela bir Tanrı'ya inanmak için rasyonel bir gerekçe ve delilimizin olup olmadığını veya Tanrı hakkında anlamlı bir şekilde konuşmanın imkanını konu edinebileceği gibi Hristiyanlıktaki teslis inancının rasyonel olup olmadığını veya İslam'ın nübüvvet ve vahiy anlayışının doğruluğunun delilinin ne olduğunu sorgulayabilir. Ya da panteistik veya panenteistik, alem ile Tanrı arasında özdeşlik veya zorunlu bir ilişki kuran alternatif dini yaklaşımlarda dua, ahlaki sorumluluk, ahiret gibi kavramların neye tekabül ettiğini inceleyebilir. Din felsefesinin özellikle çağdaş bir disiplin olarak odağı daha ziyade tek ve zati bir Tanrı inancını benimseyen Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi monoteist dini geleneklerin meseleleri ise de özellikle son zamanlarda hem monoteist olmayan Budizm, Hinduizm gibi doğu dinlerinin hem de panteist ve panenteist Tanrı-alem

¹ Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, seymayazici@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1949-8940.

tasavvurlarının problemleri ve teistik düşünceye alternatif sunup sunamayacakları gibi konular din felsefesi kapsamında tartışılmaya başlanmıştır.²

Yukarıda söylenenlerden hareketle, din felsefesinin her dini ve dini düşünceyi konu edinebileceğini, bu anlamda belirli bir din veya dünya görüşünü ele alan bir disiplin olmadığını söyleyebiliriz. Herhangi bir dini inancı veya herhangi bir dinin çeşitli kavramlarını konu edinen bu disiplinin özelliği, kapsamı altında değerlendirilebilecek her konuyu rasyonel bir inceleme ve sorgulamaya tabi tutmasıdır. Din felsefesi, herhangi bir dine mensup olan bir felsefeci tarafından yapılabileceği gibi ateist veya agnostik olan din felsefecileri de vardır. Yöntem kısmında daha detaylı değineceğimiz üzere, felsefi ilke ve yöntemlere bağlı kalmak koşulu ile her din ve dini düşünce, inanan veya inanmayan kimselerce felsefi incelemeye konu edilebilir (Reçber, 2013; Aydın, 1994; Taliaferro, 2009). Nitekim felsefe tarihinde din felsefesi kapsamında değerlendirilebilecek konular hakkında yazan Fârâbî (ö. 950/ H.339), İbn Sînâ (ö. 1037/ H. 428), Gazâlî (ö. 1111/ H. 505), Thomas Aquinas (1225-1274), Gottfried W. Leibniz (1646-1716) gibi belirli bir dine mensup filozofların yanında, Baruch Spinoza (1632-1677) veya David Hume (1711-1776) gibi en azından klasik teistik inancı benimseyip benimsemedikleri tartışmalı olan filozoflardan ve Bernard Russell (1872-1970), Jeremy Bentham (1748-1832), Alfred J. Ayer (1910-1989), Jean P. Sartre (1905-1980), Daniel Dennett (1942-), William L. Rowe (1931-2015) gibi agnostik veya ateist din felsefecilerinden bahsetmek mümkündür. Bu bağlamda din felsefesi, dinler tarihi, din sosyolojisi gibi tamamen deskriptif bir alan olmadığı gibi, herhangi bir dinin ilke ve inançlarını esas alan ve onları savunmaya çalışan kelâm disiplininin de ayrılmaktadır.

1. Din Felsefesinin Tarihi

Sosyal bilimler çatısı altındaki disiplinlerin çoğu için net bir başlangıç tarihi belirlemek, kesin sınırlarla belirli tarihsel olaylardan hareketle disiplinin tarihsel gelişimini ortaya koymak oldukça zordur. Hatta bazen böyle bir çaba, makul ve anlamlı olmayabilir. Bir tarihsel başlangıç tayin etme çabasının hayli zor olduğu ve makul olmayan zorlama sonuçlar verebileceği alanlardan biri de din felsefesidir. Din felsefesini en genel anlamda din üzerine felsefi bir şekilde düşünme, din kavramının kendisini ve dinlerin Tanrı, ahiret, dini inanç-iman gibi temel kavramlarını felsefi bir irdelemeye tabi tutulması olarak tasvir ettiğimizi hatırlayalım. Hem çeşitli formları ile dinin hem de felsefe yapma faaliyetinin insanlık tarihinde ne denli geriye götürülebileceği göz önüne alındığında, insanların din ve dini kavramlar üzerine bir tür düşünme ve araştırma-sorgulama faaliyetinin de hayli geriye götürülebileceği bir gerçektir. Bu açıdan bakıldığında, din felsefesine bir başlangıç tarihi belirlemek güçtür (Aydın, 2014).

Bunun ötesinde, antik çağlarda varlığın tabiatı ve kaynağı gibi metafiziksel sorular bağlamında alemin bir ilk nedeninin/yaratıcısının olup olmadığını, insanın bedeninin yok olması ile birlikte yok olup olmadığı yani bir anlamda ölümden sonra bir hayatın imkânı gibi açıkça dini karakterli bazı konular hakkında görüş ve teoriler ileri süren Platon (M.Ö.-348), Aristoteles (M.Ö. 384-322) gibi filozofların din felsefesi yaptıklarını iddia ettiklerini ya da düşündüklerini söylemek de zordur. Antik çağlardan itibaren filozoflar, bugün din felsefesi

² Din felsefesinin alanını ve alana katkı yapan dini geleneklerin sayısını artırmayı hedefleyen bir proje için Bk. <https://www.global-philosophy.org>. Bu proje kapsamında yayına hazırlanan bir çalışma için bk. (Nagasawa - Zarepour, Yakında).

kapsamında ele aldığımız konuları, genel olarak felsefe yapma faaliyetinin bir parçası olarak görmüşlerdir. Benzer şekilde, İslam düşüncesinde Fârâbî, İbn Sînâ gibi filozoflar, ilahîyât-metafizik konulara ait incelemelerini genel olarak varlık hakkında felsefi bir soruşturmanın bir parçası olarak görmüşlerdir. Mesela Fârâbî'nin din kavramını incelediği, dinin kaynağı ve mahiyetini ele aldığı bir eseri *el-Medînetu'l Fâzıla (Erdemli Şehir)* adlı eseri (Fârâbî, 2018), doğrudan din üzerine yapılan bir felsefi incelemenin ilk örneklerinden olsa da o kendisini bir din felsefecisi olarak tanımlamadığı gibi, yaptığı faaliyeti de din felsefesi olarak görmemiştir. Batı'da Orta Çağ'da dini konularda yapılan felsefenin teolojik karakteri baskın olsa da onlar da Tanrı veya din hakkındaki soruşturmayı genel felsefi soruşturmanın bir uzantısı olarak görmüşlerdir (Reçber, 2013). Dolayısıyla, din felsefesinin felsefenin müstakil bir disiplinine dönüşmesi, felsefe ve din fenomenlerine kıyasla hayli yakın bir geçmişe dayanmaktadır denebilir.

Batı'da Aydınlanma çağıının başlamasıyla geleneksel pek çok kabulle birlikte dini kabuller de sorgulanmaya başlamış, Tanrı'nın varlığının ve dinle alakalı diğer doğruluk iddialarının vahiyden bağımsız bir şekilde bilinip bilinmeyeceği tartışmaları yapılmıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda Tanrı'nın varlığının ve vahyin doğrularının, vahiyden bağımsız bir şekilde yalnızca akılla bilinebileceğini savunan ve “doğal teoloji” olarak adlandırılan felsefi faaliyetin yanında (Chignell - Pereboom, 2020), ilk defa din fenomeninin kendisine odaklanılarak, dinin kaynağı, mahiyeti, insan hayatındaki rolü veya gerekliliği hakkında lehte ve aleyhte çeşitli teoriler üretilmiştir.³ Tüm bu faaliyetler, din felsefesinin müstakil bir alana dönüşmesinde rol oynamıştır ve din felsefesi yapmanın çeşitli formları olarak görülebilir.

17. yüzyılda yaşamış olan ve *Cambridge Platoncuları* olarak anılan bir grup filozofun, özellikle İngiltere'de veya İngilizcede din felsefesinin müstakil bir disiplin olarak ortaya çıkışının ilk öncüleri olduğu düşünülmüştür. Ralph Cudworth (1617-1688) ve Henry More (1614-1687) ve topluluğun diğer üyeleri, din felsefesi tabiri dahil, bugün din felsefesinde yaygın olarak kullanılan teizm, bilinç, materyalizm gibi kavramları kullanmışlar; kozmolojik, ontolojik, teleolojik argümanların İngilizce literatürdeki ilk formlarını ortaya koymuşlar, akıl-iman ilişkisi gibi meseleleri tartışmışlardır. Fakat bu felsefecilerin de ilgili konuları genel felsefelerinden tamamen bağımsız bir din felsefesi olarak gördüklerini söylemek zordur (Taliaferro, 2023). “Din felsefesi” tabirini bugün anladığımız şekliyle, bizatihi dinin felsefi bir incelemeye konu yapılmasını gerektiğini ifade ederek kullanan kişi ise Alman filozof G.W.F. Hegel'dir (1770-1831). Hegel'in din felsefesi terkinin açıkça kullandığı eseri 1821-1831 yılları arasında Berlin Üniversitesinde din felsefesi üzerine aralıklı olarak verdiği derslerin, vefatından sonra 1832 yılında öğrencileri tarafından derlenmiş notlarıdır (Aydoğan, 2016). Dilimize de *Din Felsefesi Dersleri* (Hegel, 2018) şeklinde tercüme edilmiş bu eser, din felsefesi terkinin müstakil bir alanı kastederek kullanıldığı ilk eser olarak kabul edilmektedir (Bayrakdar, 2018; Collins, 1967). 20. yüzyılın ortalarından itibaren ise din felsefi, felsefenin bir alt disiplini olarak belirgin bir şekilde görünür olmaya başlamış ve o zamandan bu yana, hem “Din Felsefesi” adıyla din felsefesinin problemlerini derli toplu bir şekilde ele alan eserler hem de din felsefesinin belirli bir problemini detaylı bir şekilde tartışan müstakil sayısız çalışma yazılmıştır ve yazılmaya devam etmektedir.⁴ Din felsefesi, günümüzde Amerika ve İngiltere'de felsefe bölümlerinde bir alt disiplin/bölüm

³ Örnek bir çalışma için bk. (Clarke - Byrne, 1993).

⁴ Bir kaynakça çalışması için Bk. (Sanders - De Ridder, 2007).

olarak öğretilmektedir. Avrupa’da ise din felsefesi bazı üniversitelerde teoloji bölümünde, bazılarında felsefe bölümünde bir anabilim dalı/bilim dalı olarak lisans eğitimlerinin bir parçasıdır. Bunun yanında, felsefe veya teoloji bölümlerinde din felsefesi alanında lisansüstü eğitim programları bulunmaktadır. Yurtdışında din felsefesi alanında lisansüstü eğitime dair detaylı bilgi, ilgili başlık altında verilecektir.

2. Türkiye’de Din Felsefesi

Din felsefesi tabirinin ülkemizde belirgin bir şekilde kullanımının II. Meşrutiyet (1908) yıllarına kadar uzandığı söylenebilir. Bir hukukçu, yönetici ve fikir adamı olan Mardinizâde Mehmed Arif’in (1852-1920) *Sırât-ı Müstakim* dergisinde yayınlanan “Hikmet-i Edyân” başlıklı yazısı; son dönem Osmanlı düşünürlerinden olan Memduh Süleyman’ın (1889-1920) *Felsefe Mecmuası*’nda yayınlanan “Felsefe-i Edyân” başlıklı makalesi ve yine son dönem Osmanlı müderris ve fikir adamlarından olan Mehmed Şevketî’nin (1876-1934) “Din Felsefesi’nden” başlıklı *İctihad* dergisinde yayınlanan mektubu bunun ilk örneklerindedir. Şevketî ayrıca, medreseler için hazırladığı ders programına kelâm dersinden ayrı olarak din felsefesi dersi konulmasını da teklif etmiştir (Dalkılıç, 2004).⁵ Medreselerin kapatılmasından sonra kurulan Daru’l-Funûn İlahiyat Fakültesi’nde din felsefesi kürsüsü kurulmuş ve din felsefesi (*Felsefe-i Din*) dersi eğitim programına eklenmiştir. Bu dersi Mehmed Emin’in bir süre okutmasının ardından, ilahiyat fakültesi kapanıncaya kadar Mustafa Şekip Tunç okutmuştur. Onun bu süreçte verdiği ders notları, İlahiyat Fakültesi Talebe Birliği tarafından yayınlanmıştır. İlahiyat Fakültesinin kapatılmasından sonra da din felsefesi üzerine çalışmalarına devam eden Tunç’un yazıları, vefatından sonra *Bir Din Felsefesine Doğru* (1959) başlığı ile yayınlanan kitapta toplanmıştır. Tunç’un ele aldığı konu başlıklarından bazıları şunlardır: din meselesi, dini şuur, ilmi açıklama, dini açıklama, materyalizm, idealizm, iman (Dalkılıç, 2009).

1933’te Daru’l-Funûn İlahiyat Fakültesinin kapatılmasından sonra, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (1949) kuruluncaya kadar, din felsefesi müstakil bir ders olarak okutulmamıştır. Felsefe bölümlerinde ise sistematik felsefe konu başlığı altında kısmen değinilen bir alan olarak kalmıştır. Günümüzde de din felsefesi, felsefe bölümlerinin müfredatında çoğunlukla müstakil bir ders olarak yer almamakta, sistematik felsefe başlığı altında işlenmektedir (Dalkılıç, 2009). Ankara İlahiyat Fakültesi’nin kurulmasından sonra 1973 yılında fakültenin müfredatına din felsefesi dersi eklenmiş, fiilen ise 1976 yılında Mehmet S. Aydın (1943-) tarafından okutulmaya başlanmıştır. Aydın, 11 yıl boyunca bu dersi okutmasının ardından ders notlarını derleyerek *Din Felsefesi* (1987) başlığı ile yayınlamıştır. Aydın’ın bu çalışması, Tunç’un çalışmasından sonra din felsefesi alanında Türkçede yazılan ilk sistematik din felsefesi kitabı olarak kabul edilmektedir. Günümüzde de ülkemizde yaygın bir biçimde kabul görmüş olan Analitik/Anglo-Sakson din felsefesi geleneğinin konu tertibini esas alan bu çalışma, İslam düşünürlerinin de görüşleri eklenerek yazılmıştır. Alanda önemli bir boşluğu dolduran bu kitap, ilahiyat fakültelerinde uzun bir zaman ders kitabı olarak okutulmuştur. 1982 yılından itibaren ilahiyat fakültelerinin müfredatına ders olarak eklenerek Din Felsefesi ve Mantık Anabilim Dalı kurulmuştur. 1992 ve 1998 yıllarında yapılan bazı değişikliklerden sonra Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü bünyesinde Din Felsefesi

⁵ Dalkılıç (2004), makalesinin 65-81 numaralı sayfaları arasında ilgili yazıların içeriğine dair detaylı bilgi vermekte ve bunları tahlil etmektedir.

anabilim dalı olarak yer alan ders, ilahiyat fakültelerinde -farklı uygulamalar olmakla birlikte- genellikle dördüncü sınıfta iki dönemde toplam dört kredi olarak veya tek dönemde üç kredi şeklinde okutulmaktadır. Günümüzde hemen her ilahiyat fakültesinde, din felsefesi alanında üniversitelerin sosyal bilimler enstitüsü bünyesinde yüksek lisans ve doktora programları bulunmaktadır (Dalkılıç, 2004).

3. Din Felsefesinin Yöntemi

Din felsefesi, felsefenin bir alt disiplini olduğu için genel anlamda felsefi incelemenin temel kurallarını ve yöntemini benimsemek durumundadır. Kendi izlediği yöntem ve varsayımlar dahil, herhangi bir düşünce sisteminin bütün doğruluk iddialarını eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutması ve bunu yaparken analiz, gerekçeleştirme, eleştirel değerlendirme gibi yöntemleri kullanması felsefi bir faaliyetin vazgeçilmez unsurlarıdır. Dolayısıyla din felsefesi dahil felsefenin hangi alt dalı ile meşgul olunursa olunsun, felsefenin temel eleştirel metodundan vazgeçilemeyeceği gibi, mantıksal çelişmezlik, tutarlılık, bütüncülük gibi temel doğruluk koşullarının da sağlanması elzemdir. Bununla birlikte, günümüzde belirgin olarak en genel anlamda iki tür din felsefesi yapma tarzından bahsedilebilir. Bunlar analitik din felsefesi geleneği ve kıta Avrupası din felsefesi geleneğidir. Tekrar etmek gerekirse, bu iki tarz felsefe yapmanın temel ilke ve kurallarına bağlı kalmakla birlikte, din felsefesi yapma tarzları, vurguladıkları meseleler ve bunları ele alış biçimleri veya yaklaşımları açısından farklılaşmaktadırlar.

Genel olarak analitik felsefe ve analitik din felsefesi, İngiltere ve Amerika gibi Anglo-Amerikan felsefecilerin benimsedikleri yöntem ve felsefe tarzına referansta bulunmaktadır. Kıta (Avrupalı) Felsefesi geleneği ise özellikle analitik geleneği takip ederek felsefe yapan filozoflar tarafından, çoğunluğu, -ada ülkeleri hariç- Avrupa ülkelerinde yaşayan filozofların felsefe yapma tarzına referansta bulunmak üzere kullanılan bir tabirdir. Ancak coğrafi bir ayrımı çağrıştıran bu bölümlenme aslında biraz yanıltıcıdır. Zira analitik felsefe geleneğinin kurucu isimlerinden kabul edilen Gottlob Frege (1848-1925), Ludwig Wittgenstein (1889-1951) ve Rudolf Carnap (1891-1970) gibi filozoflar Avrupa kıtasında yaşayan ve burada felsefe yapan isimlerdir. Fakat onların felsefe yapma tarzı, Hegel, Soren Kierkegaard (1813-1855), Martin Heidegger (1889-1976), Friedrich Nietzsche (1844-1900) gibi diğer kıta Avrupası filozoflarından farklıdır. Dolayısıyla, kıta (din) felsefesi tabiri kıta Avrupası'nda yaşayan filozoflar tarafından üretilen felsefe anlamına gelmediği gibi, analitik felsefe İngiltere veya Amerika'da yaşayan filozofların ürettiği felsefe demek değildir (Meister, 2014). Birazdan göreceğimiz üzere, bu iki geleneği ayıran şey, felsefe yapma tarzları ve yaklaşımlarıdır. Şimdi bu iki yaklaşımın en belirgin özelliklerini ve birbirlerinden ne açıdan farklılaştıklarını ele alalım.

4. Analitik Din Felsefesi Geleneği

Adından da anlaşılacağı üzere, analitik felsefe temelde çözümlemeci bir yöntemi benimsemektedir. Felsefi argümanların açık ve net olması, herhangi bir alandaki doğruluk iddiasının felsefi açıdan dil ve mantık çözümlemelerine tabi tutulması bu geleneğin felsefe yapma tarzının ayırt edici özelliğidir. Mesela Frege, Russell, Willard V. Orman Quine (1908-2000), Saul Kripke (1940-2022) gibi filozofların yazıları, beşerî bilimlerden ziyade mantık ve matematik gibi bilim alanlarına yakın görülmektedir. Analitik din felsefesi geleneği de din felsefesi problemlerini ele alırken argümantatif açıklık ve kavramsal çözümlemeyi öne

çıkarcı, doğruluk iddialarını ifade eden önermeleri ve bunları oluşturan kavram ve terimleri analiz eder. Analitik din felsefesi geleneğinde, Tanrı'nın varlığının delilleri, kötülük problemi, din dili gibi meseleler ele alınırken, mantıksal ve matematiksel bir formu takip eden ve bu mantıksal argüman formundaki kesinliğe yakın sonuçlar elde etmeyi sağlayan argümanlar oluşturmanın amaçlandığı söylenebilir. Böylece tüm dini doğruluk iddiaları, mantıksal formdaki argümanlarla gerekçelendirilir veya çürütülür. Analitik din felsefecileri, din felsefesi problemlerini ele alırken, kıta geleneğinin aksine, bütüncül olmaktan ziyade daha parçacı bir yaklaşımla spesifik problemlere odaklanır, bunları oluşturan unsurları tek tek analiz ederek ilgili kavramlar arasındaki mantıksal ilişkileri ortaya çıkarmaya çalışır. Bu şekilde, hangi doğruluk iddiasının neyi gerektirdiği, neyi dışladığı vb. tespit ederek, felsefi sorunları çözümlenmeye odaklanır (Meister, 2014; Hasker, 2005; Topaloğlu, 2018).

Analitik din felsefesi geleneğinin önde gelen isimlerinden olan William Hasker (1935-), analitik din felsefesinin odaklandığı konular bakımından üç aşamada ele alınabileceğini belirtmektedir. İlk dönem, (analitik) din felsefesinin felsefenin müstakil bir alt disiplini olarak kabulünü izleyen 1950li yıllardan takriben 1965 yılına kadar devam eden dönemdir. Bu dönemde analitik din felsefesi geleneğinin odağında din dilinin anlamlı olup olmadığı, mantıksal statüsü gibi dini önermelerin dilsel/mantıksal analize konu edildiği tartışmaları vardır. Alfred Ayer (1910-1989), Carnap, Wittgenstein (ilk dönemi) gibi felsefecilerin dini önermelerin doğru ve yanlış olmak bir tarafa, anlamlı olabileceğini dahi reddeden mantıksal pozitivist yaklaşımları bu dönemde din felsefesi tartışmalarının yoğunlaştığı konu olmuştur. R. M. Hare (1919-2002), Basil Mitchell (1917-2011), I.M. Crombie (1917), John Hick (1922-2012), James F. Ross (1931-2010) ve William Alston (1921-2009), mantıksal pozitivistlerin aksine din dilinin anlamlı olduğuna ve özellikle Tanrı hakkındaki dini önermelerin nasıl anlaşılabilirliğine dair açıklama ve teoriler öne süren din felsefecilerinden yalnızca bazılarıdır. İkinci aşama, 1980li yılların başlarına kadar devam etmiştir ve bir anlamda “teizmin felsefesi”nin yapıldığı bir dönem olarak görülebilir. Bu dönemde John Mackie (1917-1981), William Rowe gibi ateist filozoflar tarafından kötülük probleminden hareketle Tanrı'nın kudret, ilim ve iyilik gibi özsel niteliklerinin bir arada tutarlı bir şekilde savunulabileceğine itiraz eden ve dolayısıyla teistik bir Tanrı tasavvurunun mantıksal olarak çelişik olduğunu savunan çok sayıda etkili argümanlar öne sürülmüştür. Bu dönem, Alvin Plantinga (1932-), Richard Swinburne (1934-), Eleonore Stump (1947), William Hasker, William Lane Craig (1949-), William Alston, John Hick, Robert Adams (1937-), Brian Leftow (1956-) gibi teist din felsefecilerinin Tanrı'nın varlığına dair argümanları, ilahi sıfatları ve bunların birbiri ile ilişkisini yoğun bir şekilde tartıştığı ve ateistik iddialara cevap verdiği bir dönem olarak düşünülebilir. Üçüncü dönem ise 1980li yıllarda başlayıp günümüze kadar devam eden aşama olarak görülebilir. Bu dönemde, ikinci dönemde tartışılan mevzular canlı bir şekilde devam etmekle beraber din felsefesinin problem alanının genişlediği, hem teistik dinlerin (özellikle Hristiyanlığın) spesifik problemlerinin tartışıldığı, hem teistik olmayan dini geleneklerin geleneksel din felsefesi problemlerine yaklaşımlarının da tartışmalara dahil edildiği bir dönem olarak görülebilir (Hasker, 2005).

5. Kıta Avrupası Din Felsefesi Geleneği

Özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda Fransa ve Almanya'daki bir grup filozofun felsefe yapma tarzını ifade etmek üzere, daha ziyade Anglo-Amerikan felsefeciler tarafından kendi felsefe yapma tarzları ile karşılaştırma yapmak üzere kullanılmaya başlanan bir adlandırmadır. Kurucu figürlerinin başında Hegel'in geldiği söylenebilir. J. Gottlieb Fichte (1762-1814), Friedrich Schelling (1775-1854) gibi Immanuel Kant (1724-1804) sonrası Alman idealistleri, Arthur Schopenhauer (1788-1860), Kierkegaard, Edmund Husserl (1859-1938), Hiedegger, Sartre, Maurice Marleau-Ponty (1908-1961), H. Georg Gadamer (1900-2002), Theodor W. Adorno (1903-1969), Jürgen Habermas (1929-), Michel Foucault (1926-1984) gibi filozoflar ise bu akımın diğer önemli isimleri arasında sayılabilir. Kıta felsefesi hem felsefe yapma tarzı hem de öncelikli olarak ilgilendiği meseleler bakımından analitik gelenekten farklıdır. Mesela analitik geleneğin formel mantığın kurallarına sıkı sıkıya bağlı ve çözümleneci yöntemi yerine, kıta felsefesinde edebi metinlere daha yakın bir formda düşünme ve yazma tarzının olduğu söylenebilir. Yine analitik geleneğin teorik ve teknik felsefi meselelere olan ilgisinin aksine kıta geleneği politik ve kültürel meselelerle, bir anlamda insan tecrübesinin çeşitli formları ile daha fazla ilgilidir. Kıta geleneği, felsefi meselelerin ve felsefe yapma biçiminin tarihsel kökenleri ve tarih ve kültürle olan ilişkisini, felsefeden bağımsız görmez ve bunları felsefi düşünce üretmenin vazgeçilmez bir parçası olarak görür (Leiter 2006). Kıta din felsefesi geleneği, Tanrı'nın varlığının delilleri, kötülük problemi, dini tecrübe, akıl-iman vb. analitik din felsefesi geleneğindeki standart konulardan oluşan bir ajandayı takip etmez ve kıta geleneğinde analitik gelenekte belirginleştiği şekliyle *din felsefecilerinin* varlığından bahsetmek zordur. Din kavramı söz konusu olduğunda, kıta din felsefesi geleneği, dini doğruluk iddialarını mantıksal olarak analiz etmek ya da bu iddiaların doğru olup olmadıkları sorusuna odaklanmak yerine dinin ve Tanrı, ahiret, ölüm gibi dini kavramların insan tecrübesindeki karşılığına odaklanır, bu kavramların insan tecrübesinde ve yaşadığı dünyayı anlamlandırmasında oynadığı rol ile ilgilenecek fenomenolojik bir yöntemi benimser. Böyle bir din felsefesi yapma tarzında tarih, kültür, edebiyat ve bunların dinle olan ilişkisi önemli bir yer tutar (Westphal, 2005; Goodchild, 2002).⁶

Sonuç olarak, analitik gelenek spesifik analizlerle ve dini inançların gerekçelendirilmesine verdiği önemle, kıta geleneği ise geniş sentezlerle ve din fenomeninin insan hayatındaki varoluşsal boyutunu vurgulaması ile öne çıkmaktadır. Analitik felsefenin kılı kırk yaran çözümleneci metoduna kıyasla kıta geleneği edebi metin formuna daha yakındır. Analitik gelenek kıta geleneğini açık ve anlaşılır olmamakla ve felsefeden ziyade edebiyat yapmakla itham ederken, kıta geleneği analitik geleneğin tarih ve kültürden uzak, insan tecrübesini görmezden gelen kuru mantıksal çözümlenmelerle insanların karşılaştığı dini-felsefi problemlere çözüm sağlamak bir tarafa, problemlerin özünü takdir etmekten bile uzak olduğunu iddia etmektedir (Meister, 2014).

Ancak şüphesiz her iki geleneğin de birbirinden öğreneceği şeyler vardır ve iki metodun birbirinden faydalanması dini meselelere bakışımızı ve anlayışımızı derinleştirmede faydalı sonuçlara yol açacaktır. Analitik metodun açıklık ve anlaşılabilirliği, düşünce örgüsünün takip edilebilmesi dini önermelerin doğruluk iddiasını temellendirmek bakımından vazgeçilmezdir ki bu doğruluk iddiası inanların dinle kurduğu ilişkide önemli bir role

⁶ Kıta din felsefesi geleneği kendi içinde de alt dallara ayrılmaktadır. Mesela fenomenolojik veya varoluşçu felsefi-teolojik yöntem, kıta din felsefesi yapma tarzında kullanılan yöntemlerden yalnızca ikisidir (Tokat, 2013).

sahiptir. Bununla birlikte, dinin insanın varoluşsal tecrübesindeki anlamı ve insanın tarihsel tecrübesindeki rolü, bu rolün kültür ve tarih ile olan ilişkisi gibi hususlar, dini inancın yalnızca bir mantıksal doğruluk meselesi olmadığını, bundan çok daha fazlasını gerektirdiğini hatırlatması bakımından önemlidir (Meister, 2014; Hasker, 2005). Son dönemlerde, analitik din felsefesi geleneğinde kita din felsefesine olan ilginin arttığı söylenebilir. Mesela Kierkegaard'ın dini inanç ve etik gibi konularda analitik gelenekte son dönemlerde çokça çalışıldığı söylenebilir. Ya da geleneksel analitik din felsefesi problemlerini, Hegel, Heidegger gibi filozofların yaklaşımıyla cevaplamaya çalışan analitik felsefecilerin sayısının arttığını söylemek mümkündür.⁷

6. Din Felsefesinin Araştırma Konuları ve Diğer Felsefi ve Dini Disiplinlerle İlişkisi

Din felsefesinin temel problemleri, felsefenin metafizik, ontoloji, epistemoloji, ahlak, dil felsefesi vb. birçok problem alanı ile kesişmektedir. Hatta din felsefesinin klasik problemlerinin birçoğu, yukarıda sayılan alanlardan birden fazlası ile ilişkilidir. Bu sebeple, din felsefesi problemlerini en çok alakalı oldukları alanların şemsiyesi altında sınıflandırabilirsek de bu problemler arasında ilgili oldukları alanlar bakımından kesin ayrımlar yapmak mümkün değildir. Benzer şekilde, din felsefesi, genel felsefenin bir alt dalı olduğu için onu felsefenin diğer alt disiplinlerinden de kesin bir şekilde ayırmak makul görünmemektedir. Genel epistemolojinin veya metafiziğin konusu olan pek çok problem, dinle ilişkili oldukları ölçüde din felsefesinin konusu olurlar. Mesela zamanın doğası, özgür irade, kişisel özdeşlik gibi konularda ortaya çıkan yeni teori ve kanıtlar, din felsefesinde Tanrı'nın zamanla ilişkisi, Tanrı'nın bilgisi ve insan özgürlüğünün bir arada olup olamayacağı, ölümden sonraki hayatın mahiyeti gibi konuların tartışılmasına etki etmekte, benzer şekilde epistemolojide meydana gelen gelişmeler dini epistemoloji tartışmalarına yansımaktadır (Reçber, 2013). Aşağıda, din felsefesi problemlerini ilişkili oldukları diğer felsefi disiplinlerle birlikte 3 temel başlık altında ele alacağız. Daha sonra, din felsefesinin diğer ilahiyat disiplinleri ile olan ilişkisine değineceğiz.

7. Din Felsefesinin Problem Alanları ve Diğer Felsefe Disiplinleri ile İlişkisi

7.1. Din Felsefesi ve Metafizik

Felsefenin bir alt disiplini olan metafizik, Antik Çağ ve Orta Çağ'da genellikle varlık bilimi yani varlığın en temel özelliklerini inceleyen bilim olarak tanımlanmış, bir bakıma ontoloji ile eşdeğer görülmüştür. Ancak çağdaş felsefede, zamanın tabiatı, özgür irade, determinizm, modalite gibi konular da metafiziğin kapsam alanında görülmektedir. Zamanın tabiatı, varlığın kaynağının ve bu kaynağın mahiyetinin ne olduğu, alemin bir mantıksal veya zamansal bir başlangıcının olup olmadığı gibi varlığın mahiyetine dair ontolojik pek çok konu din felsefesinin bazı meseleleriyle doğrudan ilişkilidir. Varlığın bir kaynağı var mıdır sorusu din felsefesinde bir Tanrı'nın olup olmadığı, varsa böyle bir varlığın mahiyet ve sıfatlarının neler olması gerektiği sorularına karşılık gelmektedir. Tanrı'nın ilim, irade, kudret, ezellilik, birlik vb. sıfatlarına dair tartışmaların bir kısmı cevher-araz ve tümeller-tikeller hakkında yapılan metafiziksel tartışmalarla alakalıdır. Yine deizm, panteizm ve panenteizm gibi din felsefesinin doğrudan konusu olan Tanrı tasavvurları; kötülük problemi, ölümden sonraki hayatın mahiyeti gibi tartışmalar da metafizik alana ait

⁷ Bir örnek olarak bk. Trakakis, 2008.

tartışmaları öngörmektedir. Mesela kötülük problemi, kötülüğün tabiatının ne olduğu sorusunu içermesi, ölümden sonraki hayatın mahiyetine dair sorular bilincin/ruhun maddi mi yoksa gayri maddi bir tabiatının mı olduğu ve kişisel özdeşliğin temel kriter ve koşullarına dair pek çok metafizik problem konusunda da bir açıklamayı gerektirmesi bakımından geleneksel ontolojik problemlerle yakından ilişkilidir (Reçber, 2013). Tanrı-alem ilişkisinin imkanı ve tabiatı bağlamında tartışılan vahiy ve mucizenin imkanı ve tabiatına dair tartışmalar, Tanrı'nın insanın ne yapacağı dahil alemde olan biten her şeyi gerçekleşmeden evvel bilmesini ifade eden önbilgisi ve bu bilginin insanın özgürlüğü ve ahlaki sorumluluğuna yer bırakıp bırakmadığı gibi konular da din felsefesinin metafizik ile doğrudan alakalı konuları arasında sayılabilir (Aydın, 1994).

7.2. Din Felsefesi ve Epistemoloji

Din felsefesinin bu başlık altında ele alınabilecek en temel problemleri, dini inancın tabiatı ve gerekçelendirilmesi, imanın mahiyetinin ne olduğu, iman-delil-akıl arasında bir ilişki olması gerekip gerekmediği ve varsa bu ilişkinin nasıl kurulacağına dair sorulardır. Bu bağlamda önermesel ve önermesel olmayan iman anlayışları, iman-bilgi ilişkisi ile alakalı sorulara cevaplar üreten fideizm, delilcilik, temelselcilik gibi yaklaşımlar, vahiy bilgi ilişkisi konuları, ateizm ve çeşitli formları (pozitivizm, materyalizm, mantıksal pozitivizm), Tanrı'nın varlığının delilleri (ontolojik delil, imkan delili, yaratma delili, teleolojik delil, ahlak delili vb.), Tanrı hakkında anlamlı bir şekilde konuşulup konuşulamayacağı veya Tanrı hakkındaki önermelerin epistemik değeri gibi din diline dair yaklaşımlar, dini çoğulculuğun imkanı sorusuna yönelik teoriler (dışlayıcılık, kapsayıcılık, çoğulculuk), dini tecrübe, din-bilim ilişkisi, din felsefesinin epistemoloji ile doğrudan veya dolaylı olarak ilişkili olan problemleridir (Reçber, 2013; Aydın, 1994).

7.3. Din Felsefesi ve Ahlak

Ahlaki doğruların tabiatı yani zorunlu olup olmadıkları ve zorunlu iseler bu zorunluluğun kaynağının ne olduğu gibi konular, din felsefesinde Tanrı-ahlak ilişkisi başlığı altında tartışılan konulardır. Bu soruların bir kısmı metafiziksel meselelerle de alakalı iken, ahlaki doğrulara erişimimizin vahiy yoluyla mı yoksa yalnızca akıl yoluyla mı olduğu sorusunun epistemik bir boyutu vardır. Yine bir Tanrı'nın varlığı kabul edilmeksizin ahlakın temellendirilip temellendirilemeyeceği, ahlaki doğruların Tanrı'nın varlığı için bir delil oluşturup oluşturmadığı gibi meseleler de din felsefesi ve ahlak felsefesinin ortak konuları arasındadır (Reçber, 2013; Aydın, 1994).

7.4. Din Felsefesi ve Diğer İlahiyat İlimleri

Din felsefesi, din fenomenini tarihsel, sosyolojik ve psikolojik açıdan ele alan din psikolojisi, din sosyolojisi ve dinler tarihinin verilerinden yararlanır, bu verileri özellikle aposteriori gerekçelendirme söz konusu olduğunda kullanır. Bahsi geçen disiplinlerle birlikte din felsefesi, ülkemizde din bilimleri çatısı altında yer almaktadır. Ancak dinler tarihi ve din sosyolojisi, din olgusunu daha ziyade deskriptif bir şekilde ve normatif bir değerlendirme yapmaksızın araştırma konusu yaparken, din psikolojisi en genel anlamda dinin ve dini yaşantının insan psikolojisi üzerindeki etkilerini çeşitli açılardan incelese de dini

inançların kendilerini değerlendirme konusu yapmaz, onları doğruluk-yanlışlık açısından değerlendirmez. Din felsefesi ise bu disiplinlerden elde ettiği verileri doğruluk-yanlışlık, tutarlılık-çelişiklik açısından rasyonel bir değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Yine ilgili verilerin herhangi bir dini-felsefi iddiayı gerekçelendirmede veya çürütmede kullanıp kullanamayacağı veya ne şekilde kullanılacağı soruları, söz konusu dini ve felsefi iddialar gibi felsefi bir irdeleme ve yöntemin konusudur. Benzer şekilde, bir kimse din felsefesi yaparken, herhangi bir dine özel kaynaklardan ve ilimlerden yararlanabilir; mesela monoteistik bir Tanrı tasavvuru savunan bir din felsefecisi Kuran'daki Tanrı tasavvurunu da felsefi sezgi ve delilleri destekleyen ek bir delil olarak sunabilir. Ancak din felsefesi, bu dini delillerin kendisini de akli-felsefi irdelemeye ve dini gerekçelendirmeden bağımsız bir şekilde doğruluğunu veya tutarlılığını göstermeksizin kullanamaz. Bu nokta bizi, ilahiyat ilimleri arasında din felsefesine en yakın olan *kelâm* disiplini ile din felsefesi arasındaki farka taşımaktadır. Konuları itibariyle ele alındığında *kelâm*, din felsefesi ile neredeyse aynı konuları ele almaktadır ve rasyonel analiz, delilci bir metot kullanmaları bakımından da bu iki bilim dalı benzerdir. Ancak *kelâm* ile din felsefesini prensipte ayıran en önemli hususlardan biri, *kelâm*'ın belirli bir dinin, İslam'ın temel ilke ve esaslarını baştan veri olarak kabul etmesi ve böylece verili dini metinleri akli bir soruşturmaya tabi tutmaksızın delil olarak kullanabilmesidir. Yine *kelâm* veya onun Batı dünyasındaki muadili olan rasyonel teoloji geleneği, belirli bir dinin ilke ve öğretilerini esas alarak söz konusu dinin tutarlılığını ve doğruluğunu rasyonel bir şekilde kanıtlamaya çalışırken, din felsefesi herhangi bir dinin öğretisi ve inanç esaslarına dayanmaz ve bunları rasyonel bir şekilde açıklama-delillendirme-savunma çabasına girmez. Fakat pek çok araştırmacının dikkat çektiği gibi (Reçber, 2013; Topaloğlu, 2018) prensipte bu tür ayrımlar yapılsa da pratikte durum farklı olabilir. Mesela Hristiyanlığın dogmalarını felsefi-akli bir yolla temellendirmeye çalışan çok sayıda din felsefecisi vardır. Yine *kelâm* geleneğinin özellikle Gazâlî ile başlayan geç dönemine baktığımızda, nakle dayalı doğruluk iddialarını nakilden bağımsız akli temelde kanıtlama yönteminin yaygın bir şekilde kullanıldığını görüyoruz. Öyle ki felsefi *kelâm* veya felsefi teoloji tabirleri Batı'da zaman zaman din felsefesine karşılık gelecek şekilde kullanılmaktadır. Bu da özellikle *kelâm* ile din felsefesi arasında pratikte konu ve yöntemle dayalı kesin ve net ayrımların konulamayacağını gösterebilir.⁸ Din felsefesinin ilişkili olduğu bir diğer alan İslam Felsefesidir. Kindî (ö. 866/ H. 252), Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Rüşd (ö. 1198/H. 595), Gazâlî (ö. 1111/ H. 505) gibi İslam düşünce geleneğinde felsefe üreten filozofların yaşadıkları dönemi, ilişkili oldukları felsefi-düşünsel gelenekleri dikkate alarak tarihsel açıdan inceleyen bu bilim dalı, daha ziyade problem odaklı ve sistematik bir disiplin olan din felsefesine veri sağlamaktadır ve bahsi geçen filozofların metinlerinin doğru anlaşılmasında ve metinleri yorumlarken anakronik bir hataya düşmeyi engellemede önemli bir işleve sahiptir.

8. Din Felsefesinin Temel Kaynakları ve Kurucu İsimler

Din felsefesi, tarihçe kısmında da bahsettiğimiz üzere, konuları itibariyle felsefe tarihi ve hatta din fenomeninin tarihi kadar eskidir demek yanlış olmayacaktır. Dinin ve felsefenin varlık, bilgi ve değer konusunda bazen birbiri ile çatışan bazen örtüşen iddiaları olsa da en temelde cevap aradıkları soruların önemli ölçüde ortak olduğu açıktır. Bu sebeple, dini

⁸ İki bilim arasındaki farklara ve bu farklılıkların önemine vurgu yapan bir çalışma için bk. Erdem, 2016.

düşüncenin en erken formlarından itibaren dinin cevap ürettiği sorular ve hatta din kavramının kendisi hakkında da sorular sorulmaya başlanmış ve yine Antik çağdan itibaren pek çok filozof, din felsefesinin temel meseleleri olan Tanrı'nın varlığı, sıfatları, bir Tanrı varsa alem ile ilişkisinin mahiyetinin ne olduğu, ölümden sonra bir yaşamın olup olmadığı gibi sorular üzerinde durmuştur. Böylece, Antik çağda Platon, Aristoteles gibi filozofların yazdığı eserler hala din felsefesinin problem alanlarında yoğun bir şekilde kullanılan eserler olduğu gibi, Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Rüşd, Gazâlî gibi Müslüman filozof ve kelâmcıların eserleri de din felsefesi alanının temel kaynaklarından sayılmaktadır. Söz gelimi Aristoteles'in *Metafizik* adlı eserinde Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için öne sürdüğü hareket delili, din felsefesi literatüründe kozmolojik deliller ailesine ait bir delil olarak sınıflandırılmaktadır ve bu delille ilgili çalışmalar yapılmaya devam etmektedir. Platon'un ruhun ölümsüzlüğünü savunduğu *Phaidon* adlı diyalogu, kişisel özdeşlik, ölümden sonraki yaşamın mahiyeti gibi konular tartışıldığında başvurulan bir kaynak olmaya devam etmektedir. Müslüman filozof ve kelâmcıların Tanrı'nın varlığı ve sıfatları, Tanrı alem ilişkisi gibi konularda yazdıkları felsefi-kelâmi eserler, din felsefesinin ilgili problemleri tartışılırken başvurulabilecek en önemli kaynaklardandır. Yine Orta Çağ'da Anselm (1033-1109), Aquinas, John Duns Scotus (1266-1308) gibi Hristiyan teolog-filozofların temel eserleri din felsefesinin temel kaynakları arasında sayabiliriz. Benzer şekilde, bu isimlerden her biri modern dönemde felsefenin müstakil bir alana dönüşen "din felsefesi" disiplininin "kurucu isimleri" arasında yer almasalar da aslında alana yaptıkları katkılar, bıraktıkları eserler ve bu eserlerin din felsefesi literatüründeki etkinliği dikkate alındığında din felsefesinin kurucu isimleri olarak da görülebilirler. Her bir filozofun bıraktığı eser ve katkıların, din felsefesinin bugünkü halini almasında kurucu/oluşturucu rolünün olduğu söylenebilir. Aydınlanma çağını da kapsayan erken modern döneme gelindiğinde, doğrudan veya dolaylı olarak din felsefesi kapsamına giren konular hakkında yazan filozoflardan bazıları şunlardır (Taliaferro, 2023): René Descartes (1596-1650), Thomas Hobbes (1588-1679), Anne Conway (1631-1679), Spinoza, Margaret Cavendish (1623-1673), Leibniz, Samuel L. Clarke (1675-1729), Thomas Reid (1710-1796), John Locke (1632-1704), George Berkeley (1685-1753), Hume, Kant ve Hegel. Saydığımız bu filozofların çalışmalarına bakmaksızın din felsefesinin pek çok problemini tartışmak mümkün olmadığı gibi, söz konusu filozofların din ve dini inanca dair görüşlerine bakmaksızın genel felsefi sistemlerini anlamak oldukça zordur. Yine kıta felsefesi geleneğinde, modern manada din felsefeci olarak adlandırılmayacak pek çok isim, din felsefesi problemleri ile alakalı önemli teori ve görüşler öne sürmüşlerdir. Bunlardan bazıları şunlardır (Taliaferro, 2023): Heidegger, Sartre, Simone de Beauvoir (1908-1986), Albert Camus (1913-1960), Gabriel Marcel (1889-1973), Franz Rosenzweig (1886-1929), Martin Buber (1878-1956), Emmanuel Levinas (1906-1995), Simone Weil (1909-1943) ve yakın dönemden Jacques Derrida (1930-2004), Foucault ve Luce Irigaray (1930-).

1950'li yıllardan itibaren ise doğrudan "din felsefesi" terkinin kullanan ve alanın herhangi spesifik problemine odaklanmak yerine, bugün bir din felsefesi kitabını elimize aldığımızda gördüğümüz meseleleri derleyen çeşitli giriş kitapları, antolojiler, derlemeler ve seçme metinlerden oluşan kitaplar yazılmaya/yayınlanmaya başlanmıştır ve hala

yayınlanmaya devam etmektedir.⁹ Plantinga, Alston, Brian Davies (1951), Charles Hartshorne (1897-2000), Stump, Paul Helm (1940), Swinburne, Hick, çağdaş literatürde özellikle analitik din felsefesi geleneğine katkı yapan önemli isimlerden yalnızca birkaçıdır. Oxford Üniversitesi Yayınları, 2009 yılında yüzden fazla din felsefecisinin katkısı ile *Batı'da Din Felsefesi Tarihini* (*The History of Western Philosophy of Religion*, (Oppy - Trakakis, 2009)) beş cilt olarak yayınlamış, 2021 yılında ise iki yüz elliden fazla din felsefecisinin katkısı ile *Din Felsefesi Ansiklopedisi* (*Encyclopedia of Philosophy of Religion* (Taliaferro - Goetz, 2021)) Wiley Blacwell tarafından yayınlanmıştır. İlgili kaynaklar, din felsefesi alanına katkı yapan isim ve eserleri merak edenler için yönlendirici kaynaklar olduğu gibi, din felsefesi alanındaki canlılığa ve alana olan ilginin yoğunluğuna dikkat çekmesi bakımından önemlidir (Taliaferro, 2023). Bu önemli kaynaklara ilaveten Türkçe'ye çevrilmiş bazı önemli din felsefesine giriş kaynakları ve yine Türkçe din felsefesi literatüründeki önemli eserlerden bir kısmı tavsiye eserler kısmında yer almaktadır.

9. Din Felsefesi Anabilim Dalında Lisansüstü Eğitim

Din felsefesi alanında lisansüstü eğitim iki şekilde alınabilir. Ülkemizde din felsefesi alanının doğrudan bir anabilim dalı olarak veya felsefe ve din bilimleri bölümü bünyesinde bir bilim dalı olarak kabul edildiği fakülteler ilahiyat fakülteleri ve İslami İlimler fakülteleridir. Dolayısıyla, din felsefesi alanında lisansüstü (yüksek lisans ve doktora) programları, alandaki öğretim üyesi sayısına bağlı olarak bazı ilahiyat/İslami İlimler fakültelerinde veya bu fakültelerdeki lisansüstü eğitimleri bünyesinde barındıran Sosyal Bilimler Enstitülerinde müstakil bir anabilim dalı şeklinde, bazılarında bilim dalı şeklinde yürütülmektedir. Her fakülte veya enstitünün ilgili programlara başvuru ve mezuniyet koşulları değişmektedir. Bu sebeple, lisansüstü eğitim almak isteyen aday, başvurmak istediği fakülte ve enstitünün başvuru ve mezuniyet koşullarını incelemelidir. Bununla birlikte, ülkemizdeki lisans ve lisansüstü eğitimin bağlı olduğu Yükseköğretim Kurulu (YÖK)'nun bu programlar için belirlediği asgari koşulların sağlanması elzemdir. Buna göre, (tezli) yüksek lisans ve doktora programları, ders ve tez dönemi olmak üzere iki dönemden oluşur. Tezli yüksek lisans programları bir yılı ders dönemi olmak üzere en fazla üç yılda tamamlanmalıdır. Ders dönemini tamamlayan öğrencinin, (normal şartlarda) iki yıl içerisinde tezini tamamlayarak biri tez danışmanı olmak üzere üç jüri üyesi önünde sözlü olarak başarıyla savunması gerekir. Doktora programlarında ise aday, ders dönemini tamamladıktan sonra adayın, tez yazım aşamasına geçiş geçemeyeceğini belirleyen doktora yeterlilik sınavını başarıyla vermesi ve daha sonra tez önerisini sunması gerekir. Doktora tez önerisi oluşturulan tez izleme komitesi tarafından kabul edilen aday, tez yazım aşamasına geçer. Her altı ayda bir kaydettiği ilerlemeyi tez izleme komitesine raporlayan aday, ders ve yeterlilik dönemi dışında en geç sekiz yarı-dönem, yani dört yılda tezini başarıyla savunmalıdır. Doktora programları, ders ve tez dönemi toplam altı yılda tamamlanmalıdır.

İlahiyat ve İslami İlimler fakülteleri dışında, Felsefe bölümlerinde de din felsefesi ile alakalı konularda lisansüstü eğitim almak mümkündür. Bu fakültelerde din felsefesi

⁹ 1955-2005 yılları arasında yapılan çalışmaları alanlarına göre derleyen bir bibliyografi çalışması için Bk. (Sanders - De Ridder, 2007); ülkemizdeki din felsefesi literatürünü değerlendiren bir çalışma için bk. Acar - Yüce, 2011; İnan, 2022.

doğrudan bir bilim veya anabilim dalı olarak yer almasa da adaylar, din felsefesinin problemleri hakkında sistematik felsefe disiplini adı altında yüksek lisans ve doktora eğitimi alabilirler.

Öğrencilerin herhangi bir alanda lisansüstü eğitim alabilmeleri için lisans bitirme başarı ortalamalarının ve Akademik Personel ve Lisansüstü Eğitimi Giriş Sınavı (ALES)'ndan aldıkları puanın başvuracakları fakülte veya enstitünün talep ettiği asgari başvuru puan limitini karşılaması gerekir. Bunun yanında doktora programlarının tamamı, yüksek lisans programlarının ise bir kısmı, YÖK tarafından geçerli kabul edilen yabancı dil sınav puanını ya zorunlu başvuru koşulu olarak veya başvuruların değerlendirilmesinde avantaj sağlayıcı koşul olarak sunmaktadırlar. Bu sebeple, din felsefesi alanında lisansüstü eğitim almak isteyen öğrencilerin, başvurmak istedikleri fakülte/enstitülerin başvuru koşullarını kontrol ederek, Ales, yabancı dil sınavı puanlarını ve not ortalamalarını mümkün olduğunca yüksek tutmaları, ilgili programlara kabul edilebilmeleri için önemlidir.

10. Din Felsefesi Anabilim Dalında Yayın Yapan Dergiler

Daha önce ifade edildiği üzere din felsefesi, felsefenin metafizik, epistemoloji, ahlak, dil felsefesi, bilim felsefesi gibi felsefenin hemen her alt disiplini ile ilişkilendirilebilecek konuları ele almakta veya yukarıda sayılanlar dahil birçok felsefi veya teolojik alt disiplinde belirli ölçüde vukufiyeti gerektiren problemleri konu edinmektedir. Bu sebeple hem Batı dünyasında hem ülkemizde, genel olarak felsefe alanında ve yine teoloji alanında yayınlanan hemen her dergide, din felsefesi ile alakalı yayınlara rastlamak mümkündür. Yine ülkemizde ilahiyat fakülteleri tarafından yayınlanan dergilerde ve genel felsefe ve teoloji alanında yayın yapan dergilerde din felsefesinin kapsamına girebilecek çok sayıda makale yayınlanmaktadır.

10.1. Türkiye’de Din Felsefesi Alanında Yayın Yapan Dergiler

İlahiyat Fakülteleri tarafından yayınlanan ve din felsefesi içerikli makalelere yer veren, uluslararası önemli bazı indekslerde taranan dergilerden bazıları şunlardır:

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, 1996 yılından bu yana yayınlanan dergi yılda iki sayı çıkarmaktadır ve TR Dizin, ESCI, Index Islamicus, Scopus ve Doaj gibi indexlerde yer almaktadır.¹⁰

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ulakbim TR Dizin, Scopus, Atla Religion, Index Copernicus, Doaj gibi indekslerce taranan dergi yayın hayatına 1952 yılında başlamıştır ve yılda iki sayı olarak yayınlanmaktadır.¹¹

Hitit İlahiyat Dergisi, yılda iki sayı çıkaran dergi yayın hayatına yılında başlamıştır ve ESCI, TR Dizin, Scopus, Doaj gibi indekslerde taranmaktadır.¹²

İlahiyat Studies, 2010 yılında yayın hayatına başlayan dergi yılda iki sayı yayınlamakta ve ESCI, Scopus, TR Dizin tarafından taranmaktadır.¹³

¹⁰ Daha fazla bilgi için Bk. <http://cuid.cumhuriyet.edu.tr/tr/>

¹¹ Daha fazla bilgi için Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auifd>

¹² Daha fazla bilgi için Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid>

¹³ Daha fazla bilgi için Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/is>

Darulfunun İlahiyat, yayın hayatına 1925 yılında başlayan dergi yılda iki sayı yayınlamakta ve Scopus, TR Dizin, Index Islamicus, Doaj ve Ebsco gibi indekslerce taranmaktadır.¹⁴

Yine genel felsefe veya İslam felsefesi alanında yayın yapan *Felsefe Dünyası*, *Beytulhikme* gibi dergilerde de din felsefesi alanında pek çok makale yayınlanmaktadır.

Felsefe Dünyası, yayın hayatına 1990 yılında başlamıştır ve yılda iki sayı çıkarmaktadır. Dergi, TR Dizin ve Philosopher's Index tarafından taranmaktadır.¹⁵

Beytulhikme dergisi, yılda dört sayı yayınlamakta ve ESCI, Index Islamicus, Philosopher's Index ve PhilPapers tarafından taranmaktadır.¹⁶

10.2. Türkiye Dışında Din Felsefesi Alanında Yayın Yapan Dergiler

Türkiye dışında da genel felsefe alanında yayın yapan ve alanın en prestijli dergilerinden olan *The Monist*, *Noûs*, *Mind*, *Philosophers' Imprint* gibi dergilerinde din felsefesi makalelerine yer verilmektedir. Bunun yanında, özellikle din felsefesi alanına hasredilmiş bazı önemli dergilerden bahsedilebilir:

International Journal for Philosophy of Religion: 1970 yılında yayın hayatına başlayan dergi yılda dört sayı yayınlamaktadır. AHCI, Scopus, SCImago gibi indekslerce taranan dergi Q1 kategorisindedir.¹⁷

Religious Studies, Yılda dört sayı olarak yayınlanan dergi AHCI, British Humanities Index, Philosopher's Index gibi indekslerce taranmaktadır ve Q1 kategorisindedir. Dergi yayın hayatına 1966 yılında başlamıştır.¹⁸

Faith and Philosophy, yayın hayatına 1984'te başlamıştır ve yılda dört sayı yayınlamaktadır. ESCI, Scopus gibi indekslerde taranan dergi Q1 kategorisindedir.¹⁹

European Journal for Philosophy of Religion, AHCI, Philosopher's Index, Index Theologicus gibi indekslerde taranan dergi yılda dört sayı yayınlamaktadır. Yayın hayatına 2009 yılında başlamıştır.²⁰

Sophia, 1962 yılından bu yana yayın yapan dergi yılda üç sayı çıkarmaktadır. AHCI, Scopus, SCImago gibi indekslerce taranan dergi Q1 kategorisindedir.²¹

Open Theology, ESCI, Scopus, Doaj gibi indeksler tarafından taranan dergi yayın hayatına 2015 yılında başlamıştır ve yılda bir sayı çıkarmaktadır.²²

Theologica: Scopus, Index Theologicus, Doaj gibi indekslerde taranan dergi 2017 yılında yayın hayatına başlamıştır ve yılda iki sayı çıkarmaktadır.²³

¹⁴ Daha fazla bilgi için Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/darulfunun>

¹⁵ Daha fazla bilgi için Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/felsefedunyasi>

¹⁶ Daha fazla bilgi için Bk. <https://beytulhikme.org>

¹⁷ Daha fazla bilgi için Bk. <https://www.springer.com/journal/11153>

¹⁸ Daha fazla bilgi için bk. <https://www.cambridge.org/core/journals/religious-studies>

¹⁹ Daha fazla bilgi için Bk. <https://place.asburyseminary.edu/faithandphilosophy/>

²⁰ Daha fazla bilgi için Bk. <https://www.philosophy-of-religion.eu/index.php/ejpr>

²¹ Daha fazla bilgi için Bk. <https://www.springer.com/journal/11841>

²² Daha fazla bilgi için Bk. <https://www.degruyter.com/journal/key/opth/html>

²³ Daha fazla bilgi için bk. <https://ojs.uclouvain.be/index.php/theologica/about>

11. Türkiye Dışında Din Felsefesi

Resim 1. Din Felsefesi Alanında Yayın Yapan Dergilerden Bir Görünüm

Din Felsefesi hem kıta Avrupa'sında hem de özellikle İngiltere ve Amerika'nın temsil ettiği Anglo-Sakson felsefe geleneğinde hayli rağbet gören bir alan olmakla birlikte, ülkemizde olduğu gibi müstakil bir anabilim dalı olarak yapılandırıldığını söylemek zordur. Hem teoloji ve felsefe bölümlerinde hem de dini çalışmalar (*religious studies*) veya ilahiyat (*divinity*) bölümlerinde din felsefesinin kapsamına girebilecek konuların, bu konulara ilgi duyan ve her iki alanda da yeterli altyapısı olan araştırmacılar tarafından çalışıldığını söyleyebiliriz. Söz gelimi, din felsefesinin temel konularından olan Tanrı'nın varlığına dair argümanlar, Oxford Üniversitesi Felsefe Bölümünde veya Dini Çalışmalar veya Teoloji Bölümlerinde ilgili konuda uzmanlaşmış hocalarla çalışılabilir. İlgili bölümlerin web sitelerine bakıldığında, bu konu ve alan çeşitliğini görmek mümkündür. Bununla birlikte, Avrupa'da din felsefesi çalışmalarının ağırlıklı olarak teoloji bölümlerinde, Amerika'da ise ağırlıklı olarak felsefe bölümlerinde çalışılmaktadır. Din Felsefesi alanında müstakil bir bölümlenme olmasa da İngiltere'de Birmingham Üniversitesi, King's College London, Oxford Üniversitesi; Amerika'da St. Louis Üniversitesi, Notre Dame Üniversitesi, Rutgers Üniversitesi gibi üniversitelerin güçlü bir din felsefesi geleneğine sahip oldukları söylenebilir. Bu üniversitelerden birkaçı, aşağıda ekleyeceklerimizle birlikte felsefe bölümleri bünyesinde Din Felsefesi üzerine araştırma merkezleri bulundurmaktadır. Din felsefesi araştırmalarına hasredilmiş merkezleri bulunan üniversitelerden bazıları şunlardır:

The Birmingham Center for Philosophy of Religion: Bu merkez, ilk olarak 2011 yılında Jonh Hick Din Felsefesi Merkezi (*The John Hick Center for Philosophy of Religion*) adıyla kurulmuştur. Felsefe, Teoloji ve Din Fakültesi kapsamında faaliyet göstermektedir. Çağdaş din felsefesinde dini çoğulculuğun önde gelen savunucularından olan John Hick'in mirasını devralan merkez, din felsefesi alanına yapılan katkıları genişletmek-çeşitlendirmek gibi bir misyon üstlenmiştir. Merkez hem Hristiyanlık dışındaki monoteist dinlerin hem de monoteist olmayan dini geleneklerin, teizme alternatif Tanrı anlayışlarının din felsefesi tartışmalarına olan katkısını teşvik etmek amacıyla çeşitli akademik etkinlikler düzenlemektedir. Bunun dışında, söz konusu merkez doktora ve doktora sonrası

araştırmacılara burs sağlamakta, din felsefesi ile alakalı konferans serileri düzenlemektedir. Merkezin faaliyetlerine dair detaylı bilgiler web sitelerinde bulunabilir.²⁴

The Center for Philosophy of Religion at Notre Dame University: 1976 yılında kurulan bu araştırma merkezi alanın önde gelen isimlerinden Alvin Plantinga'nın liderliğini yaptığı dönemde din felsefesi alanında önemli çalışmalar yapan kuruluşlardan biri olmuştur. Felsefe bölümü altında faaliyetlerini yürüten merkez halen, yıllık konferanslar, haftalık okuma grupları organize etmekte, her yıl din felsefesi ve din felsefesi konularını disiplinlerarası bir şekilde ele alan araştırmacılara prestijli burslar sağlamaktadır.²⁵

Rutgers Center for Philosophy of Religion: Kuruluş amacı dinin teorik ve pratik boyutları hakkında oluşan felsefi ve teolojik sorunları irdelemek olarak ifade edilen bu merkez, lisansüstüne yönelik seminerler ve okuma grupları düzenlemekte, doktora sonrası çalışmalara yönelik burslar sağlamakta ve felsefenin çeşitli alanlarında makale yarışmaları düzenleyen Marc Sanders Foundation'ın bir etkinliği olan Sanders Lecture serisine ev sahipliği yapmaktadır. Bu seri, her yıl din felsefesinde önde gelen araştırmacılardan birinin yine alanın temel araştırma alanlarında verdikleri derslerden oluşmaktadır.²⁶

Yukarıda sayılanlara ek olarak, Nottingham Üniversitesi (İngiltere),²⁷ Roehampton Üniversitesi (İngiltere),²⁸ Baylor Üniversitesi (A.B.D.),²⁹ Princeton Üniversitesi (A.B.D.),³⁰ Hope Üniversitesi (İngiltere)³¹ din felsefesi ve alakalı olduğu disiplinler üzerine merkezleri bulunan üniversitelerdendir. Bunlardan sonuncusu, Kıta Avrupası Din Felsefesi geleneğine odaklanması bakımından önemlidir.

Bunların yanında, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde ve Amerika'da Din Felsefesi toplulukları mevcuttur ve bu topluluklar da din felsefesi alanında konferanslar, makale yarışmaları vb. çeşitli akademik etkinlikler düzenlemektedirler. İskandinav Din Felsefesi Topluluğu/Nordic Society for Philosophy of Religion³²; çeşitli Avrupa ülkelerinin bir araya gelerek oluşturduğu Avrupa Din Felsefesi Topluluğu/European Society for Philosophy of Religion³³; Amerikan Din Felsefesi Topluluğu/ The Society for Philosophy of Religion³⁴; İngiliz Din Felsefesi Topluluğu/The British Society for Philosophy of Religion³⁵; İran merkezli İslam Kültür ve Düşünce Geleneği Araştırmaları Enstitüsü³⁶ ve İran Din Felsefesi Derneği/İran Association for Philosophy of Religion³⁷ vb. pek çok kuruluştan bahsedilebilir.³⁸

²⁴ Bk. <https://www.birmingham.ac.uk/research/philosophyofreligion/index.aspx>

²⁵ Bk. <https://philreligion.nd.edu>

²⁶ Bk. (<https://philosophy.rutgers.edu/rcpr/home>)

²⁷ Bk. <https://www.nottingham.ac.uk/humanities/departments/theology-and-religious-studies/research/research-projects/centre-of-theology-and-philosophy.aspx>

²⁸ Bk. <https://www.roehampton.ac.uk/research-centres/centre-for-practical-philosophy-theology-and-religion/>

²⁹ Bk. <https://bccp.baylorisr.org>

³⁰ Bk. <https://www.ppprinceton.org>

³¹ Bk. <https://www.hope.ac.uk/research/researchcentres/associationforcontinentalphilosophyofreligion/>

³² Bk. <https://www.tf.uio.no/english/research/networks/nspr/>

³³ Bk. <https://philosophy-of-religion.org>

³⁴ Bk. <https://www.societyphilosophyreligion.org/#>

³⁵ Bk. <http://www.thebspr.org>

³⁶ Bk. <http://en.iict.ac.ir>

³⁷ Bk. https://en.philor.org/?page_id=21

³⁸ Bu kuruluşları listeleyen bir kaynak için Bk. https://philosophyofreligion.org/?page_id=73

Görülüşü üzere, din felsefesine yönelik hem Avrupa hem Amerika'da canlı bir ilgi söz konusudur ve bunun bir neticesi olarak üniversitelerin yanında onlarla bağlantılı bir şekilde faaliyet gösteren çok sayıda akademik kuruluş, araştırma enstitüleri ve topluluklar din felsefesi çalışmalarını desteklemekte ve teşvik etmektedir.

Hatırlayalım

- Din felsefesi en genel anlamda din fenomeninin kendisini ve din ile alakalı çeşitli temel kavram ve öğretileri felsefi inceleme ve değerlendirmeye tabi tutan bir disiplindir.
- Din felsefesi, dinlere ve dini dünya görüşlerine dair genel meselelerin yanında, müstakil olarak belirli bir dine ait problemleri konu edinebilir.
- Ele aldığı veya ilgili olduğu problemlerin felsefe tarihinin başlangıcından yana tartışılması sebebiyle din felsefesine bir başlangıç tarihi belirlemek güçtür.
- “Din felsefesi” tabirini bugün anladığımız şekliyle, bizatihi dinin felsefi bir incelemeye konu yapılmasını gerektiğini ifade ederek kullanan kişi ise Alman filozof Hegel'dir.
- Din felsefesi tabirinin ülkemizde belirgin bir şekilde kullanımının II. Meşrutiyet (1908) yıllarına kadar uzandığı söylenebilir.
- Din felsefesi, felsefenin bir alt disiplini olduğu için genel anlamda felsefi incelemenin temel kurallarını ve yöntemini benimsemek durumundadır.
- Analitik din felsefesi geleneği de din felsefesi problemlerini ele alırken argümantatif açıklık ve kavramsal çözümlemeyi öne çıkarır, doğruluk iddialarını ifade eden önermeleri ve bunları oluşturan kavram ve terimleri analiz eder. Böylece tüm dini doğruluk iddiaları, mantıksal formdaki argümanlarla gerekçelendirilir veya çürütülür.
- Analitik geleneğin formel mantığın kurallarına sıkı sıkıya bağlı ve çözümlemeci yöntemi yerine, kıta felsefesinde edebi metinlere daha yakın bir formda düşünme ve yazma tarzının olduğu söylenebilir.
- Kıta geleneği politik ve kültürel meselelerle, bir anlamda insan tecrübesinin çeşitli formları ile daha fazla ilgilidir. Kıta geleneği, felsefi meselelerin ve felsefe yapma biçiminin tarihsel kökenleri ve tarih ve kültürle olan ilişkisini, felsefeden bağımsız görmez ve bunları felsefi düşünce üretmenin vazgeçilmez bir parçası olarak görür.
- Kıta din felsefesi geleneği, dini doğruluk iddialarını mantıksal olarak analiz etmek ya da bu iddiaların doğru olup olmadıkları sorusuna odaklanmak yerine dinin ve Tanrı, ahiret, ölüm gibi dini kavramların insan tecrübesindeki karşılığına odaklanır, bu kavramların insan tecrübesinde ve yaşadığı dünyayı anlamlandırmasında oynadığı rol ile ilgilenecek fenomenolojik bir yöntemi benimser.
- Genel epistemolojinin veya metafiziğin konusu olan pek çok problem, dinle ilişkili oldukları ölçüde din felsefesinin konusu olurlar.
- Din felsefesi, din fenomenini tarihsel, sosyolojik ve psikolojik açıdan ele alan *din psikolojisi*, *din sosyolojisi* ve *dinler tarihinin* verilerinden yararlanır, bu disiplinlerden elde ettiği verileri doğruluk-yanlışlık, tutarlılık-çelişiklik açısından rasyonel bir değerlendirmeye tabi tutmaktadır.

- Kelâm ile din felsefesini prensipte ayıran en önemli hususlardan biri, kelâmın belirli bir dinin, İslam'ın temel ilke ve esaslarını baştan veri olarak kabul etmesi ve böylece verili dini metinleri akli bir soruşturmaya tabi tutmaksızın delil olarak kullanabilmesidir.
- İslam Felsefesi anabilim dalı, daha ziyade problem odaklı ve sistematik bir disiplin olan din felsefesine veri sağlamaktadır ve İslam filozoflarının metinlerinin doğru anlaşılmasında ve metinleri yorumlarken anakronik bir hataya düşmeyi engellemede önemli bir işleve sahiptir.
- Din felsefesi, din konusundaki anlayışımızı derinleştirmede, inançlarımızın rasyonel bir zemini olup olmadığını tespit etmede, din ve dini kavramlar hakkında sistematik ve tutarlı bir şekilde düşünmeyi öğrenmede önemli bir işleve sahiptir.
- Gerek analitik gerek kıta din felsefesi gelenekleri neden bir Tanrı'ya inanması gerektiğini/inandığını merak eden, inançlarını ciddiye alan her insana bu hususlar hakkında sistematik bir şekilde düşünme fırsatı sunmaktadır.

Tavsiye Edilen Kaynaklar

Mehmet Bayraktar, *Din Felsefesine Giriş*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2018.

Michael Peterson vd., *Akıl ve İnanç*. Çev. Rahim Acar. İstanbul: Küre Yayınları, 2019.

Michael Peterson vd., *Din Felsefesi Seçme Metinler*. Çev. Rahim Acar vd. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.

Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2020.

Elizabeth Burns, *Din Felsefesi Nedir?* Çev. Mehmet Ata Az. Ankara: Episteme Yayınları, 2022.

Latif Tokat (ed.). *Din Felsefesi*. Bilay Yayınları. 2018.

Rıfat Atay (ed.). *Din Felsefesi*. İstanbul: Lisans Yayıncılık. 2019.

Recep Alpyağıl (derleyen), *Din Felsefesine Dair Okumalar I*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.

Recep Alpyağıl (derleyen), *Din Felsefesine Dair Okumalar II*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.

Ferit Uslu, *Felsefi Açından İmanı Temellendirme*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

Recep Kılıç vd., *Din Felsefesi*. Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2013.

Nebi Mehdiyev, *Dini Epistemolojiye Giriş: Tanrı İnancının Rasyonelliği*. İstanbul: İsam Yayınları, 2008.

Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Teodise*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2021.

Turan Koç, *Din Dili*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2022.

Rahim Acar vd.(ed.). *Türkiye'de Din Felsefesi*. Ankara: Elis Yayınları, 2019.

Bayram Dalkılıç, *Türkiye'de Din Felsefesine Doğru*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2001.

Kaynakça

Acar, Rahim- Yüce, Fatma. "Din Felsefesi Literatüründe Kuşbakışı Bir Gezinti". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/17 (2011), 201-232.

Aydın, Mehmet S. "Din (Felsefesi)". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 9/339-341. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.

Aydoğan, Hüseyin. "Din Felsefesi Dersleri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/34 (2016), 149-153. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.290950>

- Bayraktar, Mehmet. *Din Felsefesine Giriş*. Ankara: Eski Yeni Yayıncılık, 2018.
- Chignell, Andrew- Pereboom, Derk. "Natural Theology and Natural Religion". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta, 2020.
<https://plato.stanford.edu/entries/natural-theology/>
- Clarke, Peter B.- Byrne, Peter. *Religion Defined and Explained*. New York: St. Martin's Press, 1993.
- Collins, James. *The Emergence of Philosophy of Religion*. New Haven, CT: Yale University Press, 1967.
- Dalkılıç, Bayram. "Türkiye'de İlahiyat Fakültelerinde Din Felsefesi". *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 2/1 (2009), 281-292.
- Dalkılıç, Bayram. "Yirminci Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türkiye'de Din Felsefesi". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/17 (2004), 63-110.
- Erdem, Engin. *Varlıktan Tanrı'ya: İbn Sînâ'nın Metafizik Delili*. İstanbul: Endülüs Yayıncılık, 2016.
- Fârâbî. *El-Medînetu'l Fâzıla*. çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Goodchild, Philip. "Continental Philosophy of Religion: An Introduction". *Rethinking Philosophy of Religion: Approaches From Continental Philosophy*. ed. Philip Goodchild. 1-40. New York: Fordham University Press, 2002.
- Hasker, William. "Analytic Philosophy of Religion". *The Oxford Handbook of Philosophy of Religion*. ed. William J. Wainwright. 421-445. New York: Oxford University Press, 2005.
- Hegel, George W. F. *Din Felsefesi Dersleri*. çev. Doğan Naci Kadioğlu. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018.
- İnan, Rukiye Aysun (ed.). *Felsefe ve Din Bilimlerinde Güncel Akademik Eğilimler (2016-2020)*. Ankara: Sonçağ Akademi ve Kültür Yayınları, 2022.
- Meister, Chad. *Philosophy of Religion*. UK: Palgrave Macmillan, 2014.
- Nagasawa, Yujin- Mohammad Saleh Zarepour (ed.). *Global Dialogues in the Philosophy of Religion: From Religious Experience to the Afterlife*. Oxford: Oxford University Press, Yakında.
- Oppy, Graham- Nick Trakakis (ed.). *The History of Western Philosophy of Religion*. 5 Cilt. Oxford, New York: Oxford University Press, 2009.
- Reçber, Mehmet Sait. "Felsefe ve Din". *Din Felsefesi*. ed. Recep Kılıç. 1-28. Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2013.
- Sanders, Andy F.- De Ridder, Kristof. *Fifty Years of Philosophy of Religion: A Select Bibliography (1955-2005)*. Leiden-Boston: Brill, 2007.
- Taliaferro, Charles. "Philosophy of Religion". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta- Uri Nodelman, 2023.
<https://plato.stanford.edu/entries/philosophy-religion/>
- Taliaferro, Charles. *Philosophy of Religion: A Beginner's Guide*. Oxford: Oneworld Publications, 2009.
- Taliaferro, Charles- Stewart Goetz (ed.). *Encyclopedia of Philosophy of Religion*. 4 Cilt. Wiley-Blackwell, 2021.
- Tokat, Latif. *Varoluşçu Teoloji*. Ankara: Elis Yayınları, 2013.
- Topaloğlu, Fatih. "Din Felsefesi". *İlahiyat Atlası*. ed. Bayramali Nazıroğlu vd. 59-74. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.

Trakakis, Nick. *The End of Philosophy of Religion*. London, New York: Continuum, 2008.

Westphal, Merold. "Continental Philosophy of Religion". *The Oxford Handbook of Philosophy of Religion*. 472-493. New York: Oxford University Press, 2005.

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- Mantık nedir? Bir bilim dalı olarak ne zaman ortaya çıkmıştır? Bir bilim dalı olarak ortaya çıkışından önce mantıklı düşünme yok mudur?
- Tarihsel süreçte mantık alanında hangi gelişmeler yaşanmıştır?
- Mantık bir bilim midir, yoksa bir yöntem midir?
- Mantık hangi konuları inceler?
- Ülkemiz üniversitelerinde mantık biliminin yeri nedir?
- İlahiyat ve İslami İlimler fakültelerinde mantık biliminin akademik yapılanmadaki yeri nedir?
- Mantık biliminde lisansüstü eğitimin amacı nedir?
- Mantık biliminin diğer disiplinlerle ilişkisi nedir?

Giriş

Sözlükte “konuşmak” anlamına gelen “mantık” sözcüğü dilimize Arapça *nutk* kökünden gelmektedir. Nutk kelimesi eski Yunanca’da hem akıl hem de konuşma ve söz manasına gelen *logos*’un karşılığıdır (Emiroğlu, 2003). Mantık “doğru düşünme metodu, mantıklı düşünme kabiliyeti ve düşüncenin oluş tarzlarını, öğelerini çeşitlerini, esaslarını ve bağlantılarını ortaya koyan bilim” gibi anlamlara gelir. (Bolay, 2009).

Farabi, *nutk* kelimesinin üç anlama delalet ettiğini söylemektedir: Birincisi insanın anlamları kavrama yetisidir. Bilimler ve disiplinler bu kuvvet sayesinde elde edilir ve eylemin iyisi ile kötüsü onun aracılığıyla ayırt edilir. İkincisi insanın nefsinde idrak yoluyla meydana gelen akledilir anlamlara delalet eder ki bu bunlara “iç konuşma” denir. Üçüncüsü ise akledilir anlamların dil ile ifade edilmesine delalet eder ki buna da “dış konuşma” denir (Fârâbî, 2021, 24).

İslam düşünce geleneğinde mantık, konusu ve amacı bakımından farklı şekilde tanımlanır. Fârâbî’ye göre “mantık, yanılmanın mümkün olduğu her durumda düşünme yetisini doğruya yönlendiren kuralları kapsar. Bu bakımdan mantık, aklı çıkarım yaparken düşünceyi yanılığdan koruyan her şeyin kendisiyle bilindiği sanattır.” Bu açıklama hem konu hem de gayeyi içermektedir. Nitekim bu tanım, doğru düşünmenin kurallarını içermesi bakımından konuya; doğru düşünceyi yanlışından ayırmayı içermesi bakımından gayeye işaret etmektedir (Fârâbî, 2021, 16).

Mantık başlangıcından günümüze hem bir bilim hem de yöntem (alet, sanat) olarak ele alınmıştır. Buna göre mantık biri teorik, diğeri pratik olmak üzere iki özelliğe sahiptir. Teorik yönü mantıklı düşünme denilen düşünme biçimini tespit eder ki bu yönüyle bir ilimdir. Pratik yönü ise bu ilmin uygulanmasını, yani akıl yürütmelerin doğruluğunu sağlayan kuralları ortaya koyma metodlarını gösterir ki bu yönüyle de bir sanattır. Aristotelesçiler mantığı felsefenin aleti, Stoacılar onu felsefenin bir bölümü olarak kabul etmiştir. Müslüman mantıkçılar ise genelde mantığı alet ilmi olarak görmektedir.

¹ Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe Ve Din Bilimleri Bölümü, mahmutyildiz@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8560-9899.

İslam mantıkçıları mantığın niçin gerekli olduğunu açıklarken akıl yürütme ve bilgi edinme faaliyetinin denetimini gerekçe göstermektedir. Onlara göre mantık teknik yöntemlerin kullanıldığı bir süreci gerektiren nazari bilgilerin elde edilmesinde kullanılırken, böyle bir süreci gerektirmeyen zaruri bilgilerin elde edilmesinde ise kullanılmaz. Buna göre nazari bilgiler zihnimizdeki bilgilerin tertip edilip işlendiği bir tefekkür sürecini gerektirir. Bu noktada bilgilerin nasıl tertip edileceğini ve hangi formlara göre düzenleneceğini mantık bilimi inceler (Eroğlu, 2012).

Bilgi elde etmede mantığın gerekliliğine olan inanç mantık eğitimini zaruri hale getirmiştir. Bu çerçevede gerek Batı'da gerek İslam dünyasında yüzyıllardır mantık, eğitimin bir parçası olmuştur. Ülkemizde halihazırda mevcut olan üniversitelerin Fen-Edebiyat, İnsan ve Toplum Bilimleri, Dil-Tarih-Coğrafya vb. fakültelerin başta felsefe bölümü olmak üzere, sosyoloji ve psikoloji bölümlerinde klasik mantıkla beraber modern mantık sistemleri ve kritik düşünme gibi dersler yer alırken ilahiyat ve İslami ilimler fakültelerinde sadece klasik mantık okutulmaktadır.

Ders programında mantık derslerine yoğun bir şekilde yer veren felsefe bölümlerinde² klasik mantık içerikleri tek dönem 3 saat/kredi veya çift dönem 2+2 şeklinde okutulurken, diğer bölümlerde (psikoloji, sosyoloji) bazen zorunlu bazen de seçmeli tarzda 3 veya 4 saat/kredi olarak okutulmaktadır. İlahiyat ve İslami ilimler fakültelerinde ise mantık dersi birinci ya da ikinci sınıfta haftalık 2 saat/kredi, toplamda 28 saat/kredi olarak verilmektedir (YÖK, 02 Ekim 2023; Erarslan, 2019, 73; Kayacık, 2019).

Mantık bilimi felsefe bölümlerinin akademik yapılanmasında “anabilim dalı” olarak temsil edilirken ilahiyat ve İslami ilimler fakültelerinin bazılarında Felsefe ve Din Bilimleri bölümüne bağlı bir “anabilim dalı” bazılarında ise -özellikle 2012 sonrası açılanlar- İslam Felsefesi Anabilim Dalına bağlı bir “bilim dalı” olarak temsil edilmektedir.

Günümüzde Doğan Özlem, Ahmet İnam, Şafak Ural, Ali Karatay, H. Bülent Gözkân, Ayhan Çitil, İskender Taşdelen, M. Nazlı İnönü, Aziz F. Zambak, A. Kadir Çüçen, Yücel Yüksel, Özgüç Güven, Burhan Türkşen, Zekai Şen, Vedat Kamer ve Zekiye Kutlusoy gibi akademisyenler modern mantık, sembolik mantık, bulanık mantık, mantık felsefesi, zihin felsefesi, yapay zeka gibi teorik ve uygulamalı sahada mantık çalışmaları yapmaktadır (Kutlusoy, 2019). Yine İbrahim Emiroğlu, Ali Durusoy, Ferruh Özpilavcı, İbrahim Çapak, Nazım Hasırcı, Hasan Ayık, Ahmet Kayacık, Kamil Kömürcü, İsmail Köz, Hülya Altunya gibi ilahiyatçı akademisyenler ise klasik mantığa ve özel olarak İslam mantık tarihine yönelmiş durumdadır.

Son on yılda içinde ülkemizde mantığa olan ilginin arttığı görülmektedir. Bunlardan ilk göze çarpan 2012'den itibaren mantık çalışmayı düzenlenmeye başlanmıştır. (Mantık Çalışmayı, 2023). Ardından Prof. Dr. Şafak Ural önderliğinde 2014'te “İstanbul Üniversitesi Mantık Uygulama ve Araştırma Merkezi” ve “Mantık Derneği”³ kurulmuştur. Ardından Eylül

² Örneğin İstanbul Üniversitesi Felsefe bölümü lisans ders programında yer alan mantık dersleri şunlardır;

1. ve 2. Yarıyıl: Klasik mantık I, Klasik Mantık II.

3. ve 4. Yarıyıl: Mantık Tarihi İlk Çağ, Modern Mantık, Mantık I, Modern Mantık II, Mantık Tarihi Orta Çağ, Mantık II.

5. ve 6. Yarıyıl: Formel Olmayan Mantık, Mantık III (Bölüm Dışı), Mantık IV (Bölüm Dışı), Mantık Felsefesi.

7. ve 8. Yarıyıl: Mantık Uygulamaları I, Mantık Çeşitleri I, Principia Mathematica'ya Giriş, Mantık Uygulamaları II (İÜEFFB, 02 Ekim 2023).

³ Mantık derneğinin internet sitesine şu adresten <https://mantik.org.tr/> , Youtube kanalına ise şuradan <https://www.youtube.com/@mantikderneği> ulaşılabilir

2014'te "Mantık Yaz Okulu" düzenlenmeye başlanmıştır. Haziran 2015'te "UNILOG 2015: 5. Evrensel Mantık Dünya Kongresi ve Okulu" İstanbul'da yapılmıştır. 2016'da "Mantık Derneği Yayınları" kuruldu (İÜMAUM, 02 Ekim 2023; Mantık Derneği, 2023).

2019 yılından beri Jean-Yves Béziau'nun önerisi ve girişimi 14 Ocak dünya mantık günü olarak kutlanıyor. Aynı gaye ile ülkemizde yukarıda adı geçen kurumlar bu kapsamda programlar düzenlemekte ve mantık gününü kutlanmaktadır. Yine 2019 yılında müstakil bir mantık dergisi olarak yayına başlayan "Mantık Araştırmaları Dergisi" önemli bir boşluğu doldurmaktadır (MAD, 02 Ekim 2023).

İstanbul Üniversitesi Mantık Uygulama ve Araştırma Merkezi, Mantık Derneği ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Mantık Anabilim Dalı, her yıl ev sahipliğini üstlenen ayrı bir üniversitenin iştiraki ile mantık çalıştayını düzenlemektedir. Sözü edilen kurumlar vasıtasıyla gerçekleştirilen etkinlikler kapsamında sunulan bildirilerin, verilen derslerin, yürütülen tartışmaların, yapılan yayın ve atölye çalışmalarının ağırlıklı olarak sembolik/modern mantık kapsamındaki konulara veya bu alanla ilişkili olabilecek çağdaş mantık sorunlarına odaklandığı görülmektedir (Kutlusoy, 2019). Bununla birlikte son yıllarda klasik mantık eserlerinin gerek tahkik, neşir ve tercümelemlerinin gerekse yeni teliflerin yayını da artmış durumdadır.

1. Mantığın Tarihçesi

Mantık bilimi, diğer bilimler gibi çeşitli tarihsel evrelerden geçerek günümüze gelmiştir. Mantık tarihini en genel haliyle Aristoteles öncesi dönem, Aristoteles sonrası dönem ve Yeni dönem gibi kısımlara ayrılabilir. (Emiroğlu, 2022). Mantık tarihine ilişkin daha detaylı bir tasnifler de bulunmaktadır. Mesela A.N. Prior'un *Encyclopedia of Philosophy*'de mantığın geçirdiği aşamaları; Antik dönem mantığı, Hint mantığı, Çin Mantığı, Arap mantığı, Orta Çağ (Avrupa) mantığı, Orta Çağ ve modern dönem arasında mantık ve modern kısımlarına ayırıp, modern mantığı; Boolean dönemi, Kant ve Mill'in mirası, Frege'den günümüze olmak üzere üç döneme ayırmaktadır (Prior, 1967).

Aristoteles öncesi dönem, mantığın konularının henüz sistemli olarak ele alınmamıştır. Ancak bu dönem çeşitli mantıksal düşünme formlarının kullanıldığı hazırlık evresidir. Mısır, Mezopotamya, Fenike, Hint, Çin gibi birçok kültürlerde mantıksal düşünme örnekleri bulmak mümkündür. Özellikle Aristoteles'in içinde yaşadığı Antik Grek kültüründe çeşitli filozoflar ve felsefe okullarında özdeşlik, çelişmezlik gibi mantık ilkelerinden söz edilmiş ve çeşitli akıl yürütmelere başvurulmuştur.

1.1. Aristoteles Sonrası Dönem

Mantığın bir disiplin olarak kuruluşu Aristoteles'le (m.ö 384-322) başlamaktadır. Aristoteles, mantığın prensiplerinden bahsederek bunlar üzerinde sistemli çalışma yapan ilk filozoftur. Başka bir ifadeyle Aristoteles, doğru düşünmeyi gerçekleştirecek ve insan zihnini düşünürken hatadan koruyacak ilkeler üzerinde durarak buna dair kurallar ortaya koyan ilk filozoftur. Bununla birlikte Aristoteles, mantığı bir bilim dalı ya da disiplin olmaktan ziyade bilgiye ulaşmak için bilimlerin kullanacağı bir araç, bir alet olarak görmüştür. Bu sebeple mantığı ilimlerin sınıflanmasına dâhil etmemiştir (Emiroğlu, 2022).

Aristoteles'in *Kategoriler*, *Önemeler*, *Birinci Analitikler*, *İkinci Analitikler*, *Topikler* ve *Sofistik Deliller*'den oluşan altı mantık eseri, kendisinden sonra *Organon* adlı altında bir araya

getirilmiştir. Daha sonra “Retorik” ve “Şiir” adlı eserleri ile Porphyrios’un “İsagoji” adlı eseri de bu külliyata eklenmiştir. Böylece klasik mantık külliyatı dokuz kitap haline getirilmiş ve uzun yıllar bu şekilde okutulmuş ve üzerine onlarca yorum yazılmıştır (Öner, 2011, 17; Emiroğlu, 2022, 42).

Aristoteles bu eserlerinde kavramlar, önermeler, akıl yürütme ve çeşitli ispat şekillerini ele almaktadır. *Birinci Analitikler*’de geliştirdiği kıyas nazariyesi ile *İkinci Analitikler*’de ortaya koyduğu bilimsel ispat teorisi, Aristoteles mantığının en önemli kısmıdır. Belli hükümlerden hareketle yeni hükümler ve sonuçlar ortaya koymak demek olan ‘kıyas’ Aristoteles’in en çok üzerinde durduğu kısımdır (Taylan, 1994; Emiroğlu, 2022). Aristoteles mantığının nihai amacı ispat edilmiş bilimsel bilgiye ulaşmaktır. İspat ise ancak mantık bilgisine sahip olmakla yapılabilir. Tam bir ispat için kesin olarak tanımlanmış kavramlardan hareket etmek gerekir (Ülken, 1957).

Aristoteles mantığı bir yönüyle formel ve metodolojik, bir yönüyle de ontolojik bir karaktere sahiptir. Formel oluşu içerikten ziyade biçimsel doğruluğa önem vermesinden kaynaklanmaktadır. Ontolojik oluşu ise Aristoteles düşüncesinde zihnin kanunlarıyla varlığın kanunların aynı olmasından kaynaklanmaktadır.

Aristoteles’in mantık sistemi Antik çağ boyunca büyük bir kabul görmüştür. Bu çerçevede hem onun mantık eserleri üzerine yorumlar yazılmış hem de ele aldığı konuları yeniden ele alan müstakil eserler telif edilmiştir. Böylece Aristotelesçi mantık geleneği ortaya çıkmıştır. Bu geleneğin dışında Megaralılar⁴ ve Stoacılar⁵ da mantık konularını ele almıştır. Stoacılar mantığı metafizikten ayırıp onu şekil ve dil ile ilgili bir disiplin haline getirmek istemiştir.

Orta çağ boyunca gerek Batı’da gerek İslam dünyasında Aristoteles mantığı hâkim olmuştur. Bu dönemde felsefe ve mantık dinin öğretilerini sistemleştirmede ve Tanrı’nın varlığını ispatlama görevini almıştır. Aristoteles mantığının dışına önemsiz ayrıntılar hariç çıkmamıştır. Stoacıların fikirleri Aristoteles mantığı içerisinde erimiş, Aristoteles tek otorite olarak hüküm sürmüştür. Ancak Aristoteles’in otoritesi Batı’da 16. yy’a kadar sürerken İslam dünyasında 19. yy’a ve sonrasına kadar devam etmiştir ve hâlâ da devam etmektedir (Öner, 2011).

1.2. İslam Dünyasında Mantık

İslâm dünyasında mantık çalışmaları 8.yy’da *Beytü’l-Hikme*’de gerçekleşen sistematik çeviri faaliyetleriyle başlamıştır. Söz konusu çeviri faaliyetini teşvik eden iki temel motivasyonu belirtmemiz gerekir. Bunlardan birincisi İslâm’ın yayıldığı coğrafyada yaşayan farklı din ve inanç mensuplarının kendi inançlarını mantık yöntemiyle savunmalarıdır. Bu durum, Müslümanları kendi inançlarını delillendirme noktasında mantıksal yönteme başvurmaya götürmüştür. İkincisi ise İslam dininin akletme ve düşünmeye teşvik etmesidir.

⁴ Megara Okulu M.Ö. 400’de ‘Megaralı Eukleides tarafından kurulan Sokratesçi bir okuldur. Aralarında, keşfettiği paradoksları ile ün kazanmış olan, Eukleides’in Öğrencisi Eubulides’in de bulunduğu Megaralılar mantığın gelişimine üç büyük katkıda bulunmuşlardı. Bunlar: I. Birçok paradoksun bulunması II. Modalite konusuna ilişkin görüşlerin yeniden ele alınıp incelenmesi III. Hipotetik yargıların yapışma ilişkin çeşitli savların gündeme getirilmesi (Dürüşken, 1991).

⁵ Stoacılar için mantık, felsefe için bir araç değil, aksine felsefenin bir parçasıdır. Onlara göre mantık ahlaksal bir erdemdir. Bu nedenle bilge kişinin doğru düşünmeyi öğrenmesi gerekir. Ayrıca Stoacılar özellikle paradokslar üzerinde durmuştur (Dürüşken, 1991).

Kur'ân-ı Kerîm'de doğru bilgi edinme, araştırma, aklını doğru kullanma, inceleme, ibret alma, tefekkür ve tezekkür etme gibi ifadelerle aklî faaliyetlere dikkat çekilmesi mantığın benimsenmesinde etkili olmuştur (Emiroğlu, 2022).

Tercüme faaliyetleri zamanla Müslümanlar arasında büyük mantıkçıların yetişmesine zemin hazırlamıştır. Her ne kadar çeşitli sebeplerle Aristoteles mantığını reddedenler olsa da İslam dünyasında Aristoteles'in mantığı büyük bir kabul görmüştür.⁶ Müslüman mantıkçılar Aristoteles mantığını geliştirip sistematik hale getirmiş ve kendi dil ve kültürleri içerisinde mantığa özgün katkılar yapmıştır. İslâm dünyasında mantığın gelişmesinde etkili olan ilk büyük mantıkçı olan Fârâbî'ye (ö. 950) bu alandaki üstünlüğü nedeniyle "Muallim-i Sâni" unvanı verilmiştir. Onun mantık eserleri, İslâm âleminde daha sonra telif edilen mantık eserleri için temel vazifesi görmüştür. Bununla birlikte mantık alanında ilk Müslüman sistemci düşünür İbn Sînâ (ö. 1037)'dir. O, kendisinden öncekilerin hatalarını düzeltmiş ve önemli yenilikler ortaya koymuştur. Son olarak İslam dünyasında Gazâlî'nin (ö. 1111) ismini zikretmek gerekir. Onun mantığın İslâm dünyasında meşruiyet kazanmasında ve diğer dini ilimler için bir usul ve alet olarak kullanılmasında büyük bir payı vardır (Emiroğlu, 2022).

İslam dünyasına zamanla olgunlaşarak ilimlerin başı, ilimlerin hizmetçisi, ilimlerin anahtarı gibi nitelikler verilen mantık, medrese eğitiminin parçası olmuştur. Bu çerçevede Ebherî'nin (ö.1264) *İsogoji* adlı eseri, Kâtibî'nin (1276) *er-Risâletü's-Şemsiyye fi'l-kavâ'idil-mantıkıyye* adlı eseri, Urmevî'nin *Metâli'u'l-envâr*'ı ve Molla Fenârî'nin *Şerhu's-Şemsiyye* adlı eseri şöhret kazanmıştır. Bu ve benzeri eserler 19. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı medreselerinde okutulmuş, üzerlerine çok sayıda şerh ve hâşiye yazılmıştır.⁷

Medreselerde, bu kitaplar üzerine yazılan şerhler dâhil olmak üzere pek çok mantık eseri ve yine mantık konuları arasında yer alan tartışma ve münazara teknikleri ile ilgili kitaplar okutulmuştur. Ancak söz konusu şerh ve hâşiye geleneği içerisinde mantık genel yapısı itibariyle ciddi bir değişikliğe ve yeniliğe uğramamıştır. Tanzimat'a kadar mantık alanında "yeni" kategorisine koyabileceğimiz orijinal bir telif eser bulunmamaktadır. Ayrıca 16. yüzyıldan itibaren Batı'da görülen yeni bilim ve mantık anlayışından izlere de son asra kadar rastlanmamaktadır (Bingöl, 2011; Köz, 2002).

1.3. Yeni Dönem

Batı'da Rönesansla başlayan doğa bilimlerinin yükselişi karşısında Aristoteles mantığı metot olarak yetersiz kalmıştır. Buna binaen Francis Bacon (ö. 1626) ve Rene Descartes (ö. 1650), Aristoteles mantığının en önemli kısmı olan kıyas öğretisini eleştirmiştir. Bu çerçevede mantığın yanında her bir bilim dalının kendine mahsus yöntemleri belirlenmiştir. Böylece mantık kitaplarına formel mantığın yanına bilimlerin yöntemlerini açıklayan metot bölümü eklenmiştir. Esasında bilim felsefesinin sahasına giren metot bölümünde bilimlerin sınıflandırılması, bilimlerin, konuları, ilkeleri, yöntemleri gibi

⁶ İslam dünyasında mantığı reddedenlerin başında İbn Salah (ö.1245) Nevevî (ö.1277), İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye ve Celâleddin es-Süyûtî sayılmaktadır. Nitekim İbn Teymiyye'nin bu konuda *er-redd ale'l-mantıkıyyîn* ve *Nakzu'l-mantık* adlı müstakil eseri ve Celâleddin es-Süyûtî'nin *Savnu'l-mantık ve'l-keâm* adlı eseri vardır (Emiroğlu, 2022, 45-46).

⁷ Osmanlı medreselerinin farklı aşamalarda okutulan mantık eserinden bazıları öğrencileri arasında meşhur olan adıyla; İşagoci, Hüsam-ı Kati, Muhyiddin, Fenari, Şemsiyye, Tehzib, Kutbuddin Şirazi, Seyyid, Kara Davud, Sadüddin ve Şerh-i Metali'dir (izgi, 1997, 1/51).

konular ele alınmaktadır. Bununla birlikte metot meselesi mantığın özünde köklü bir değişimi gerektirecek türden bir etki yaratmamıştır. Aristoteles mantığına yöneltilen eleştiriler onun temel ilkelerine değil, bu ilkeler üzerine inşa edilen ispat teorisine yöneliktir (Öner, 2011; Emiroğlu, 2022; Köz, 2002).

Mantık alanında görülen esas yenilik 19.yy'ın ikinci yarısında Batı'da ortaya çıkan sembolik mantık veya modern mantık ile başlamaktadır. Sembolik mantık çalışmalarının iki istikamette geliştiği görülmektedir. Birincisi August De Morgan (ö.1871), George Boole (ö. 1864) ve William Stanley Jevons (ö. 1882) gibi matematiği model alarak mantığı yeniden kurmayı amaçlayan İngiliz mantıkçıların çalışmalarıdır. İkincisi Ernst Schröder (ö. 1902), Gottlob Frege (ö. 1925), Giuseppe Peano (ö. 1932) gibi matematiğin temellendirilmesinde eski mantığın yetersiz olduğunu fark edip yeni bir mantık disiplini kurmaya yönelik matematikçilerdir. Mantığı matematiğe dayandırmak isteyen İngiliz mantıkçıların projesi başarısız olmuştur. Sembolik mantık çalışmaları matematiği mantıkla temellendirmeye çalışan ikinci grubun çalışmalarıyla devam etmiştir (Öner, 2012).

Matematik alanında karşılaşılan problemleri çözmek için mantığa başvuran, ancak klasik mantığın bunu yapmak için yetersiz olduğunu fark eden matematikçiler mantığın matematikselleştirilmesi fikrini ortaya atmıştır (Doğan, 2004). Frege, 1879'da yayınladığı *Begriffsschrift* adlı eserinde aritmetiğin kavramlarını açıklığa kavuşturup temel varsayımlarını belirginleştirmek ve geri kalan tüm matematiksel doğrulukların türetilip kanıtlanabileceği bir ispat kavramı geliştirmeyi amaçlamıştır. O, aritmetiğin kavramlarını salt mantıksal terimlerle tanımlanabileceğini ve aritmetiğin temel yasalarını da mantığın yasaları kullanılarak ispatlanabileceğini düşünmüştür. Ancak bütün çabalarına rağmen Frege'nin girişimi sonuçsuz kalmıştır (Eylem, 2013). Matematiği mantıkla temellendirme projesini devam ettiren Bertrand Russell'ın (1872-1970) Whitehead ile yazdığı *The Principles of Mathematics* adlı eseri ile "lojistik" denen yeni mantığı kurmuştur. Hilbert ve Bernays'ın birlikte yayınladıkları *Grundlagen der Mathematik* bu alanda önemlidir (Öner, 2011; Emiroğlu, 2022).

Sembolik mantığın amacı mantığı gündelik dile olan bağımlılığından, ifadelerin içeriksel anlamlarından kurtarıp salt semboller sistemi haline getirmektir. Mantıkta gündelik dil yerine sembollerin kullanılmasıyla, yani önerme ve çıkarımların sembollerle ifade edilmesiyle dilden kaynaklanan sorunların giderilmesi amaçlanmıştır.⁸ Çünkü günlük dil düşüncelerle beraber duyguları da ifade ettiğinden dış dünyayı karşılamada yetersizdir. Ayrıca önerme ve çıkarımların sembollerle ifade edilmesi dilin çok anlamlılığının sebep olduğu belirsizliğin ortadan kaldırılması amaçlanmaktadır (Eroğlu, 2012).

Mantık dilinin sembolleştirilmesi tek başına klasik mantıkla çelişen bir durum değil, aksine klasik mantığın geliştirilmesi olarak görülebilir (Doğan, 2004). Nitekim sözü edilen mantıkçılar klasik mantığın özdeşlik, çelişmezlik, üçüncü şıkkın imkansızlığı denen üç prensibini ve bunlara bağlı olan iki değerli yapısını korumaktadır.⁹ Buna karşın bazı mantıkçılar klasik mantığın bu temel kabulünü reddederek çok değerli mantık sistemleri ve ihtimaliyet mantıklarını kurmuştur. Bu mantıkçılara göre bazı önermelerin doğru ya da

⁸ Sembolleştirme, önerme sembolleri ve mantık değişmezleriyle, günlük dildeki önermelerin ve çıkarımların sembolik dile çevrilmesidir. Buna göre mantıksal değişmezler \sim (değil), \wedge (ve), \vee (veya), \Rightarrow (ise), \Leftrightarrow (ancak ve ancak) gibi sembollerle gösterilirken, basit önermeler p, q, r, s, t, v, \dots gibi küçük harflerle sembolleştirilir. Bileşik önermelerde ise önce ana eklem bulunur ve bileşenler paranteze alınarak sembollerle gösterilir.

⁹ İki değerli mantıkta bir önerme "doğru" ya da "yanlış" tan başka değer alamaz (Ülken, 1957, 104).

yanlış olduklarına karar vermek imkânsızdır. Mesela “Yarın kar yağacaktır” gibi gelecek zamanlı önermeler, kuantum fiziğindeki elektronların hareketiyle ilgili önermeler ya da tahminleri dile getiren bazı önermeler ne doğru ne de yanlış sayılabilir. Buradan hareketle doğru ve yanlış dışında, “belirsiz”, “doğruya yakın” ve “yanlışla yakın” gibi bir takım yeni doğruluk değerlerini içeren mantık sistemleri kurulmuştur. Bunlar, öngördükleri doğruluk değeri sayısına göre üç değerli mantık sistemleri, dört değerli mantık sistemleri gibi adlar alırlar. Bunların yanında olasılık derecelerini doğruluk değeri sayan sonsuz değerli “olasılık mantığı” ve “bulanık mantık” sistemleri kurulmuştur.

Lukasiewicz, Gödel ve Black, ilk çok değerli ya da bulanık mantık ve küme sistemlerini geliştirmiştir. H. Reichenbach ve Carnap çok değerli mantığı, doğru ile yanlış arasında sürekli bir değerler skalası öngören bir ihtimaliyet mantığı haline getirmiştir (Ülken, 1957). Azeri asıllı bilim adamı Lotfi A. Zadeh bulanık/puslu/saçaklı mantık düşüncesinin matematiksel temellerini, ortaya koymuştur. Ona göre bulanık mantığın doğruluk değerleri sayılarla değil çok doğru, oldukça doğru, çok yanlış gibi terimlerle ifade edilir. Bulanık mantığın doğruluk tabloları kesinlik içermez. Çıkarım kurallarının geçerliliği için kesin doğruluktan söz edilemez. Günümüzde bulanık mantık yazılım yapay zeka, mühendislik gibi alanlarda alanında ve bu alanlara dayalı teknolojik üretimde uygulamalı olarak kullanılmaktadır (Işıklı, 2010).

1.4. Türkiye’de Mantık

Yukarıda ifade edildiği gibi 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı coğrafyasında Fârâbî ve İbn Sînâ’dan tevarüs edilen klasik mantık hâkim olmuştur. Mantık alanında da yeni fikirler ülkemize ancak Tanzimat’la birlikte Batı’dan aktarılmaya başlamıştır. Bu yeniliklerin başında bilimlerde yöntem, metafizik mantıklar, sembolik mantık, çok değerli mantıklar gibi Batı’da ortaya çıkan yeni yaklaşımlar gelmektedir (Köz, 2002; Öner, 2012). Bunun yanında o zamana kadar Arapça olan mantık eserleri Tanzimat’tan sonra Türkçe yazılmaya başlanmıştır ve mevcut mantık eserleri Arapçadan Türkçeye tercüme edilmiştir (Öner, 1992).

Bilimlerin yöntemlerini ele alan metot meselesi, mantığın bir bölümü olarak yeni tarzda yazılan mantık eserlerinin bir bölümü haline gelmiştir. Böylece mantık formel/sûri mantık ve uygulamalı/tatbikî mantık olarak iki kısma ayrılmıştır. Hatta zamanla metot bölümü, formel mantığın önüne geçmiştir. Öyle ki ders kitaplarında metodoloji kısmına geniş yer verilirken formel mantık geçiştirilmiştir (Öner, 2012; Köz, 2002)

Metodoloji dışında matematiksel mantık ve sembolik mantık gibi modern mantıkların ülkeye girişi de bu dönemde başlamıştır. Mantık alanında ortaya çıkan yeni gelişmeler karşısında üç farklı yaklaşım görülmektedir. Birincisi yeni fikirlerle ilgilenmeyip klasik mantık çalışmaya devam edenlerin yaklaşımıdır. İkinci tutum klasik mantıkla ilgilenmeyip modern mantık çalışmaları yapanlardır. Üçüncü tutum ise yeni fikirlerle klasik mantığı uzlaştırmak isteyen çalışmalardır.

Uzlaşmacı tarzda yazılmış ilk eser 1861’de Gallupî’den tercüme edilen ve mütercimi belli olmayan *Miftahu'l-Fünun*’dur. Uzlaşmacı tavrın ilk temsilcisi ise Ali Sedat (1857-1900)’tır. Onun 1885’te yayınlanan *Mizanu'l-Ukul Fi'l-Mantık ve'l-Usul* adlı eseri söz konusu yeni

gelişmeleri tanıtan ilk eserlerdendir.¹⁰ İsmail Hakkı İzmirli'nin *Felsefe Dersleri* ve *Fenn-i Menahic* adlı eseri ve Salih Zeki'nin *Mizân-ı Tefekkür* adlı eseri yeni tarzda yazılan mantık eserleridir. Yine Tezer Ağaoğlu'nun *Sûrî ve Tatbikî Mantık* adlı eseri, Mehmet Ali Aynî'nin "Türk Mantıkçıları" adlı makalesi yeni tarzda yazılan çalışmalardan (Öner, 2012; Köz, 2002; Emiroğlu, 2022).

Cumhuriyet döneminde yine hem klasik mantığa hem de modern mantığa bağlı çalışmaları devam etmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarından 1960'lara kadar yayımlanan başlıca telif ve tercüme eserler şunlardır;

1928'de Salih Zeki'nin Henri Poincare'den tercüme ettiği *İlim ve Usul* adlı eser, 1930-1932 yılları arasında Kerim Erim'in matematiğin esasına dair bazı makaleleri ve *Nazari Hesap* adlı eseri, 1935'de Nusret Şükrü (Hızır)'nın Reichenbach'tan tercüme ettiği *İhtimaliyet Hesabının Mantiki Temelleri* adlı eser, 1936'da Macit Şükrü (Gökberk)'nin Carnap'tan tercüme ettiği *Eski Mantık-Yeni Mantık* adlı eser ve Hilmi Ziya Ülken'in yayınladığı *Yirminci Asır Filozofları*, 1939'da Vehbi Eralp'in Reichenbach'tan tercüme ettiği *Lojistik* adlı eser yayımlanmıştır. Ardından 1942'de Ülken'in *Mantık Tarihi* ve A. Reymond'dan tercüme ettiği *Lojistik Prensipleri ve Muasır Tenkit* adlı eserler, 1948'de J. L. Destouches'un Sorbonne da 1943'de verdiği derslerin ikinci kısmı Hamdi Ragıp Atademir tarafından tercüme edilip teksir halinde yayımlanmıştır (Öner, 1992; Öner, 1992; Köz, 2002).

Kurucu İsimler başlığında göreceğimiz gibi 1960'lardan sonra modern mantık alanında Teo Grünberg ve arkadaşları, Klasik Mantık alanında da Necati Öner ve öğrencileri ön plana çıkmıştır (Çüçen, 1999).

2. Yöntem Olarak Mantık ve Mantık Araştırmalarında Yöntem

Mantık disiplininin kurucusu olan Aristoteles, esasında mantığı ilimlerin kendisiyle elde edildiği bir âlet (organon) olarak görmektedir. Onun düşüncesinde fizik, matematik, psikoloji, tıp gibi tikel bilimler felsefenin alt disiplini sayılmakta ve mantık bu bilimler gibi müstakil bir bilim olarak kabul edilmemektedir. Bu nedenle o, mantığı bilimler sınıflamasına dâhil etmemiştir. Kısacası Aristoteles'in düşüncesinde mantık bütün bilimsel araştırmalarda doğru bilgiyi elde etmek için başvuru olan âlet ve yöntem olarak anlaşılmaktadır.

Aristoteles'in aksine Stoacılar, mantığı felsefenin bir bölümü, dolayısıyla müstakil bir bilim olarak algılamaktadır. Her iki geleneğin süzgecinden geçen mirası devralan Müslüman mantıkçılar ise mantığı hem doğru bilginin kendisiyle elde edildiği âlet ve yöntem olarak hem de bir bilim olarak algılamıştır. Fârâbî mantığı felsefenin alt bilimlerinde kullanılan ve kesin bilgiye ulaştırılan bir alet olarak görmek ve mantık olmaksızın araştırılan şey hakkında kesinliğe ulaşmanın başka bir yolu olmadığını söylemektedir (Fârâbî, 2021, 16). İbn Sînâ ise mantığı hem felsefenin aleti hem de onun bir bölümü saymaktadır. Ona göre bir bilim olarak mantık, "doğru ve tutarlı düşünme" demek olan mantıklı düşünmenin kural ve yasalarını gösteren bir disiplindir. Doğru ve tutarlı düşünme ise bütün ilimler için gerekli olan temel bir metottur. Bu nedenle mantık ilimlerin sınıflandırılmasında en başta yer

¹⁰ Ali Sedat'ın bu eserindeki yeni olan sadece metot değildir. O, aynı zamanda İngiliz mantıkçıların ileri sürdükleri yeni görüşleri ele alıp tartışmaktadır. Kendi dönemi için oldukça yeni olan Boole'un matematiksel mantığına da ayrı bir bölüm ayırmıştır. Ali Sedat söz konusu yeni fikirleri sadece nakletmekle kalmayıp kendi mantık anlayışına göre değerlendirmektedir (Öner, 2012).

almış, hatta ilimlerin ilmi sayılmıştır (Emiroğlu, 2003). Kısacası İslam filozofları tarafından mantık, doğru düşünmede ve bilginin elde edilmesinde kullanılan bir araç olarak kullanılmaktadır.

Klasik mantığın bilimlerin yöntemi olma iddiası, 16. yüzyıl Batı dünyasında eleştirilere uğramıştır. Bunun neticesinde mantığın bilimlerin yöntemi olma noktasında yetersiz olduğu düşünülerek, her bilimin kendine mahsus metotları olduğu kabul edilmiştir. Bu çerçevede mantık eserlerine her bilimin özel yöntemlerini açıklayan metot bölümü eklenmiştir. Ancak bu bölüm zamanla metodoloji adında müstakil bir disiplin haline gelmiştir. Dolayısıyla Yeniçağdan itibaren mantık genel olarak doğru bilgiyi elde etme yöntemi, metot ise tek tek bilimlerin özel yöntemleri olarak anlaşılmıştır. Günümüzde ise bilimlerin yöntemi meselesi daha çok bilim felsefesi içerisinde tartışılmaktadır.

Yöntem olarak mantık, özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü halin imkânsızlığı gibi ilkelerden hareketle doğru düşünmenin kurallarını ve formlarını araştırmaktadır. Tikel bilimler söz konusu ilke ve yöntemlere dayanarak yeni bilgiler elde eder. Mantığın ortaya koyduğu temel düşünme formları tümden gelim, tümevarım ve analogidir. Klasik mantık kesin bilginin tümdengelim bir formu olan kıyas ile elde edileceği iddiasın taşır. Yukarıda belirtildiği gibi bu iddia on altıncı yüzyıldan bugüne eleştirilmiştir.

Bilim olarak mantık ise, diğer bilimler gibi kendi araştırmalarında genel ve özel yöntemler kullanılmaktadır. Böyle olunca mantık araştırmaları her şeyden önce mantık kurallarına uymak zorundadır. Daha açık bir ifadeyle bilim olarak mantık kendi araştırmalarında yöntem olarak mantığa bağlıdır. Mantık araştırmalarında kullanılan özel yöntemler ise genel olarak sosyal bilimlerde özel olarak felsefe araştırmalarında karşımıza çıkan şu yöntemlerdir:

Tarihsel Yöntem: Çeşitli mantık sistemlerini ve mantıkçıları tarihsel süreç içerisinde ele alan yöntemdir. Özellikle mantık tarihi ile ilgili çalışmalarda bu yöntem kullanılır. **Analitik Yöntem:** Mantık konularını belli bir kişinin görüşlerine bağlı kalmaksızın analiz eden yöntemdir. Bu yöntem özellikle sistematik mantık çalışmalarında kullanılmaktadır. **Kavramsal/filolojik yöntem:** Bu yöntem mantık kavramlarının etimolojik köklerini ve tarihsel süreçte kazandığı anlamları incelemektedir. **Karşılaştırmalı Yöntem:** çeşitli mantık sistemlerini ya da bir mantık sistemi içerisindeki farklı yaklaşımları birbiriyle karşılaştırarak ele alan yöntemdir.

3. Mantığın Araştırma Konuları

Tarihsel süreçte değişen mantık anlayışlarına bağlı olarak mantık konuları da değişim göstermektedir. Şafak Ural'ın belirttiği gibi günümüzde farklı mantık sistemleri bu alanının sınırlarını genişletmiştir. Bilgisayarın inşasından yapay zekaya, teknolojik aletlerin yapımından konuşma dilinin ve düşüncemizin işleyişinin anlaşılmasına mantık doğrudan ve dolaylı olarak rol almaktadır (Ural, 2022). Ancak bu kısımda modern mantığın konularına değil klasik mantığın temel konularına değineceğiz.

Klasik mantığın ele aldığı konular temelde; kavramlar, önermeler ve çıkarımlardır. Kavramlar kendisiyle doğru bilgi elde edeceğimiz mantığın temel yapı taşlarıdır. İslam dünyasında “tasavvurât” olarak günümüzde ise “kavramlar mantığı” olarak adlandırılmaktadır. Mantık eserleri bu çerçevede genelde kavramlar başlığı altında, kavram

çeşitleri, kavramların çeşitli delaletleri, kavramlar arası ilişkiler, beş tümel, kategoriler, tanım çeşitleri, tanımın şartları, tanımlanamazlar gibi konuları incelemektedir.

Kavramlardan önermeler elde edilir. İslam mantıkçılarının “tasdikât” olarak adlandırdığı bu kısım gümmümüzde “önermeler mantığı” adını almıştır. Önermeler konusu önermenin unsurları, anlam ve doğruluğu, önerme çeşitleri, önermede dağıtıcılık, önermeler arası ilişkileri gibi alt başlıkları içermektedir.

Klasik mantığın son kısmına “çıkarm” veya “akıl yürütme” adı verilmektedir. İslam mantık geleneğinde ise “istidlal” ya da “kıyas” olarak isimlendirilir. Çıkarm önermeler arasında bağ kurarak, zihnin bilinenlerden bilinmeyenleri elde etmesi olarak tanımlanır. Esasında mantıkta sadece bir önerme doğrudan çıkarm yapılabildiği gibi birden fazla önermeden yapılabilir. Birincisine “doğrudan çıkarm” ikincisine “dolaylı çıkarm” denir. Klasik mantıkta akıl yürütme veya çıkarm bölümünde ele alınan çıkarm türü dolaylı çıkarmdır. Nitekim İslam mantıkçıları doğrudan çıkarmı “önermelerin hükümleri” (ahkam-ı kazaya) adı altında önermeler bölümünde ele almaktadır. Birden fazla önermeye dayalı olarak yapılan dolaylı akıl yürütmenin tümdengelim (ta’lil-dedüksiyon), tümevarım (istikraendüksiyon) ve analogi (temsîl-analogy) olmak üzere üç temel şekli vardır (Eroğlu, 2012).

“Tümdengelim, zihnin tümel ve genel bir önermeden tikel bir önermeye geçmek suretiyle yaptığı akıl yürütmedir” (Emiroğlu, 2022, 135). “Tümevarım, zihnin özelden genele, tikelden tümele, misallerden kaidelere ulaştığı akıl yürütme şeklidir” (Emiroğlu, 2022, 195). Analogi ise “iki şey ya da olay arasındaki benzerliğe dayanarak bunlardan birisi hakkında verilen bir hükmü diğeri hakkında da vermektir” (Emiroğlu, 2022, 198-199).

İslam mantıkçıları mantığı öncelikle kavramlar (tasavvurât) ve önermeler (tasdikât) bölümlerine ayırmakta, ardından her birinin ilkeleri ve amaçlarını belirlemektedir. Buna göre tasavvurâtın ilkeleri delalet, lafızlar ve beş tümel; amacı ise tanımdır. Tasdikâtın ilkeleri önermeler, önermeler arası ilişkiler; amacı ise çıkarmdır. Buna göre klasik mantığın en önemli bölümü çıkarımlar ve özel olarak tümdengelim bir türü olan ve kesin sonuç veren kıyastır. Nitekim klasik mantıkta amaç temelde doğru düşüncüyü yanlıştan düşünmeden ayırt etmektir.

Bu amaç doğrultusunda Aristoteles, doğru bilginin kıyas formuna dökülmüş bir önermeler sistemiyle elde edileceğini düşünmektedir. Bu nedenle kıyas klasik mantığın en önemli konusudur. Öyle ki kavramlar ve önermeler ise kıyası elde etmek için ele alınmaktadır. Kıyas başlığı altında kıyasın tanımı, yapısı, unsurları, kıyas çeşitleri ve kıyasın değeri gibi konular ele alınmaktadır. Son olarak klasik mantıkta kıyasın uygulama alanı olarak beş sanat ele alınmaktadır. Buraya kadar zikredilen konular mantığın formel yapısını ele alırken, burhan, cedel, hatâbe, safsata, ve şiiirden oluşan beş sanat beş sanat mantığın içeriksel yönünü ihtiva etmektedir. Başka bir ifadeyle bir kıyasta zikredilen öncüllerin kesinliği ve sağlamlığı ile alakalıdır (Emiroğlu, 2022).

4. Mantık Anabilim Dalının Kurucu İsimleri

Mantığın bir bilim olarak inşasının Aristoteles’e dayandığını ve sonraki gelişimini mantık tarihi bölümünde ifade ele aldık. Bu kısımda mantığın bir bilim dalı olarak üniversitelerimizde yer alma sürecini inceleyeceğiz. 19. yüzyıla kadar Osmanlı

medreselerinde ve akabinde Darülfünûnda¹¹ mantık dersi eğitim öğretimin bir parçası olmuştur. Birkaç başarısız teşebbüsün ardından 1900'de açılan Darülfünun-u Şahane¹² üç bölümden oluşmaktadır: 1)Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiye (Matematik Bilimleri ve Doğa Bilimleri), 2.)Edebiyat 3.) Ulûm-ı Aliye-i Dinîye (Yüksek Din Bilimleri) (Dölen, 2010; Öcal, 1986).

Darülfünun-i Şâhâne II. Meşrutiyetle beraber *İstanbul Darülfünûnu* adını, Ulûm-ı Aliye-i Dinîye bölümü ise *Ulûm-i Şer`iyye* adını almıştır. Darülfünûn'da mantık dersine hem Ulûm-i Şer`iyye hem de Edebiyat bölümünün programında yer verilmiştir. Mantık dersi bazen müstakil bir ders olarak programda yerini alırken bazen felsefe dersinin bir konusu olarak düşünülmüştür. Edebiyat Bölümünde mantık; psikoloji, ahlak, estetikle beraber felsefe dersleri içerisinde okutulması planlanmıştır.¹³ Ulûm-i Şer`iyye bölümünde ise mantık dersi yine felsefe grubu derslerinin içerisine dâhil edilmiştir. Ancak bu bölüm 1914 yılında kapatılmış ve burada eğitim gören öğrenciler *Darü'l Hilafeti'l-Âliye* medresenin Âli kısmına aktarılmıştır. Yine bu medresede felsefe ve mantık dersleri programa eklenmiştir. 3 Mart 1924 tarihinde yürürlüğe giren Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla medreseler kapatılınca, Darülfünûn bünyesinde "İlahiyat Fakültesi" açılmıştır. Darülfünûn ilahiyatın ders programında mantık müstakil bir ders olarak yer almasa da felsefe dersler bulunmaktadır. 1933'te Darülfünûn kapatılınca yerine kurulan İstanbul Üniversitesinde Edebiyat Fakültesin açılırken ilahiyat fakültesi açılmamıştır (İhsanoğlu, 1993; Dölen, 2010).

Felsefe Bölümlerinde Mantık: 1933 reformundan sonra açılan İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde kuruluşundan bu yana mantık alanında ciddi gelişmeler yaşanmıştır. İkinci dünya savaşı esnasında Türkiye'ye gelen Alman bilim adamlarının Türkiye'de mantık biliminin gelişmesine önemli katkısı olmuştur. Bu kapsamda Edebiyat Fakültesinin Felsefe Bölümünde mantık kürsüsü başkanı olarak görev yapan Prof. Dr. Hans Reichenbach verdiği lojistik derslerle Türkiye'deki mantık çalışmalarında yeni bir dönemi başlatmıştır (Öner, 2012; Köz, 2002). Reichenbach'ın ardından öğrencisi ve asistanı olan Nusret Hızır ve Macit Gökberk çeviri ve telifleriyle alana önemli katkılar sunmuştur. Hızır'dan sonra, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Mantık derslerini Teo Grünberg devralmıştır. 1966' da Orta Doğu Teknik Üniversitesine geçen Teo Grünberg; Hüseyin Batuhan Cemal Yıldırım, Suvar Kösearif ve Adnan Onart ile birlikte modern mantık çalışmalarını ileri seviyeye taşımıştır (Kayacık, 2019).

¹¹ 19. yüzyılda eğitim ve bilimde reform arayışlarına neticesinde Batı'daki üniversitelere benzer tarzda eğitim verecek bir yükseköğretim kurma düşüncesi gündeme gelmiştir. Ancak bu düşüncenin hayata geçirilmesi uzun yıllar almıştır. Bu minvalde 1846'da Darülfünûn; 1870'te Darülfünûn-i Osmânî ve 1974'te Darülfünûn-i Sultânî açılıp, çeşitli sebeplerle kapatılmıştır. Bu üç başarısız teşebbüsün ardından 1900'de Darülfünun-i Şâhâne kurulmuştur (İhsanoğlu, 1993).

¹² Darülfünun-ı Şahane ismi II. Meşrutiyet'in ardından Darülfünun-ı Osmani olarak değiştirilmiştir. 1913'ten itibaren İstanbul Darülfünun'u olarak anılmış, Mütareke döneminde tekrar Darülfünun-i Osmani'ye dönmüştür. 1922 de TBMM hükümeti döneminde tekrar İstanbul Darülfünun u olmuş, bu ad 1933 Üniversite Reformuna kadar değişmemiştir. Emre Dölen, "II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun", *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi* 10/1, 1-46.

¹³ Ancak bu dersleri verecek öğretim elemanı bulunamadığı için felsefe dersleri programdan çıkarılmıştır. II. Meşrutiyet'ten sonra tekrar gündeme gelmiş, felsefe dersleri, 1915 tarihinde yapılan düzenlemeyle okutulacağı duyurulmuştur. 1924'te İslam felsefesi, Ahlak felsefesi, Mantık dersleri verilmeye başlanmıştır (Arslan, 2017).

İlahiyat ve İslami İlimler Fakültelerinde Mantık: Mantık bilim dalı bulunan ve mantık dersi veren fakültelerden diğeri ise ilahiyat ve İslami ilimler fakülteleridir. 1933 reformundan sonra ilk ilahiyat fakültesi 1949'da Ankara Üniversitesi bünyesinde kurulmuştur. Ankara İlahiyat ilk eğitim-öğretim yılında (1949-1950) "Mantık ve İlimler Felsefesi" adıyla mantık dersini altında müfredatına koymuş ve 1953-54'te "Felsefe ve Mantık Kürsüsü" kurulmuştur. Akabinde mantık biliminin akademik yapılanmadaki yeri çeşitli değişiklikler geçirmiştir.¹⁴ 1991-92 öğretim yılında yapılan değişiklikle müstakil olarak "Mantık Anabilim Dalı" haline gelmiştir. Kuruluşundan günümüze Ankara ilahiyatta mantık dersine Hamdi Ragıp Atademir, Hilmi Ziya Ülken, Kamuran Birand Necati Öner, M. S. Aydın, Süleyman H. Bolay, M. Balakbabalar, H. Aydın, M. Tahir Yaren, gibi akademisyenler girmiştir.¹⁵

1991'de yapılan düzenlemeye göre felsefe ve din bilimleri bölümü; mantık, din eğitimi, din psikolojisi, din sosyolojisi, İslam felsefesi, din felsefesi, dinler tarihi ve felsefe tarihidir olmak üzere sekiz anabilim dalınsan oluşmaktadır. Ancak 2012 yılından itibaren yapılan düzenlemelerle yeni açılan İlahiyat/İslami İlimler Fakültelerinde felsefe ve din bilimleri bölümü "din bilimleri anabilim dalı" ve "İslam felsefesi anabilim dalı" olmak üzere iki anabilim dalına düşürülmüştür. Böylece mantık ve felsefe tarihi, İslam felsefesi anabilim dalı altında diğeri ise din bilimleri anabilim dalı adı altında birleştirilmiştir. Böylece yeni açılan ilahiyat ve İslami ilimler fakültelerinde mantık, bir anabilim dalı değil, İslam felsefesi anabilim dalı altında bir bilim dalı olarak karşımıza çıkmaktadır (Üzümcü, 2020).

5. Temel Kaynaklar

Burada özellikle ilahiyat ve İslami ilimler fakültelerinde okuyan öğrencilerin ve araştırmacıların sıklıkla başvurduğu mantık eserlerinden ve müelliflerinden bazılarını zikredeceğiz. Dolayısıyla adını andığımız eserler klasik mantık eserleri olacaktır. Bunlardan özellikle Tanzimat öncesi yazılanları "klasik klasikler" ya da "klasik kaynaklar" olarak Tanzimat sonrası yazılanları, "modern klasikler", mantık tarihi ile ilgili olanları da "ikincil kaynaklar" olarak sınıflandırabiliriz.

a) *Klasik Klasikler*: Bu kısımda İslam dünyasında yazılan bazı mantık eserlerini ve müelliflerini zikredeceğiz. Şüphesiz burada adı anılmayan yüzlerce kitap, risale, şerh ve hâşiye bulunmaktadır. Klasik mantığın kurucusu olan Aristoteles'in *Organon*'u en başta zikretmemiz gerekir. İslam dünyasında öncelikle Fârâbî'nin *el-Elfâzû'l-müsta'mele fi'l-mantık* ve *et-Tavâta'* adlı eserleri, İbn Sînâ, *eş-Şifâ*, *en-Necât*, *el-İşârât* ve *tenbîhât* adlı eserlerinin mantık bölümleri, Gazzâlî'nin *Mî'yârü'l-ilm*, *Mihakkü'n-nazar fi'lmi'l-mantık*, *el-Kıştâsü'l-musta'kim* gibi mantık eserleri ve Fahreddin er-Râzî, *el-Mülâhhas fi'l-hikme ve'l-mantık* adlı eseri ilk klasik mantık telifleri arasındadır.

Daha sonra yazılan müstakil mantık eserleri arasından Şemseddin es-Semerkandî'nin *Kıştâsü'l-efkâr fi tahkiki'l-esrâr* adlı eseri, Ebû Abdullah Efdalüddin el-Hûnecî'nin *el-Cümel* ve *Kitâbü'l-Mûcez fi'l-mantık* adlı eseri, Nasîrüddin et-Tûsî'nin *Esâsü'l-iktibâs fi'l-mantık* ve *Kitâbü't-Tecrid fi'lmi'l-mantık* adlı eseri ve Sirâceddin el-Urmevî'nin *el-Menâhic fi'l-mantık*

¹⁴ 1960-61 öğretim yılında "Felsefe Tarihi Kürsüsü" ve "Sistemantik Felsefe Kürsüsü" olarak ikiye ayrılmıştır. 1967-68 öğretim yılında Sistemantik Felsefe Kürsüsü, "Sistemantik Felsefe ve Mantık Kürsüsü" adını, 1978-79 öğretim yılında "Sistemantik Felsefe, Mantık ve Felsefe Tarihi Kürsüsü" adını, 1982-83 öğretim yılında "Din Felsefesi ve Mantık Anabilim Dalı" adını almıştır.

¹⁵ <http://www.divinity.ankara.edu.tr/mantik/>

ve'l-hikme ve Me'talî'u'l-envâr fi'l-mantık adlı eserleri zikredilebilir. Çok sayıda şerhi olan ve ders kitabı niteliğinde yazılan Esîrüddin el-Ebherî'nin *İsâgüci fi'l-mantık* adlı eseri ve Necmeddin Ali b. Ömer el-Kazvî'nin *er-Risâletü's-Şemsiyye fi'l-kavâ'idü'l-mantıkiyye* adlı eserleri en meşhur olanlardır.

Daha sonra yazılan mantık eserlerinin çoğu şerh ve hâşiye olsa da telif çalışmalarda az değildir. İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin *Şerhu Tecridi'l-mantık* ve *el-Ğavâ'idü'l-celiyye* adlı eseri Sa'deddin et-Teftâzânî'nin *Cilâ'ü'l-mantık* ve *Tezhîbü'l-mantık ve'l-ke'lâm* adlı eseri, Molla Fenârî'nin *Risâle-i Esîriyye'si*, Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin *Risâle fi'l-mantık*, *Risâle-i Velediyye*, *el-Uşûlü'l-mantıkiyye* adlı eserleri, Ebû Zeyd Abdurrahman el-Ahdarî'nin manzum tarzda yazdığı *es-Süllemü'l-müevnağ fi 'ilmi'l-mantık* adlı eseri ve Hasan Kâfi Akhisârî'nin, *el-Kâfi fi'l-mantık* adlı eseri meşhur eserlerdendir. Son olarak İsmâil Gelenbevî'nin *el-Burhân fi 'ilmi'l-mantık* ve *fenni'l-mîzân*, Ahmed Cevdet'in *Mi'yâr-ı Sedâd* adlı eserini bu kategoride sayabiliriz.

b. *Modern Klasikler*: Bu kısımda Cumhuriyet Dönemi'nden itibaren ülkemizde yazılan bazı klasik mantık ve mantık tarihi eserleri yer alacaktır. Bu kategori'de ilk olarak Hilmi Ziya Ülken'in *Mantık Tarihi* adlı eserini zikredebiliriz. Ardından Necati Öner'in *Klasik Mantık*, Nihat Keklik'in *İslam Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı*, Cemal Yıldırım'ın *100 Soruda Mantık El Kitabı*, Şafak Ural'ın *Temel Mantık*, Necip Taylan'ın *Mantık (Tarihçesi Problemleri)* önde gelen eserlerdir. Daha sonra İbrahim Emiroğlu'nun *Ana Konularıyla Klasik Mantık ve Klasik Mantığa Giriş*, A. Kadir Çüçen'in *Klasik Mantık*, İsmail Köz'ün *Mantık Felsefesi*, İbrahim Çapak'ın *Ana Hatlarıyla Mantık*, Nazım Hasırcı'nın *Klasik Mantık El Kitabı* ve Doğan Özlem'in *Mantık Klasik/Sembolik Mantık Felsefesi* adlı eserleri ders kitabı niteliğinde olan eserlerdir.

Son olarak Talha Alp'in *Mantık ve Mantık Terimleri Sözlüğü* adlı sözlük çalışması, Ali Durusoy'un *Örnek Çeviri Metinlerle Mantık İlmine Giriş* adlı eseri Nicholas Rescher'in *İslam Mantık Tarihi* (çev. Ahmet Kayacık) adlı eseri ve Tony Street, *İslam Mantık Tarihi* (çev. Harun Kuşlu) adlı alanda öne çıkan çalışmalardandır. Adı geçen eserler dışında telif ve tercüme olarak birçok kitap, tez, makale ve bildiri bulunmaktadır.

Zikredilen eserlerden ders kitabı olarak en çok ilgi göreni İbrahim Emiroğlu'nun *Klasik Mantığa Giriş* adlı eseridir. Çok sayıda baskı yapan eser giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Giriş ardından kavramlar önermeler, akıl yürütmeler, beş sanat ve mantık yanlışları bölümleri klasik mantık eserlerinde görülen yazım düzenini takip etmektedir. Eserin ana başlıkları şöyledir.

GİRİŞ

I. Mantık Nedir

II. Mantığın Mahiyeti

II. Mantığın Konusu

IV. Mantığın Kısa Tarihçesi

I. BÖLÜM: KAVRAMLAR

1. Kavram Çeşitleri

2. Kavramların Delaletleri

3. Kavramlar Arası İlişkiler

4. Beş tümel

1.5. Kategoriler

1.6. Tanım, Bölme ve Sınıflandırma

1.7. Tanım Çeşitleri

II. BÖLÜM: ÖNERMELER

1. Önerme Çeşitleri

2. Önermelerde Dağıtıcılık

3. Önermeler Arası İlişkiler

III. BÖLÜM: AKIL YÜRÜTME(İSTİDLÂL)

1. Tümdengelim

1.1 Kıyas

2. Tümevarım

3. Analoji

IV. BÖLÜM: BEŞ SANAT

V. BÖLÜM: MANTIKTA “YANLIŞ” KAVRAMI

6. Mantık Anabilim Dalında Lisansüstü Eğitim

Lisansüstü eğitimde,¹⁶ belirli bir alana yönelik lisans eğitimine göre olarak daha kapsamlı bilimsel araştırmalar yapma, bilgi üretebilme yöntem ve becerisi kazandırmak amaçlanır (Karaman - Bakırcı, 2010). Bu amaç doğrultusunda lisans derecesini tamamlamış öğrenciler, ilgi duydukları bilim dalında yüksek lisans ve doktora öğrenimi yaparak alanında uzmanlaşma imkânına sahiptir (Tekin, 2022).

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nde belirtildiği gibi tezli yüksek lisans programı öğrencinin bilimsel araştırma yöntemlerini kullanarak bilgilere erişme, bilgiyi derleme, yorumlama ve değerlendirme yeteneğini kazanmasını sağlar (LEÖY, 2016). Doktora programı ise, öğrenciye bağımsız araştırma yapma, bilimsel problemleri, verileri geniş ve derin bir bakış açısı ile irdeleyerek yorum yapma, analiz etme ve yeni sentezlere ulaşmak için gerekli becerileri kazandırır (LEÖY, 2016).

Yüksek lisans eğitiminin amacı öğrenciye bilimsel araştırma yaparak bilgilere erişme, bilgileri değerlendirme ve yorumlama yeteneğinin kazanmasını sağlamaktır. Doktora eğitiminin amacı ise “öğrenciye bağımsız araştırma yapmak, bilimsel olayları geniş ve derin bakış açısı ile irdeleyerek yorum yapmak ve yeni sentezlere ulaşmak için gerekli adımları belirleme yeteneği kazandırmaktır (Karaman - Bakırcı, 2010).

Üniversitelerin; sosyal bilimler, İslami araştırmalar ve lisansüstü eğitim enstitüleri¹⁷ gibi birimleri vasıtasıyla yürütülen mantık lisansüstü eğitimi, her üniversite de mevcut olmayıp akademik kadronun yeterliliği gibi bazı şartlara bağlı olarak açılabilir (YÖK, 02 Ekim 2023). Tezli yüksek lisans programı toplam yirmi bir krediden az olmamak koşuluyla en az yedi ders, bir seminer dersi ve tez çalışmasından oluşur. Tezli yüksek lisans programı bir eğitim-öğretim dönemi 60 AKTS kredisinden az olmamak koşuluyla seminer dersi dâhil en az sekiz ders ve tez çalışması olmak üzere toplam en az 120 AKTS kredisinden oluşur. Doktora programı ise tezli yüksek lisans derecesi ile kabul edilmiş öğrenciler için toplam yirmi bir krediden ve bir eğitim-öğretim dönemi 60 AKTS'den az olmamak koşuluyla en az

¹⁶ Lisansüstü eğitim; lisans eğitimine dayalı olan yüksek lisans ve doktora eğitimi ile sanat dallarında yapılan sanatta yeterlik çalışması ve tıpta uzmanlık ile bunların gerektirdiği eğitim, öğretim, bilimsel araştırma ve uygulama etkinliklerinden oluşan eğitim olarak tanımlanır.- (Sevinç, 2001).

¹⁷ Enstitü; Üniversitelerde ve fakültelerde birden fazla benzer ve ilgili ana bilim dallarında lisansüstü eğitim-öğretim, bilimsel araştırma ve uygulama yapan bir yükseköğretim kurumudur (2547 Sayılı YÖK Kanunu, 3/f. Maddesi)

yedi ders, seminer, yeterlik sınavı, tez önerisi ve tez çalışması olmak üzere en az 240 AKTS kredisinden oluşur (LEÖY, 2016).

Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, mantık tezli yüksek lisans programında mantığın temel konuları olan kavram, önerme ve ispat başta olmak üzere mantığın temel problemleri, temel metinleri hakkında öğrencilere bilgi, beceri ve yetkinlik kazandırmayı amaçladığını belirtilmektedir. Yine mantık bilim dalında bilgi üretme, bu bilgileri ulusal ve uluslararası düzeyde paylaşmaya yetenekli ve eleştirel düşünme becerisine sahip uzman araştırmacılar yetiştirmenin hedeflendiği ifade edilmektedir. Mantık yüksek lisans programdan mezun olan bir öğrenciden genel olarak; mantık alanında ileri düzeyde bilgi sahibi olma, alandaki temel kaynakları tanıma, alanın belli başlı araştırma yöntem ve tekniklerini kullanma, alanın temel problemleri hakkında bilgi sahibi olma ve bu problemlere yönelik objektif ve tutarlı yorum yapabilmesi beklenir. Aynı zamanda söz konusu bilgi ve donanımı ulusal ve uluslararası düzeyde üretime dönüştürebilmesi hedeflenmektedir (AÜSBE, 02 Ekim 2023).

Aynı enstitünün mantık doktora programında yer alan açıklamada ise programın kavram, önerme, çıkarım ve türleri gibi mantığın temel konularında öğrencilere ileri düzeyde bilgi, beceri ve yetkinlik kazandıracığı ifade edilmektedir. Programın amacının ise ilgili bilim dallarında bilgi üretebilme ve bu bilgiyi ulusal ve uluslararası düzeyde paylaşabilme yeterliğine sahip, eleştirel düşünme becerisi olan uzman araştırmacılar yetiştirmek olduğu belirtilmektedir. Açıklamaya göre “programdan mezun olan bir öğrenci; alanındaki güncel ve ileri düzeydeki bilgileri özgün düşünce ve araştırma ile uzmanlık düzeyinde derinleştirir, sahip olunan ileri düzeydeki kuramsal bilgileri geliştirebilmek için yerli ve yabancı bilgi kaynaklarını tanıyarak, alanın kavram ve sorunlarını ileri düzeyde bilir, alanıyla ilgili yeni bilgileri sistematik bir şekilde değerlendirir, alanındaki birincil metinleri okur, ileri düzeyde bilimsel dil kullanma becerisine sahip olur, ulusal ve uluslararası düzeyde yayın yapar.”(AÜSBE, 02 Ekim 2023)

Lisansüstü mantık programlarının içeriği üniversitelere göre ve programın odaklandığı alanlara bağlı olarak değişmektedir. Öğrenciler, klasik mantık başta olmak üzere matematiksel mantık, sembolik mantık gibi çeşitli mantık sistemleri ile tanışır ve temel metinleri inceler ve problemleri tartışır. Lisansüstü mantık programları, öğrencilerin mantıklı ve eleştirel düşünme becerilerini geliştirmekte, daha genel anlamda analitik düşünme ve problem çözme yeteneklerini güçlendirmektedir.

Lisansüstü mantık programları için yurt dışındaki üniversitelere başvurmak mümkündür. Türkiye’de, 1929 tarihli 1416 sayılı yasa ve 1981 tarihli 2547 sayılı yasa çerçevesinde lisansüstü eğitim için yurt dışına öğrenci gönderilmektedir. Bu iki yasa dışında da lisansüstü eğitim için yurt dışına öğrenci gönderilmektedir. TÜBİTAK, TÜBA vb. kuruluşların sağladıkları burslar, ülkeler arasındaki kültürel değişim programları (Erasmus, Mevlana) çerçevesindeki burslar ve diğer kuruluşların sağladığı burslardan faydalanılabilir (Tuzcu, 2003). Yine Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yürütülen yurt dışı lisansüstü öğrenim bursluluk programı önemli bir imkândır (M.E.B., 18 Ekim 2023).

Mantık alanında yurt dışında yüksek lisans ve doktora yapmak için söz konusu programlardan faydalanılabilir. Bu alanda uzmanlaşmak isteyen öğrenciler, farklı ülkelerdeki üniversitelerin ilgili bölümlerindeki programlara başvurabilmektedir. Yurt dışındaki yüksek lisans ve doktora programlarına başvurmadan önce, hedeflenen

üniversitenin kabul koşullarını, başvuru süreçlerini ve burs imkânlarını araştırmak önemlidir. Ayrıca, dil gereksinimlerini karşılayabilmek için İngilizce veya ilgili ülkenin dilinin belli bir düzeyde öğrenilmesi gerekir.

7. Mantık Anabilim Dalında Yayın Yapan Akademik Dergiler

Akademik dergi bir bilimsel alan, disiplin veya alt disiplinde yapılan özgün bir araştırmayı ya da güncel gelişmeleri yayma amacı ile belli aralıklarla çıkan çıkarılan süreli yayındır (Dergipark, 02 Ekim 2023). Türkiye'de mantık alanında yapılan çalışmaları birçok akademik dergide yayımlanmaktadır. Bunların başında 2019 yılında yayın hayatına başlayan ve müstakil olarak mantık alanında yayın yapan Mantık Araştırmaları Dergisi (MAD) gelmektedir. Uluslararası akademik bir dergi olan MAD, 15 Haziran ve 15 Aralık tarihlerinde yılda iki sayı olarak yayımlanmakta ve mantık alanına dair makale, kitap kritiği ve sempozyum değerlendirmesi gibi çalışmaları yayınlamayı ve kamuoyu ile paylaşmayı amaçlamaktadır (MAD, 02 Ekim 2023).

Resim 1: Mantık Araştırmaları Dergisi'nin kapağı

Mantık Araştırmaları Dergisi dışında müstakil olarak mantık alanında olmasa da mantığı da kapsayan felsefe, ilahiyat ve diğer sosyal bilim dergileri bulunmaktadır. Dergipark'ta bulunan, mantık alanında en çok yayın yapan felsefe dergileri şunlardır; Felsefede Dünyası, Felsefe Arkivi, FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, Kaygı: Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi, Eskiye.

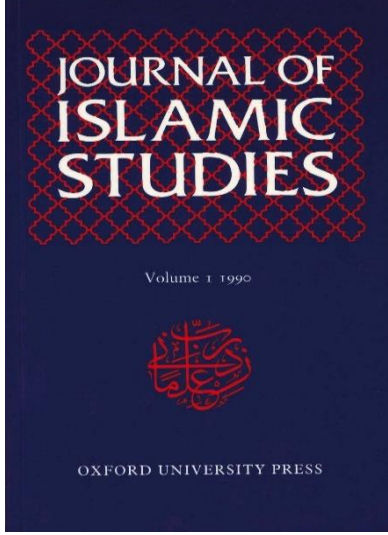
Mantık alanında en çok yayın yapan ilahiyat dergileri ise şunlardır; Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sakarya Üniversitesi İlahiyat

Fakültesi Dergisi, Bilimname, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD),¹⁸

Adı geçen dergiler dışında benzer özelliklere sahip birçok akademik dergi bulunmaktadır. Diğer felsefe, ilahiyat ve sosyal bilim dergilerinde de mantık çalışmalarını yayınlamak mümkündür.

Ayrıca genel mantık çalışmalarını ya da müslüman mantıkçılara yönelik çalışmaları yayınlayan yurt dışı dergileri de bulunmaktadır. Mesela History and Philosophy of Logic¹⁹, Australasian Journal of Logic²⁰, Journal Logic - Analysis²¹ ve Journal of Islamic Studies²² ve Islamic Quarterly²³ gibi dergiler bunlardandır.

Resim 2: Journal of Islamic Studies'in kapağı

8. Mantığın İlahiyat Dışındaki Disiplinlerle İlişkisi

Daha önce ifade edildiği gibi mantık bir taraftan doğru bilgiye ulaşmanın ilke ve yöntemlerini veren alet olarak, diğer taraftan bilim olarak tasavvur edilir. Mantığın bilimlerle ilişkisi, felsefe ve bilim tasavvurundaki değişmeye paralel olarak değişmiştir. Klasik dönemde felsefe, genel olarak teorik ve pratik bütün ilimleri içinde barındıran bir bilimler sistemi, mantık ise her bir bilimin kendisiyle doğru bilgiyi elde ettiği bir alet ve yöntemdir. Bu işlevi mantığın bütün bilimlerle ilişkili olmasını gerektirmektedir.

Klasik dönem Aristotelesçi felsefe geleneklerinde; varlık, düşünce ve dil arasında sıkı bir ilişki olduğu kabul edilmektedir. Böyle olunca söz konusu alanları inceleyen metafizik, psikoloji, mantık ve dil bilimleri birbiriyle ilişkilendirilmektedir. Her ne kadar klasik mantık

¹⁸ Dergi isimlerini Dergipark'tan "mantık" ve logic kavramlarını taratarak elde ettik. Uygulamalı mantık alanında yayın yapan teknik ve mühendislik temalı dergileri göz ardı ettik.
<https://dergipark.org.tr/tr/search?q=mant%C4%B1k§ion=articles>

¹⁹ <https://www.tandfonline.com/journals/thpl20>

²⁰ <https://ojs.victoria.ac.nz/ajl>

²¹ <http://logicandanalysis.org/index.php/jla>

²² <https://academic.oup.com/jis>

²³ <https://www.iccuk.org/page.php?section=media&page=iq>

formel yönünü ön plana çıkarsa da lojik olan ontik olanla bağıni koparmamıştır. Mesela mantığın tanım teorisi madde-suretcı ontolojiye dayanmaktadır (Ataş, 2020). Tam tanımı oluşturan cins ve faslin varlıktaki karşılığı madde ve sûrettir. Ayrıca mantığın dayandığı akıl ilkelerinin varlığı da ilkeleri olduğu kabul edilir.

Formel yapısı ve uygulama alanı bakımından mantık günümüzde çok daha karmaşık bir ilişki ağına sahiptir. Matematik bilimleri, bilgisayar bilimleri, yapay zeka, mühendislik bilimleri, dil bilimleri, psikoloji, sosyoloji, felsefe ve daha bir çok alanda mantık bilfiil kullanılmakta ve tartışılmaktadır. Hem klasik hem de modern dönemde mantıkla ilişkilendirilen iki alan dil bilimi ve psikolojidir. Bu nedenle bu iki bilimin mantıkla ilişkisine biraz daha yakından bakabiliriz.

Psikoloji ve Mantık: Aristotelesçi klasik mantıkla psikoloji arasında yakın bir ilişki vardır. Mantığın dayandığı düşünme ve akıl yürütme gibi işlemler aynı zamanda ruhta gerçekleşen süreçlerdir. Ancak mantık doğru düşünme yollarını gösterirken normal (yetişkin ve akıllı) bir insanın zihnini varsaymaktadır. Oysa psikoloji her türlü düşünme biçimi, normal, anormal, yetişkin ve çocuk ayırt etmeksizin inceler. Mantık deney ve gözleme başvuramaz. Akıldan doğan kural ve şartları düşünmeye uygular. Bu nedenle mantık normatif ve rasyoneldir. Oysa özellikle bugünkü anlamda Psikoloji olayları deney ve gözleme dayanarak araştıran pozitif bir bilimdir. Mantık ruhsal süreçleri bütün yönleriyle incelemeyiz. Psikoloji ise ruhu bütün yönleriyle inceler (Emiroğlu, 2022).

Piaget, mantık ve zekânın psikoloji ile arasındaki ilişkiyi fizik ve matematik arasındaki ilişkiye benzetmektedir. Ona göre a priori bir bilim olan mantık ve "deneysel bir bilim" olan psikoloji karşılıklı olarak otonom bir yapıdadır. Bu anlamda Piaget mantık disipliniyle ilgilenmez. Diğer taraftan deneysel bir bilim olan psikoloji söz konusu olduğunda düşüncenin fiilen işleyiş biçimlerinin yasaları mantığın/düşüncenin yasalarıyla ilişkilidir (Çetin, 2018).

Psikoloji, insanların mantıksal düşünce ve karar verme süreçlerini içermesi bakımından mantığa yaklaşır. İnsanlar bazen mantıksal hatalar yapabilir veya mantık yoluyla sonuçlara ulaşmak yerine sezgilerine güvenebilir. Psikologlar, söz konusu mantıksal yanılgıları ve sebeplerini anlamak için mantık prensiplerini kullanır. İnsanların düştükleri mantık hatalarından bazıları psikolojiyle doğrudan alakalıdır. Aynı şekilde mantıkçılar da zihinsel illizyon ve yanılsamalardan kaynaklanan mantıksal hataları tanımlamak için psikolojiden faydalanır.

Dil bilimi ve Mantık: Klasik mantık her ne kadar formel olma iddiasını taşısa da günlük konuşma dilini kullandığı için içeriğin etkisi altındır. Nitekim mantık doğru düşünmenin kurallarını tespit ederken kaçınılmaz olarak dile başvurmaktadır. Aynı şekilde tikel bilimler delillerini inşa ederken dili kullanır. Çünkü düşünceyi dil ile ifade ederiz. Ancak mantığın dile bağıllığı birtakım problemlere sebep olmaktadır. Çünkü dil fikirler gibi duyguları da ifade eder. Dolayısıyla dilde çok anlamlı ve aldatıcı ifadeler yer almaktadır. Oysa mantıkta netlik ve kesinlik önemlidir. Bu sebeple modern mantık sembollere başvurmaktadır.

Mantık ile dil bilgisi arasında birtakım benzerlikler vardır. Mantık doğru düşünmenin, dil bilgisi ise doğru konuşmanın kurallarını vermektedir. Dil lafızlarla, mantık kavramlarla iş görmektedir. Ancak dil bilgisi yerel iken mantık evrenseldir. Yani dilin kuralları ilgili dili konuşan millete mahsus iken düşüncenin kuralları bütün milletler için geçerlidir (Emiroğlu,

2022). Neticede mantık gerek kavram gerek önerme gerek çıkarım düzeyinde dile bağlıdır. Çünkü kavramlar, önermeler ve çıkarımlar dil ile ifade edilir.

İslam dünyasında mantık bilimi tercüme yoluyla nakledildiğinde sadece din bilimleri ile değil aynı zamanda dil bilimleri ile de hesaplaşmak zorunda kalmıştır. Çünkü Arap gramercileri (nahviyyûn) dilin, düşüncenin kanunlarını verdiği iddiasındaydı. Dilbilimcilerin bu itirazlarını Fârâbî, mantık ve dilbilim arasındaki farklılıkları ve ortak noktaları belirleyerek her ikisinin de konularının ve işlevlerinin ayrı olduğunu göstermekle ortadan kaldırmaya çalışmıştır (Altunya, 2013).

Gramerciler mantığa kendi dil ve kültürlerine meydan okuyan gayri İslâmî bir unsur olarak bakmıştır. Mantık- Gramer çatışmasının en belirgin örneği mantıkçı Ebû Bîşr Mettâ b. Yûnus ile gramerci Ebû Saîd es-Sîrâfî arasında geçen münazaradır. Mantığın Grek dili ile ilişkili olduğunu düşünen gramercilere göre, Araplar için doğru ifadenin yolu mantıktan değil Arap gramerinden geçmektedir. Nitekim bir dilden diğer bir dile tercüme edilen yazılarda ortaya çıkan anlam kaymaları mantıksal çözümlemelerle değil her iki dilin gramerine vâkıf olmakla giderilebilir. Öyleyse mantık ilimler için zorunlu değildir; devamlı muhakemede bulunma, doğuştan getirilen zekâ veya gramer mantığın yerini alabilir (Emiroğlu, 2003).

Fârâbî, mantık-gramer ilişkisini iki bilim arasında benzerlik ve farklılıkları ortaya koyarak açıklar. “Mantığın akla ve akledilirlere nispeti gramerin dile ve sözlere nispeti gibidir. Gramer ilminin sözlerle ilgili olarak bize verdiği bütün kanunların benzerini mantık ilmi akılsallarla ilgili olarak biz sağlar.” (Fârâbî, 2015, 58). Bununla birlikte gramer her hangi bir topluluğa ait sözlerin kanunlarını verirken mantık bütün toplulukların sözlerinde ortak olan kanunları vermektedir (Fârâbî, 2015, 64)

Fârâbî mantığı anlamada gramerin önemli bir rolü olduğunu kabul etmiştir. Fakat gramer konuşulan, mantık ise kavranılan şeyin doğruluğuyla ilgili bilgi verir; aynı şekilde gramer doğru konuşma gücü kazandırırken mantık kavranılan şeyde doğruluğu elde etme gücü kazandırır. Başka bir ifade ile gramer dili düzelttiği gibi mantık da zihni düzeltir (Emiroğlu, 2003).

Fârâbî mantık-akıl ilişkisini dil-gramer (nahiv) ilişkisine benzetmektedir. Nasıl gramer bir dilin doğru kullanılmasını sağlıyorsa mantıkta aklın doğru kullanılmasını sağlamaktadır (Fârâbî, 2021).

İbn Sînâ'ya göre ise mantıkçının ifadelere başvurması zorunlu olsa da onun kelimelerle birinci dereceden ilgilenmesi gerekli değildir. Mantıkçı sadece ma'kulleri kavrama, diyalog ve iletişimi kolaylaştırma amacıyla lafızlar konusunu inçler. Ma'kullere tekabül eden lafızlar hakkında konuşma, ma'kuller hakkında konuşma anlamına gelir. Yine de bundan lafızların mantığın konusu olduğu sonucu çıkmaz (Emiroğlu, 2003).

İbn Sînâ'nın dil-mantık ilişkisinde hedeflediği şey dilin düşünceye yani zihindeki fikirlere mutabık kılınmasıdır. Çünkü dilin delâleti değişebildiği halde düşüncenininki değişmez. Fârâbî ve İbn Sînâ'nın bu düşünceleri, İslâm kültür dünyasında daha sonra yetişen mantıkçılar üzerinde etkili olmuş ve mantık kitaplarında “mebâhisü'l-elfâz” konusuna yer verilmiştir (Emiroğlu, 2003).

9. Mantığın İlahiyat Disiplinleriyle İlişkisi

İslam Dünyasına tercüme faaliyetleri giren mantık, felsefeciler tarafından heyecanla kabul edilirken, din bilimleri âlimleri mantığa mesafeli durmuş, hatta bazıları hatta bazıları mantığın dini ilimler için zararlı olacağını ileri sürmüştür. Söz konusu mesafeli yaklaşım mantığın yabancı menşeli olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak daha sonra bu mesafe kapanmış ve mantık dini bilimler tarafından da doğru bilginin kendisiyle elde edildiği ölçü olarak kabul edilmiştir. Mantığın İslam dünyasında dini bilimler tarafından da kabul görmesinde Gazâlî'nin büyük bir payı vardır. O, mantığın yabancı kaynaklı olduğu yönündeki eleştirileri bertaraf etmek için onun İslam dininde var olduğunu, ancak “el-mîzân” (terazi), “el-kıstas” (ölçü) gibi farklı adlar verildiğini ileri sürerek mantığa İslami bir temel inşa etmeyi amaçlamıştır. Ona göre mantık bütün ilimler için doğru ile yanlışın ölçüsüdür ve bu ölçüye uymayan bir bilgi güvenilir değildir (el-Gazzâlî, 2016, 48).

Öte yandan Gazâlî'den sonra hâlâ mantığın dinî ilimlerde kullanımına karşı çıkanlar olmuştur. Söz konusu itirazın bir kısmı dinî nedenlere dayanırken bir kısmı da mantığın, güvenilir bir yöntem olmasına yönelik şüphelere dayanmaktadır. Sözelimi İbn Teymiyye (ö.1328) mantığın tanım teorisine ve kıyas öğretisine karşı çıkmaktadır. Suyûtî (ö.1505) ve Nevevî (ö.1277) gibi mantık karşıtları ise İbn Teymiyye'nin yolunu takip etmektedirler. Ancak söz konusu itirazlar münferit olup Müslüman ilim adamlarının çoğunluğu, mantığın akli, formel yapısını, kesinlik arayışındaki dinî ilimlere uygun bulmaktadırlar (Altunya, 2013).

Gazâlî'den sonra, neredeyse tüm İslamî ilimler, mantık ile olan ilişkisini değiştirmiştir. Çünkü mantık olmaksızın dinî ilimlerin doğru düşünme, doğru çıkarımlarda bulunma ve iddialarını delillendirme yöntemleri tesis etmesi mümkün değildir. Buna binaen İslam dünyasında felsefenin yanı sıra özellikle kelim ve fıkıh gibi dini bilimler de, mantığı yöntem olarak benimsemekten geri durmamıştır. Özellikle özü gereği çıkarım yapmaya ve hüküm vermeye ve delillendirmeye ihtiyaç duyan kelim ve fıkıh gibi ilimler mantığın düşünceye kesinlik katan diline başvurmak durumunda kalmıştır (Altunya, 2013).

Kelim: Her ne kadar mantığın dinî ilimler tarafından tanınması ve metod olarak kullanılmaya başlanması Gazâlî'nin onayını beklese de bu durum o zamana kadar İslami ilimlerde hiçbir mantıksal içeriğin kullanılmadığı anlamına gelmez. Aksine başta Mu'tezilî kelamcılar olmak üzere de Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 935), Bâkılânî (ö.1013) ve Cüveynî (ö.1085) gibi kelamcılar, iman ile ilgili meselelerde mantıksal yapılar tesis ederek delillendirme yoluna gittikleri görülmektedir. Dolayısıyla dini ilimler içerisinde kelam mantığı diğerlerine göre daha erken benimsemiştir (Altunya, 2013).

Gazâlî'den sonra yazılan kelim kitapları mantıksal bir dil ve içerikle kaleme alınmıştır. Bu mivnalde kelamî meselelerin ispatlanmasında mantıksal delillendirme yöntemleri kullanılmaktadır. Ayrıca Fahreddin er-Râzî (ö.1208), Seyyid Şerif Cürcânî (ö.1413) ve Teftâzânî (ö.1390) gibi kelamcılar, mantığa dair müstakil eserler yazarak veya kelim kitaplarının girişinde mantığa yer vermektedir (Altunya, 2013).

Fıkıh: Mantığın dinî ilimlerde gerekliliğini ilk vurgulayan âlimlerden İbn Hazm, mantığı dinî ilimlerin akli bir zeminde anlaşılmasını sağlayan kuralları nesnel bir tarzda veren sistem olarak görmektedir (Altunya, 2013). Yine Gazâlî'nin fıkıh usulü ile ilgili eseri olan *Mustasfâ'nın* mukaddimesinde akli kavrayışın ilkeleri (medâriku'l-ukûl) adını verdiği mantığın bütün ilimler için geçerli olduğunu ve mantık bilmeyenin bilgisine güven

olmayacağını söylemektedir (el-Gazâli, 2017, 45). Onun bu sözü mantığın sadece akli/felsefi bilimlerin değil, aynı zamanda dinî bilimlerin de öğretiminde giriş olduğuna işaret etmektedir.

Fıkıh, fıkıh usulü ve diğer usul ilimlerinde mantığın kullanılmasının başta gelen nedeni daha önce felsefeci ve kelmacılar tarafından mantık süzgecinden geçen bilginin nesnel, evrensel ve denetlenebilir olduğunu kabul etmektir (Altunya, 2013).

Fıkıh ve fıkıh usulü ilminin mantıkla olan ilişkisi özellikle cedel yani diyalektik yöntem üzerinden gelişmiştir. Bu dönemde Aristoteles'in cedel yöntemi usulcülerin çalışmaları neticesinde hukukî cedel haline getirilmiştir. Şer'i hükümlerle ilgili deliller ve bu delillerden hükümlerin nasıl çıkartıldığını konu edinen fıkıh usulü doğal olarak cedeli kıyasa dayanmaktadır. ayrıca kitap ve sünnetteki ibarelerin anlamlarının ve terimlerin hakikat, mecaz, hass, amm gibi durumlarının belirlenmesi, deliller için gerekli şartların tespiti gibi pek çok konuda mantığa ihtiyaç duymaktadır (Altunya, 2013).

10. Türkiye Dışında Mantık Anabilim Dalı

Günümüz Batı dünyasında mantık, canlı bir çalışma alanı olarak eğitim ve öğretimin parçası olmaya devam etmektedir. Batı üniversitelerinde Felsefe, matematik, bilgisayar bilimi, dil bilimi gibi çeşitli bölümlerde mantık dersi yer almaktadır. Felsefe bölümünde genel de formel mantık, eleştirel düşünme ve mantık felsefesi dersi yer almaktadır. Harvard Üniversitesi, Stanford Üniversitesi, Oxford Üniversitesi ve Cambridge Üniversitesi gibi bazı kurumlar mantık ve felsefe alanındaki uzmanlıklarıyla öne çıkmaktadır.

Mantık tarihinin bir bölümü olarak İslam/Arap mantığı gerek felsefe bölümlerinde gerekse teoloji fakültelerinin İslam araştırmaları ya da doğu araştırmaları gibi birimlerinde yer bulmaktadır. Bu kısımda söz konusu alana dair çalışmaları olan bazı araştırmacıları zikredeceğiz.

Batı üniversitelerde İslam felsefesi, İslam düşüncesinin çeşitli dalları ve boyutları, üzerine akademik çalışmalar yapılmıştır. Ancak felsefenin bir dalı olarak görülen mantık üzerine çalışmalar görece geç başlamıştır. Alandaki boşluğu fark eden ilk isimlerden felsefe profesörü Alman-Amerikalı filozof Nicholas Rescher'dir. Çok sayıda eserin sahibi olan Rescher mantık alanında *The Development of Arabic Logic ve Studies in the History of Arabic Logic*²⁴ adlı iki eseriyle öne çıkmaktadır (Kayacık, 2018).

İslam mantık tarihi üzerine araştırmalarıyla tanınan bir diğer araştırmacı Tony Street, Cambridge Teoloji fakültesinde İslami araştırmalar bölümünde çalışmaktadır. İslam entelektüel tarihi üzerine araştırmalar yapan Street, İslam felsefesi ve mantığının çeşitli yönleri üzerine kapsamlı yazılar yazmıştır. Street özellikle, Aristoteles felsefesi ile İslami bilimler arasında verimli bir gerilim dönemi olan on ikinci ve on üçüncü yüzyıllara odaklanmaktadır. Her şeyden önce bu dönem boyunca gelişen mantık metinleri ve bunların giderek Aristoteles geleneğinden bağımsızlaşmasının nedenleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu çerçevede İbn Sînâ, Fahrüddin er-Râzî, Nareddin et-Tûsî, Allâme Hillî (1325), Kâtibî, Efdalüddin el-Hûnecî (ö. 646/1248) gibi mantıkçılar konu eden çalışmalar yapmıştır (UC, 2013).

Tony Street'in İslâm mantık teorilerine dair yazılarından oluşan *İslam Mantık Tarihi* adlı derleme eser Litera yayınlarından çıkmıştır. Derlemenin ilk yazısı, 750-1350 tarihleri

²⁴ Eserlerin Türkçe çevirisi *İslam Mantık Tarihi ve İslam Mantık Tarihi Üzerine Araştırmalar* adıyla Litera yayınlarından çıkmıştır.

arasında Meşşâî gelenek içerisinde kaleme alınan Arapça mantık eserlerine dayanarak bir İslâm mantık tarihi sunmakta, özellikle de mantıkla ilgili en ilgi çekici görüşlerin ortaya atıldığı İbn Sînâ sonrası mantıkçıların görüşleri üzerinde durmaktadır. Ardından, İbn Sînâ, Fahreddin Râzî ve Nasîruddin et-Tûsî hakkındaki yazılar yer almaktadır (Street, 2023).

Khaled El-Rouayheb: Harvard Üniversitesi Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü'nde James Richard Jewett İslam Entelektüel Tarihi profesörü ve bölüm başkanı olarak çalışmaktadır. Çalışmaları arasında *Relational Syllogisms - the History of Arabic Logic, The Development of Arabic Logic (1200-1800)* ve *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century* adlı kitapları yer almaktadır.²⁵ Yine mantıkla ilgili kaleme aldığı makaleler yanında Efdalüddîn el-Hûnecî'nin (ö. 646/1248) *Keşfü'l-esrâr 'an gâvâmizi'l-efkâr* adlı özet mantık eserini neşretmiştir (HU, 02 Ekim 2023).

Sözü edilen araştırmacılar dışında, Jari Kaukua, Jon McGinnis, Richard C. Taylor, Amos Bertolacci, Taneli Kukkonen, Saloua Chatti, Dag Nikolaus Hasse, Asad Q. Ahmed, John Walbridge gibi İslam felsefesi ve mantığı üzerine çalışmalar yapan araştırmacıları zikredilebilir.

Hatırlayalım

- Mantığın bir disiplin olarak kuruluşu Aristoteles'le (M.Ö. 384-322) başlamaktadır.
- Orta çağ boyunca gerek Batı'da gerek İslam dünyasında Aristoteles mantığı hâkim olmuştur. Bu dönemde felsefe ve mantık dinin öğretilerini sistemleştirmede ve Tanrı'nın varlığını ispatlama görevini almıştır.
- İslâm dünyasında mantık çalışmaları 8.yy'da *Beytü'l-Hikme*'de gerçekleşen sistematik çeviri faaliyetleriyle başlamıştır.
- İslâm dünyasında mantığın gelişmesinde etkili olan ilk büyük mantıkçı olan Fârâbî'ye (ö.950) bu alandaki üstünlüğü nedeniyle "Muallim-i Sâni" unvanı verilmiştir.
- Mantığın İslâm dünyasında meşruiyet kazanmasında ve dini ilimler için de bir usul ve alet olarak kullanılmasında Gazâlî'nin büyük bir payı vardır.
- Batı'da Rönesansla başlayan doğa bilimlerinin yükselişi karşısında Aristoteles mantığı metot olarak yetersiz kalmıştır. Bu çerçevede mantığın yanında her bir bilim dalının kendine mahsus yöntemlerini inceleyen metodoloji ortaya çıkmıştır.
- Mantık alanında görülen esas yenilik 19.yy'ın ikinci yarısında Batı'da ortaya çıkan sembolik mantık veya modern mantık ile başlamaktadır.
- Bertrand Russell (1872-1970), Whitehead'le beraber yazdığı *The Principles of Mathematics* adlı eseri ile "lojistik" denen yeni mantığı kurmuştur.
- Mantık alanında da yeni fikirler ülkemize Tanzimat Dönemi'nde aktarılmaya başlamıştır. Ali Sedat (1857-1900)'ın 1885'te yayınlanan *Mizanu'l-Ukul Fi'l-Mantık ve'l-Usul* adlı eseri söz konusu yeni gelişmeleri tanıtan ilk eserlerdendir.
- Klasik mantığın ele aldığı konular temelde; kavramlar, önermeler ve çıkarımlardır. Aristoteles'in düşüncesinde mantık bütün bilimsel araştırmalarda doğru bilgiyi elde etmek için başvurulan âlet ve yöntem, Stoacılar da felsefenin bir bölümü, Müslüman mantıkçılarda ise âlet ve yöntem olarak hem de bir bilimdir.

²⁵ Son iki eserin Türkçe çevirisi, *İslam Mantığının Gelişimi ve 17. Yüzyılda İslam Entelektüel Tarihi* adıyla Klasik yayınlarından çıkmıştır.

- Prof. Dr. Hans Reichenbach verdiği lojistik derslerle Türkiye'deki mantık çalışmalarında yeni bir dönemi başlatmıştır. Reichenbach'ın ardından öğrencisi ve asistanı olan Nusret Hızır ve Macit Gökberk çeviri ve telifleriyle alana önemli katkılar sunmuştur. Ardından Teo Grünberg; Hüseyin Batuhan Cemal Yıldırım, Suvar Kösearif ve Adnan Onart'la birlikte modern mantık çalışmalarını ileri seviyeye taşımıştır.
- Ankara İlahiyat ilk eğitim-öğretim yılında (1949-1950) “Mantık ve İlimler Felsefesi” adıyla mantık dersini müfredatına koymuştur. Kuruluşundan günümüze Ankara ilahiyatta mantık dersine Hamdi Ragıp Atademir, Hilmi Ziya Ülken, Kamuran Birand, Necati Öner, M. S. Aydın, Süleyman H. Bolay, M. Balakbabalar, H. Aydın, M. Tahir Yaren, gibi akademisyenler girmiştir.
- Mantık bilim dalında yüksek lisans ve doktora programlarının amacı, ilgili bilim dallarında bilgi üretebilme ve bu bilgiyi ulusal ve uluslararası düzeyde paylaşabilme yeterliğine sahip, eleştirel düşünme becerisi olan uzman araştırmacılar yetiştirmektir.

Tavsiye Edilen Kitap ve Makaleler

Genel olarak Türkiye’de yapılan mantık çalışmalarını ve mantık yönelimlerini ele alan bazı çalışmalar;

El- Fârâbî, Ebu Nasr Mantığa Giriş Risaleleri. çev. Yaşar Aydınlı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021.

El-Ebherî, Esîrüddin el-Ebherî. Îsâgü’cî fi’l-mantîk (Ebheri İsağoji ve Şerhi içinde) çev. Ferruh Özpılavcı. Litera Yayıncılık, 2017.

Öner, Necati. Klasik Mantık. Ankara: Divan Kitap, 11. Basım, 2011.

Taylan, Necip. *Mantık Tarihçesi-Problemleri*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1994.

Emiroğlu, İbrahim. Klasik Mantığa Giriş. Ankara: Elis Yayınları, 2022.

Çapak, İbrahim. Ana Hatlarıyla Mantık. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018. Çüçen, A. Kadir. *Klâsik Mantık*. Ankara: Sentez Yayınları, 8. Baskı., 2018

Street, Tony. İslâm Mantık Tarih. çev. Harun Kuşlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2023.

Altunya, Hülya. “Mantık ve Dînî İlimler İlişkisinin Tarihsel Gelişimi Üzerine Kısa Bir Tahlil”. Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 30 (2013), 57-72.

Eroğlu, Gültekin. “Akıl Yürütme Formlarının Mantık ve Bilimlerde Yeri ve Değeri”. *Hikmet Yurdu* 5/10 (2012), 183-196.

Tavsiye Edilen Filmler

“Zihin Oyunları” (A Beautiful Mind, 2001)- John Nash'ın gerçek yaşam hikayesine dayanan bu film, bir matematikçinin akıl yürütme yeteneklerini ve zihinsel mücadelesini ele alır.

“Memento” (2000)- Bu film, kısa süreli hafıza kaybı yaşayan bir adamın katili bulma çabalarını anlatır.

Sherlock Holmes Serisi: Arthur Conan Doyle'un 1904 yılında yazdığı bir kitaptan esinlenilerek oluşturulan filmde, bütün yılların en zeki dedektifini ve onun maceralarını konu almaktadır. Dedektif Holmes gizemli polisiye olaylarını bir mantık örgüsü içerisinde dahice çözüme kavuşturuyor

Bonus: Logos Criticos adlı Youtube kanalı, eleştirel düşünmenin yaygınlaşarak bir kültür haline gelebilmesi amacıyla Türk ve dünya sinemasından seçilmiş çeşitli filmlerin kısa kesitlerini eleştirel düşünme açısından incelemektedir. Video içerikleri mantık hatası, retorik tuzak, bilişsel yatkınlık vb. hatalar barındırabilmektedir.²⁶

Kaynakça

- Akman, Zehra Oruk. "Mantık". *Felsefe ve Din Bilimlerinde Güncel Akademik Eğilimler (2016-2020)*. ed. Rukiye Aysun İnan. 427-464. Ankara: Sonçağ Akademi, 2022.
- Altunya, Hülya. "Mantık ve Dînî İlimler İlişkisinin Tarihsel Gelişimi Üzerine Kısa Bir Tahlil". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2013), 57-72.
- Arslan, H. Tolga. "Darülfünun'dan İstanbul Üniversitesi'ne Felsefe Öğreniminin Yapılandırılması". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 61 (2017).
- Ataş, Sacide. "Mantık-Metafizik İrtibatına Bir Örnek: İbn Sînâ ve Fahreddin Râzî'de Mahiyetin Bir Parçası Olarak Cins ve Fasil". *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Nisan 2020), 209-225.
- AÜSBE, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. "Mantık (DR)- Sosyal Bilimler Enstitüsü". *Ankara Üniversitesi*. Erişim 02 Ekim 2023. <https://www.ankara.edu.tr/programlar/3/903/3673-819/>
- AÜSBE, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. "Mantık (YL)- Sosyal Bilimler Enstitüsü". *Ankara Üniversitesi*. Erişim 02 Ekim 2023. <https://www.ankara.edu.tr/programlar/3/903/3674-1171/>
- Ayık, Hasan- Şahin, Enver. "Mantık". *İlahiyat Atlası*. ed. Bayramalı Nazıroğlu vd. 159-172. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Bingöl, Abdulkuddüs. "Osmanlı Dünyasında Mantık Bilimi ve Eğitimi". *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Bildirileri*. ed. Hidayet Yavuz Nuhoğlu. 63-74. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2011.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*. 239. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 10. Basım, 2009.
- Büyükperdah, Sibel. *Türkiye'de Mantık Alanında Yazılmış Olan Makalelerin Mantık Bilimine Katkısı*. Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Çetin, Ali. "Mantık Disiplini Üzerine Bazı Değerlendirmeler ve Öneriler". *Dini Araştırmalar* 21/53 (2018), 79-98. <https://doi.org/10.15745/da.420835>
- Çüçen, Abdulkadir. "Modern Türkiye'de Mantık Çalışmaları". *Felsefe Dünyası* 30 (1999).
- Dergipark. "Akademik Süreli Yayıncılık Hakkında Önemli Hatırlatmalar » DergiPark". Erişim 02 Ekim 2023. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/page/dergiler-icin-onemli-aciklamalar>
- Doğan, Özlem. *Mantık*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 2004.
- Dölen, Emre. "II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun". *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi* 10/1 (208M.S.), 1-46.
- Dölen, Emre. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Darülfünun'da İlahiyat Öğretimi". 105-123. İstanbul, 2010.

²⁶ <https://www.youtube.com/@logoscriticos>.

- Dürüşken, Çiğdem. “Stoa Mantığı”. *Felsefe Arkivi* 28 (1991), 287-308.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 2022.
- Emiroğlu, İbrahim. “Mantık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/18-28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Erarslan, Hakan. *Ders Ağırlığı, İçeriği ve Okutulan Kaynaklar Bakımından İlahiyat Fakültelerinde Mantık Dersi*. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Eroğlu, Gültekin. “Akıl Yürütme Formlarının Mantık ve Bilimlerde Yeri ve Değeri”. *Hikmet Yurdu* 5/10 (2012), 183-196.
- Eroğlu, Gültekin. “Klasik Mantıktan Modern Mantığa Geçiş”. *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 5/9 (2012), 115-135.
- Eylem, Sezgin. *Bertrand Russell’in Mantık Anlayışı*. Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Fârâbî. *et-Tavti'a (Mantığa Giriş Risaleleri içinde)*. çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021.
- Fârâbî. *İlimlerin Sayımı*. çev. Ahmet Arslan. Ankara: Divan Kitap, 2015.
- Gazâlî, Ebû Hâmid el-. *el- Mustasfa min ilmi'l-usûl*. çev. Yunus Apaydın. İstanbul: Klasik yayınları, 2017.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid el-. *El-Kıstâsü'l-Müstakîm*. çev. İbrahim Çapak. İstanbul: T.C. Yazma Eserleri Kurumu Başkanlığı yayınları, 2016. http://ekitap.yek.gov.tr/urun/el-kistasu-l-mustakim_616.aspx
- HU, Harvard University. “Khaled El-Rouayheb”. Erişim 02 Ekim 2023. <https://nelc.fas.harvard.edu/people/khaled-el-rouayheb>
- Işıklı, Şevki. “Lotfi A. Zadeh'nin Hayat Hikayesi ve Bulanık Paradigmanın Üç Temel Unsuru”. *Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* 17 (2010), 89-101.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. “Dârülfünun”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/521-525. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İÜEFFB, İstanbul Üniversitesi| Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü. “İstanbul Üniversitesi| Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü”. Erişim 02 Ekim 2023. <https://felsefe-edebiyat.istanbul.edu.tr/tr/content/egitim/ders-programlari>
- İÜMAUM, İstanbul Üniversitesi Mantık Araştırma ve Uygulama Merkezi. “İstanbul Üniversitesi Mantık Araştırma ve Uygulama Merkezi”. Erişim 02 Ekim 2023. https://mantik.istanbul.edu.tr/tr/_
- İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Karaman, Sedat- Bakırcı, Fehim. “Türkiye’de Lisansüstü Eğitim: Sorunlar ve Çözüm Önerileri”. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2 (2010), 94-114.
- Kayacık, Ahmet. “Mısır’da Mantık Çalışmaları ve Mantık Eğitimi Üzerine: Türkiye ile Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme”. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/Özel Sayı (2019), 233-246.
- Kayacık, Ahmet. “Nicholas Rescher’in İslam/Arap Mantığına Katkıları Üzerine”. *VIII. Mantık Çalıştayı Kitabı*. ed. Vedat Kamer- Şafak Ural. 235-248. İstanbul: Mantık Derneği Yayınları, 2018.
- Köz, İsmail. “Modern Türk Düşüncesinde Mantık Çalışmaları”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/1 (2002), 135-169.
- Kutlusoy, Zekiye. “Günümüzün Türkiye’sinde Mantıktaki Ana Eğilim ve Kimi Öneriler”. *Felsefe Arkivi* 51 (31 Aralık 2019). <https://doi.org/10.26650/arcpc2019-5129>

- LEÖY, Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği. Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği, Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği. (20 Nisan 2016). Erişim 02 Ekim 2023.
<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=21510&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>
- MAD, Mantık Araştırmaları Dergisi. “Mantık Araştırmaları Dergisi » Ana Sayfa”. Erişim 02 Ekim 2023.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mader>
- Mantık Çalıştayı. “Mantık Çalıştayı”, 15 Eylül 2023. <https://calistay.mantik.org.tr/>
- Mantık Derneği, MD. “Mantık Derneği”. *Mantık Derneği*. 03 Temmuz 2023. Erişim 02 Ekim 2023.
<https://mantik.org.tr/>
- M.E.B., Milli Eğitim Bakanlığı. “Millî Eğitim Bakanlığı Yükseköğretim ve Yurt Dışı Eğitim Genel Müdürlüğü”. Erişim 18 Ekim 2023. <https://yyegm.meb.gov.tr/www/sss.php>
- Öcal, Mustafa. “İlahiyat Fakültelerinin Tarihçesi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1986).
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*. Ankara: Divan Kitap, 11. Basım, 2011.
- Öner, Necati. *Tanzimattan Sonra Türkiye’de İlim ve Mantık Anlayışı*. Ankara: Divan Kitap, 2. Basım, 2012.
- Öner, Necati. “Türkiye’de Mantık Çalışmaları”. *Felsefe Dünyası* 6 (1992), 2-11.
- Prior, A.N. “Logic, History of”. *Encyclopedia of Philosophy*. ed. Paul Edwards. C. 4. London, 1967.
- Selçuk, Remziye. *Türkiye’de Mantık Çalışmaları ve Mantık Bilimine Katkıları*. Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Sevinç, Bilal. “Türkiye’de Lisansüstü Eğitim Uygulamaları, Sorunlar ve Uygulamalar”. *DEÜ Eğitim Fakültesi Dergisi* 34/1 (2001), 25-40.
- Street, Tony. *İslâm Mantık Tarih*. çev. Harun Kuşlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2023.
- Taylan, Necip. *Mantık Tarihçesi-Problemleri*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1994.
- Tekin, İshak. “İlahiyat Öğrencilerinin Akademik Başarıları, Lisansüstü Eğitim Farkındalıkları ve Lisansüstü Eğitim Niyetleri Arasındaki İlişkiler”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2022), 1374-1392.
- Tuzcu, Gökhan. “Lisansüstü Öğretim İçin Yurtdışına Öğrenci Göndermenin Planlanması”. *Milli Eğitim dergisi* 160 (2003).
https://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/milli_egitim_dergisi/160/tuzcu.htm
- UC, University of Cambridge. “Dr Tony Street”. Text. 22 Temmuz 2013. Erişim 02 Ekim 2023.
<https://www.divinity.cam.ac.uk/directory/tony-street>
- Ulutürk, Mehmet. “Türkiye’de Bir Mantık Geleneğinden Söz Edilebilir mi? Tematik ve Bibliyografik Bir Soruşturma”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 19/36 (2014), 229-363.
- Ural, Şafak. “Mantık”. *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. ed. M. A. Yekta Saraç. 3/41-43. TÜBİTAK, 2022. <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/mantik>
- Ülken, Hilmi Ziya. *Felsefeye Giriş*. 1 Cilt. Ankara: Ajans Türk Matbaası, 1957.
- Ülken, Hilmi Ziya. “Tanzimattan Sonra Mantık Hareketleri”. *Edebiyat Fakültesi Tarih Mecmuası* 1 (1984), 37-51.
- Ülkü, Mustafa. “Bir Mantık Kataloğu Denemesi (Seminer Ödevi)”, 2020.

https://www.academia.edu/43543846/Bir_Mant%C4%B1k_Katalo%C4%9Fu_Denemesi

Üzümcü, Muzaffer. “İlahiyat Fakülteleri Felsefe ve Din Bilimleri Bölümlerinde Akademik Yapılanma ve Lisansüstü Eğitim Üzerine Bir Değerlendirme”. *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (2020), 167-192.

YÖK, Yüksek Öğretim Kurumu. “YÖK Lisansüstü Eğitim-Öğretim Programı Açılması ve Yürütülmesine Dair İlkeler”. Erişim 02 Ekim 2023.

[https://ogrenciportali.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/yukseklisansve-doktora-kriterleri-guncellendi/Lisans%C3%BCst%C3%BC%20E%C4%9Fitim-%C3%96%C4%9Fretim%20Program%](https://ogrenciportali.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/yukseklisansve-doktora-kriterleri-guncellendi/Lisans%C3%BCst%C3%BC%20E%C4%9Fitim-%C3%96%C4%9Fretim%20Program%C4%B1%20A%C3%A7%C4%B1lmas%C4%B1%20ve%20Y%C3%BCr%C3%Bct%C3%BClmesine%20Dair%20%C4%B0lkeler.aspx)

[C4%B1%20A%C3%A7%C4%B1lmas%C4%B1%20ve%20Y%C3%BCr%C3%Bct%C3%BClmesine%20Dair%20%C4%B0lkeler.aspx](https://ogrenciportali.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/yukseklisansve-doktora-kriterleri-guncellendi/Lisans%C3%BCst%C3%BC%20E%C4%9Fitim-%C3%96%C4%9Fretim%20Program%C4%B1%20A%C3%A7%C4%B1lmas%C4%B1%20ve%20Y%C3%BCr%C3%Bct%C3%BClmesine%20Dair%20%C4%B0lkeler.aspx)

YÖK, Yüksek Öğretim Kurumu. “Yükseköğretim Kurumları Dersleri”. Erişim 02 Ekim 2023. <https://yokdersleri.yok.gov.tr/#ders>

İSLAM FELSEFESİ ANABİLİM DALI

Arş. Gör. Bilge Sever Kıyak¹

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- İslam felsefesi nedir ve hangi temel prensipler üzerine inşa edilmiştir?
- İslam ve felsefe bir araya gelebilir mi? İslam felsefesinin genel felsefe tarihindeki yeri nedir?
- İslam felsefesi modern bilimin ve felsefenin gelişimine nasıl etki etmiştir?
- İslam düşünce tarihinde hangi filozoflar öne çıkmıştır ve fikirleri nelerdir?
- İslam felsefesi günümüzde hala önemli midir ve neden?
- İslam felsefesini Antik Yunan felsefesi, Doğu felsefesi gibi felsefelerle nasıl bir ilişkisi bulunmaktadır?

Giriş

İslam Felsefesi Anabilim Dalı, İslami İlimler ve İlahiyat Fakültelerinde bulunduğu gibi Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültelerinin altında yer Felsefe Bölümlerinde de bir branş olarak yer almaktadır. İslami İlimler-İlahiyat Fakültelerinde ve Felsefe bölümünde lisans ve lisansüstü çalışmalar yapmak isteyenler İslam felsefesi ile karşılaşacaklardır.

İslam felsefesi geleneğinin ve anabilim dalının tarihi ve kaynakları gibi tartışmalara girmeden önce birkaç hususa değinmek gerekmektedir. Çünkü İslam felsefesi her şeyden önce bir felsefi geleneği temsil etmektedir. Dolayısıyla burada felsefenin ne olduğuna ve farklı felsefe geleneklerinin ne anlama geldiğine değinilecektir. Felsefenin ne olduğuyula başlamak gerekirse, net bir tanım vermek oldukça zor bir iştir. Çünkü felsefenin ne olduğu filozoftan filozofa, kültürden kültüre göre değişmektedir (Uyanık-Akyol, 2022). Farklı tanımları olsa da ünlü İslam filozofu İbn Rüşd (1179-80/2019) felsefeyi “Felsefe yapmak, mevcudatı araştırmaktan ve onları yaratıcıya delaleti bakımından incelemekten başka bir şey değildir” şeklinde tanımlamaktadır. Buradan da anlayacağımız üzere felsefe aslında insanı, eşyayı, doğayı ve geri kalan tüm varlıkları rasyonel bir akıl yürütme ile anlama çabasıdır. Bu anlama çabası doğal olarak farklı kültürlerde farklı bakış açılarından yapıldığı için farklı felsefi gelenekler ortaya çıkmıştır.

İslam felsefesine geldiğimizde, o da diğer felsefi geleneklerde olduğu gibi bir tür varlığı anlama çabasıdır. İslam felsefesi adlandırması öncelikle akıllarda, İslam dinini benimseyenlerin üretmiş olduğu felsefeyi çağrıştırmaktadır. Literatürde, kimi zaman Arap felsefesi gibi adlandırmalara da rastlanmaktadır. Bu adlandırmalar da Araplar tarafından ya da Arapça olarak üretilen felsefe şeklinde anlaşılacaktır. Ancak İslam felsefesi belirli bir din bünyesinde üretilmiş olan felsefi düşünceyi değil, bir medeniyet yani İslam medeniyeti bünyesinde üretilmiş olan felsefi mirası ifade etmektedir (Kaya, 2018). İslam dünyasında felsefi hareketlilik özellikle Yunancadan yapılan çevriler sonrası etkisiyle geliştiği için, İslam felsefesi hem Yunan felsefesini hem de İslam düşüncesini kaynak olarak kullanmaktadır. Dolayısıyla ortaya çıkan felsefi miras da tek bir dile ve kültüre

¹ Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, bilgeseverkiyak@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5593-7675.

indirgenemez. Bu kısa girişin ardından şimdi bu felsefe mirasının tarihinden, Türkiye’de bir kürsü olarak kuruluş tarihinden, kaynaklarından, önemli İslam filozoflarından ve diğer hususlardan bahsedebiliriz.

1. İslam Felsefesi Tarihi

İslam medeniyetinde felsefenin gelişmesi iki etkenle gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki Antik-Helenistik dönem felsefe eserlerinin Arapçaya aktarılması, ikincisi ise İslam düşüncesinde hali hazırda var olan felsefi tartışmalardır.

İslam’ın henüz çok erken dönemlerinden itibaren Müslümanlar arasında siyasi ve sosyal birtakım anlaşmazlıkların yaşanması, Müslümanların farklı kültürlerle karşılaşması gibi nedenlerle bazı problemler ve tartışmalar ortaya çıkmıştır. Müslüman düşünürler bu problemlere cevap üretmek için ilmi tartışmalara girmişlerdir. Farklı mezheplerin ve yorumların ortaya çıkması ilmi tartışmaların artmasına neden olmuştur. Bu tartışmalardan bazıları yalnızca dini bir boyuta sahip olsa da bazı tartışmalar felsefi nitelikteydi. Yalnızca sistematikleşmiş bir felsefe bulunmamaktaydı. Dolayısıyla İslam medeniyeti Antik-Helenistik felsefe mirasıyla karşılaşmadan önce de bu mirası almaya hazır bir halde idi.

İslam felsefesi cumhuriyet dönemine kadar uzanan bir tarihe sahiptir. İslam felsefesinin uzun tarihi içerisinde pek çok filozof önemli eserler üretmişlerdir. Bu düşünürler içinde Kindî, Farabî, İbn Sinâ, Gazâlî, İbn Rüşd, Sühreverdî, Fahreddin er-Razî, Molla Sadra, Urmevî, Farukî, Muhammed Arkoun gibi klasik ve modern isim sayılabilir.

2. İslam Felsefesi’nin Beslendiği Kaynaklar

İslam felsefesinin temelde iki kaynağı bulunmaktadır. Bunları yerli kaynaklar ve yabancı kaynaklar olarak ikiye ayırmak mümkündür.

2.1. Yerli Kaynaklar

Yerli kaynaklar arasında İslam felsefesinin beslendiği ve oluşumunda etkili olan yerel unsurlar yer almaktadır. Bunlar öncelikle Kur’an ve sünnettir. Felsefenin İslam medeniyeti içinde gelişiminde Kur’an ve sünnetteki akıl vurgusunun etkili olduğu düşünülmektedir. İslam felsefesi ilimlerin oluşumunda dini ilimlerden sonra gelmektedir. Hz. Peygamberinin vefatının ardından onun sünnetini sonraki nesillere aktarmak amacıyla önce hadis ilmi ve Kur’an’ı daha iyi anlamak amacıyla da tefsir ilmi oluşmaya başlamıştır. Bunun yanında Hz. Peygamber’in vefatının ardından Müslümanlar arasında yaşanan Hz. Osman’ın şehit edilmesi, Cemel vakası, Siffin savaşı gibi birtakım acı olaylar sonucu dini tartışmalar ve yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bu tartışmalar arasında büyük günah işleyen kişinin durumu, ilahi iradenin mahiyeti ve Tanrı’nın sıfatları ve fiilleri gibi felsefi denebilecek tartışmalar da yer almaktadır.

İlerleyen süreçte Emeviler ve Abbasiler döneminde devletin sınırlarının genişlemesi sonucu farklı kültür ve inanışlarla karşılaşmıştır. Bu karşılaşma sonucu Müslüman bilginler hem kendi inançlarını korumak ve karşı tarafa aktarabilmek hem de diğer inançları anlayabilmek için felsefi denebilecek tartışmaların içine girmişlerdir.

İslam felsefesi açısından özellikle kelam ilminin oluşumunun ayrı bir önemi vardır. Bütün bu gelişmelerin ardından hicrî ikinci yüzyılda kelami tartışmalar ve gruplaşmalar ortaya çıkmıştır. Bu tartışmalar arasında doğa, bilgi, ilahi irade ve ahlak gibi felsefenin de

tartıştığı konular yer almaktadır. Öyle ki kelamcı olarak bilinen kimi isimler arasında doğa felsefesine konu olabilecek atom teorisini savunan Nazzam gibi isimler bulunmaktadır. Bu durum felsefenin İslam medeniyetinde kabul görmesinin önünü açmıştır. Antik Helenistik dönemde üretilmiş olan felsefi birikimin İslam dünyasına girişi tam da kelam ilminin belirli bir seviyeye gelmesinin ardından gerçekleşmiştir (İslam Düşünce Atlası, 4 Ağustos 2023).

Felsefenin İslam dünyasına girmesinden önce dini ilimlerde oldukça canlı bir ortam olduğu görülmektedir. Bu kaynaklar hem felsefenin gelişmesinin önünü açmış hem de Müslüman filozofların tartışmalarında etkili olmuştur. Her düşünür içinde yaşadığı toplumdan ve kendi inançlarından doğal olarak etkilenmektedir. Filozoflar için de bu durum geçerli olmuştur. Aksi takdirde filozofların yalnızca Platon, Aristoteles, Plotinus gibi filozofların kitaplarındaki düşünceleri orijinal olmayan bir şekilde tartışmalarını beklerdik. Ancak Farabi, İbn Sina, Gazâlî gibi filozofların otantik yaklaşımlar ve görüşlere sahip olduklarını görmekteyiz. Filozoflar Antik Yunan'dan gelen birikimi kendi inançları ve görüşleriyle beraber değerlendirmiş, kimi yerde onaylamış kimi yerde eleştirmişlerdir. Böylece ortaya yeni, özgün bir felsefe çıkmıştır.

2.2. Yabancı Kaynaklar

İslam felsefesinin yabancı kaynakları arasında Antik Yunan, İran ve Hint kaynaklardır. Yabancı kaynakların İslam düşüncesine girmesi özellikle fetihler dolayısıyla sınırların genişlemesine bağlıdır. Atina'daki felsefe okulunun kapanmasının ardından bazı filozofların İran'a göç ettiği bilinmektedir. Antik Yunan felsefesi İran ve Hint bölgeleri ile Anadolu'nun doğu bölgelerine yayılmıştır. Bundan dolayı Helen kültürü bu bölgelerdeki kültürü de etkilemiştir.

İslam felsefesinin yabancı kaynakları arasında Antik Helenistik dönemde üretilmiş olan felsefe birikimi özel bir yere sahiptir. Antik Yunan ve çevresinde 6. yüzyıla kadar devam eden felsefe birikimine Antik-Helenistik dönem felsefesi adı verilmektedir (Cevizci, 2009). Yunan'daki Platoncu felsefe okulunun 529 yılında İmparator Justinian tarafından kapatılmasının ardından, bir grup filozof doğuya doğru göç etmişlerdir. Bu filozoflar İran'daki Kisra Enûşîrvân Sarayı'na gelmişlerdir (Üçer, 2021). Gittikleri yerlerde felsefe etkinliğine devam etmişler ve bu coğrafyalarda felsefenin yaygınlaşmasını sağlamışlardır (D'ancona, 2018). Bu dönemde ve sonrasında Urfa, Kınnesrin ve Harran gibi bölgelerde felsefe okulları kurulmuştur. Bu okullardaki felsefi etkinlik bu okullarla sınırlı kalmamış buldukları bölgelerde felsefi bir canlılığa neden olmuştur. Hıristiyan bir geleneğe sahip olan bu okullarda dini metinlerin daha iyi anlaşılması için felsefe özellikle de mantık eserleri Sami dillerine çevrilmiştir. Antik Yunanca yazılmış eserlerin çevrildiği ilk diller arasında Süryanice, Aramice gibi diller bulunmaktadır. Bu dönemde az da olsa şerh eserler görülmektedir. Yani felsefe kitaplarının yalnızca çevirileri ile yetinmeyip, bazı eserleri açıklayan eserler de üretmişlerdir.

Müslümanların bu felsefi mirasla karşılaşmasının ardından tercüme hareketleri başlamıştır. İlk dönem tercümeleri Emeviler döneminde yapılmıştır. Abbasi halifesi Mansur'un Bağdat'ı inşa etmesinin ardından Bağdat bir ilim merkezi haline gelmiştir. Antik-Helenistik kültürden gelen felsefe metinlerinin Arapçaya tercüme hareketleri 8.yy civarında Kindî ve çevresi tarafından başlatılmıştır (D'ancona, 2018). Bu dönemden önce de çeviriler olsa da Kindî ve çevresince çeviri faaliyetleri daha sistematik hale getirilmiştir. Bu

dönemde pek çok felsefe metni Arapçaya çevrilmiştir. Bu eserler arasında hem felsefe metinleri hem de bilimsel metinler yer almaktadır. Bunun nedeni o dönemde felsefe ve bilim arasında bir ayırım yapılmamış olmasıdır. O dönemde felsefe başlığı altında üretilmiş olan metinler arasında tıp metinleri, geometri, biyoloji metinleri de yer almaktadır. Tercüme hareketleri ile İslam medeniyeti içerisinde felsefi etkinlik oldukça canlı bir hal almıştır. Tercüme hareketleri 10.yy'ya kadar devam etmiştir. Tercüme hareketleriyle Arapça yeni felsefe dili haline gelmiş ve sonrasında dönemlerde çevirilerden daha ziyade özgün felsefe metinleri üretilmeye başlanmıştır

Tercüme yoluyla gelen bu külliyat felsefeye her şeyden önce bir yöntem vermiştir. Yalnızca İslam felsefesine değil, diğer ilimlere de yöntem konusunda kaynaklık yapmıştır. Filozofları en katı şekilde eleştiren Gazâlî dahi bu yöntemi benimsemiş, hatta kelamın içine yerleşmesini sağlamıştır. Bunun yanı sıra İslam felsefesine kavramsal açıdan da katkı vermiş. Tartışılan bazı kavramlar ve problemler Antik Yunan felsefesinden alınmıştır. Tercüme hareketleri ve sonrasında İslam felsefesi ayrı bir ilim olarak yerini almıştır.

İran kültürü İslam medeniyetine iki şekilde geçmiştir: Tercüme yoluyla ve İran'ın İslam'ı tercih etmesiyle. Edeassa ve Cündişapur'da kurulan felsefe okullarında Antik felsefe metinleri tercüme edilmiştir. Hint kültürünün etkisi ise daha eskilere gitmektedir. Arapların Hintlerle ticari ilişkileri bulunmaktadır. Bu ticari ilişkiler sonucu iki kültür arasında bir etkileşim olması doğal bir sonuçtur. Fetihlerin ilerlemesiyle İslam kültürü ile Hint kültürü daha yakın bir ilişki içine girdiler. Hint kültürünün felsefeye etkisi çok açık olmazsa da büyük bir etkisi olduğu düşünülmektedir. Bunun bir nedeni söz konusu Hint etkisinin 8-9. Yüzyıllarda geldiği düşünülmektedir ki bu yüzyıllarda felsefe çoktan İslam medeniyetine girmiş ve belirli bir olgunluğa ulaşmıştır. Hint etkisinin İslam düşüncesindeki bazı ekollerle felsefeye göre daha yakından bir ilişkisi olduğu söylenebilir (D'ancona, 2018).

2.3. İslam Felsefesi Anabilim Dalı Tarihi

Genel olarak İslam felsefesinin tarihinin ardından şimdi Türkiye akademisinde bir anabilim dalı olarak İslam Felsefesi'nin tarihine ilerleyebiliriz. Modern Türkiye'deki felsefe eğitimin temelleri Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde atılmıştır. Özellikle Tanzimat döneminde kurulan kurumlar Cumhuriyet döneminde kurulan üniversiteleri şekillendirici bir rol oynamışlardır. Öyle ki eski felsefi gelenek Tanzimat dönemi sonrasında yavaş yavaş değişime uğramıştır (Vural, 2018). Tanzimat ve sonrasında eğitim ve üniversiteler üzerine birçok reform gerçekleşmiştir. Bu reformların hem felsefe bölümüne hem de İslam Felsefesi anabilim dalında farklı etkileri olmuştur.

Tanzimat döneminde açılan Darülfünun'un programına felsefe dersleri de dâhil edilmiştir (Vural, 2018). Darülfünun-ı Osmani adını taşıyan Darülfünun'da eğitimde birtakım değişikliklere gidilmiştir. İslam Felsefesi de verilen dersler arasında yer almıştır, bu dersleri İzmirli İsmail Hakkı vermiştir (Vural, 2018). Cumhuriyet dönemine gelindiğinde, Darülfünun İstanbul Darülfünunu olarak yeniden adlandırılmıştır. Bu kurumda İslam Felsefesi dersleri hem İlahiyat Fakültesi'nde hem de Edebiyat Fakültesi'ne bağlı Felsefe Bölümü'nde verilmekte idi.

1933'te gerçekleştirilen üniversite reformu ile fakültelere Batılı hocalar yerleştirilmiştir. İslam Felsefesi derslerine yeni felsefe programında yer verilmemiş ve bu dersleri veren hocalar üniversiteden tasfiye edilmişlerdir (Namal ve Karakök, 2011). Bu dersleri farklı

branşlarda yetmiş isimler vermeye başlamıştır (Vural, 2018). İslam Felsefesi dersleri daha ziyade İlahiyat Fakülteleri'ne bırakılmıştır. 1949'da kurulan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde İslam Felsefesi alanında çalışmalar yapılmıştır. Felsefenin 2500 yıllık tarihi içinde önemli bir 1000 yıllık geleneğe sahip olan İslam Felsefesinin Felsefe Bölümü'nde ders tekrar verilmesinin bir ihtiyaç olduğu anlaşılmıştır. Ancak Felsefe Bölümü'nde ayrı bir kürsü olarak kurulması 1973 yılında gerçekleşmiştir. YÖK kararı ile Felsefe Bölümleri'ndeki İslam Felsefesi kürsüleri Türk-İslam Düşüncesi adını almıştır (Vural, 2018).

Daha önce de değinildiği gibi bugün İslam Felsefesi dersleri hem İlahiyat/İslami İlimler Fakülteleri'nde hem de Edebiyat ve İnsani İlimler Fakülteleri'nin Felsefe Bölümlerinde okutulmaktadır. Ancak bazı üniversiteler benimsedikleri farklı felsefe ekoller dolayısıyla programlarında İslam Felsefesi derslerine yer vermemektedir. Ancak bu üniversitelerin sayısı bir veya iki ile sınırlı kalmaktadır. Bunlar arasında tamamen analitik felsefe ekolünü benimseyen Bilkent Üniversitesi Felsefe Bölümü'nü tespit edilebilmiştir.

3. İslam Felsefesi Yöntemi

Bu bölümde İslam felsefesi alanında yapılan çalışmalarda nasıl bir yöntem kullanıldığından ve İslam filozoflarının benimsediği yöntemlerden bahsedilecektir.

Öncelikler günümüzde İslam Felsefesi Anabilim Dalı'nda yapılan çalışmaların mahiyeti noktasında alanda belirlenen farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar İslam felsefesinin bir felsefe tarihi çalışması olduğu görüşünü benimserken, bu görüşe katılmayan araştırmacılar da bulunmaktadır. Dolayısıyla İslam felsefesi araştırmalarında nasıl bir yol yöntem kullanılacağı konusunda da farklı yaklaşımlar söz konusudur (Gutas, 2002).

İslam felsefesi ile ilgili çalışmalarında yapılan en temel yanlış onu bir düşünce tarihi olarak ele almaktır. İslam felsefesini bir felsefe tarihi olarak kabul edelim veya etmeyelim, bu alana ilk bakışta bir düşünceler tarihi olarak bakmak yanlış olacaktır. Çünkü Felsefe Tarihi geçmiş filozofların görüş ve düşüncelerini incelese de yalnızca düşüncelerin ve argümanların tarihsel açıdan incelenmesinden oldukça farklıdır. Felsefe Tarihi her şeyden önce metodoloji açısından farklıdır. Felsefe tarihçisi belirli düşünceleri veya kavramları, belirli düşünürlerde takip etmekle kalmaz; bu kavramları-düşünceleri ve bunları üreten felsefi zihinleri felsefi bir analize sokar, argümanları parçalar ve onların eleştirisini yapar (Morgan, 1987). Buna rağmen bazı araştırmacılar İslam felsefesini bir düşünce tarihi çalışması olarak ele alabilmektedirler.

İslam felsefesi çalışmalarında benimsenmesi gereken yönetime dair pek çok tartışma bulunmaktadır. Bu tartışmaları sunmak bu bölümün kapsamı dışındadır. Ancak bugün İslam felsefesi alanında yapılan çalışmalarda benimsenen farklı yöntemlerden bahsetmek faydalı olacaktır. İslam felsefesi üzerinde çalışan akademisyenler ve araştırmacılar, genel felsefe alanında kullanılan çeşitli yöntemler ve yaklaşımlar benimsemektedir. Bu yöntemler şunları içerir:

Metin Analizi: İslam felsefesi üzerine çalışan akademisyenler, Müslüman filozoflar tarafından yazılmış klasik felsefi metinler, bu metinlere yapılmış yorumlar gibi birincil kaynakları eleştirel olarak analiz eder. Metin analizi, felsefi fikirleri ve argümanları çıkarma ve yorumlama işlemlerini içerir.

Tarihsel Araştırma: Araştırmacılar, İslam felsefesinin geliştiği tarihsel bağlama inerler. Tarihsel bağlamın anlaşılması, İslam felsefesi düşüncesini şekillendiren etkileri, entelektüel tartışmaları ve sosyo-kültürel faktörleri açığa çıkarır.

Karşılaştırmalı Felsefe: İslam felsefesi, Antik Yunan, Pers, Hint ve Yahudi felsefeleri gibi diğer felsefi geleneklerle etkileşim halindedir. Karşılaştırmalı çalışmalar, İslam felsefesi ile diğer entelektüel gelenekler arasındaki benzerlikleri, farkları ve karşılıklı etkileşimleri araştırır.

Analitik ve Kıtasal Yaklaşımlar: İslam felsefesi, tek bir felsefi gelenekle sınırlı değildir. Bazı bilim insanları analitik felsefenin mantıksal analize, açıklığa ve titizliğe vurgu yaptığı yaklaşımları benimserken, diğerleri kıtasal felsefenin yorumlama, bağlam ve tarihsel bilinç üzerinde odaklandığı yöntemlere başvururlar.

Felsefi Argümantasyon: İslam tarihindeki zengin felsefi tartışma geleneğine dayanarak, çağdaş bilim insanları, İslam felsefesi bağlamında felsefi argümanları analiz etmek ve geliştirmek için mantıksal akıl yürütme, çıkarım ve diyalektik yöntemler kullanırlar.

Filolojik Araştırma: İslam felsefesiyle ilgili birçok metin Arapça ve diğer klasik dillerde yazılmış olduğundan, doğru çeviri, metin eleştirisi ve orijinal yazıların incelenmesi için filolojik araştırma önemlidir.

Disiplinlerarası Yaklaşımlar: Bazı araştırmacılar İslam felsefesini kelim, mistisizm, etik, siyaset teorisi, bilim ve sanat gibi diğer disiplinlerle birleştirir ve felsefi fikirlerin bu alanlarla nasıl etkileştiğini ve zenginleştirdiğini araştırırlar.

Eleştirel Kuram: Belirli bilim insanları, İslam felsefi fikirlerin yorumlanması ve kabul görmesi üzerindeki temel güç yapıları, kültürel önyargılar ve ideolojik etkileri araştırmak için eleştirel kuramı kullanırlar.

Unutulmaması gereken, İslam felsefesi alanındaki araştırmacıların kullandığı yöntemlerin, yeni bilim insanları farklı perspektifler ve yaklaşımlar getirdikçe, sürekli olarak gelişmeye devam ettiğidir.

İbn Sinâ, Farabî, Gazâlî, Sühreverdî gibi İslam filozofları kullandıkları yöntemler bakımından ayrılmaktadırlar. Farabi, İbn Sinâ ve İbn Rüşd gibi isimler daha çok rasyonel bir yöntem belirlemişlerdir. Bunun yanı sıra düşünce deneyleri kullanılan önemli yöntemler arasında yer almaktadır. Şerh geleneği de Müslüman filozoflar arasında yaygın olarak kullanıldığı için İslam felsefesi araştırmaları açısından açıklayıcı yöntemin de önemli olduğu belirtilebilir. Felsefenin kendine has veri toplama ve veri analiz yöntemleri de bulunmaktadır. Felsefe araştırmalarında kullanılan verilerin kaynaklarını "sağduyu (commonsense), düşünce deneyleri ve bilim" oluşturmaktadır (Chris Daly, 12). Toplanan verilerin değerlendirilmesi ise analize dayalı analitik yöntem, açıklamaya dayalı açıklayıcı yöntem ve basitleştirici (simplicity) yöntem ile yapılmaktadır (Chris Daly, 12).

4. Araştırma Konuları

İslam Felsefesi araştırma konusu bakımından oldukça geniş bir yelpazeye sahiptir. İbn Sinâ, Farabî, Gazâlî gibi Müslüman filozofların çalıştıkları alanlara baktığımızda bu isimlerin hem kavramlar üzerine çalıştıklarını hem de problemler üzerine çalıştıklarını görmekteyiz. Kitabımızın okuyucu kitlesi ve kapsamı dikkate alındığında İslam felsefesine tartışma

konusu olmuş kavramlar ve problemlerden ziyade, bu kavram ve problemlerin tartışıldığı felsefenin alanlarından bahsetmek daha doğru olacaktır.

Felsefenin Antik çağlardan modern çağlara kadarki zamanında bilim ile eş anlamlı kullanıldığını daha önce belirtmiştik. Felsefe-bilim genel olarak her şeyi kendisine araştırma konusu olarak seçebilmektedir. Öyle ki felsefenin gelmiş geçmiş en büyük isimlerinden biri olan Aristoteles, arılar ile ilgili gözlemler yapmış ve bu gözlemlerini yazıya dökmüştür. Buradan anlıyoruz ki felsefenin araştırma konusu insanın kendisinden, tanrıdan, ruhtan, bitkilere, evrene, hatta böceklere kadar geniş bir havuzu kapsamaktadır.

İslam felsefesi öncesindeki geleneğe uygun olarak iki ana kısma ayrılmaktadır. Bunlardan ilki pratik (amelî) felsefe diğeri ise teorik (nazarî) felsefedir (Türker, 2020). Bu ayırım Platon'dan beri takip edilmektedir. İslam felsefesinin hemen her döneminde de ilimlerin tasnifi konusunda geliştirmeler devam etmiştir. Ancak genel olarak Farabî'nin kurmuş olduğu çatı şema korunmuştur.

4.1. Nazarî (Teorik) Felsefe

Nazarî felsefe genel anlamda insandan bağımsız olarak var olanlarla ilgilenen felsefe alanıdır (Türker, 2020). Bununla ne kastedildiğini bir örnekle anlatmak gerekirse, üçgenin iç açılarının toplamını 180° olması, canlıların hangi özellikleri taşıdığı, Tanrı'nın varlığı gibi konular nazarî felsefe kapsamında incelenen konular olarak verilebilir. Bunlarda ortak olan özellik bunların insandan bağımsız olmasıdır. İnsan bir canlıyı incelemese de o canlı bir sınıfa ait olacak, insan üçgenin ne olduğundan habersiz olsa da üçgen var olacak ve iç açıları 180° olacaktır.

Nazarî felsefe de araştırma konularına göre üçe ayrılmaktadır. Bunlar fizik, matematik ve metafizik olarak sıralanabilir.

4.1.1. Fizik

Fizik ile genel anlamda doğa kastedilmektedir. Fizikle ilgili çalışan filozoflar biyoloji, madenler, hayvanlar gibi fiziksel olarak çevremizde gösterebileceğimiz şeyler üzerine çalışmaktadırlar. Fiziğin inceleme alanına giren şeylerdeki ortak özellik bu şeylerin hem insan zihninde hem de dışarıda maddesiyle birlikte var olmasıdır (Türker, 2020). Bir örnekle açıklamak gerekirse; bir maden olarak yakutu düşünelim, yakut madenini zihnimde bir maddeyle beraber tasavvur edebilirim. Yakut madenini düşündüğümde onu ya bir takıda ya da bir taş şeklinde hayal ederim örneğin. Yakutu maddesiz bir şekilde hayal edemem, onu bir şekle-maddeye bağlayarak hayal edebilirim. Bu maden zihnimin dışında da bir maddeyle bulunmak durumundadır. Bir maden işçisi yakutu taştan çıkarırken, yani en ham halinde olduğu zaman dahi, onu bir taşı kavrar gibi kavrar. Burada da yakut maddesiyle birlikte bulunmaktadır.

4.1.2. Matematik

Fizik ile ilgili çalışmaların insan zihninde maddeyle tasavvur edilebilen şeylere yönelik olduğu belirtilmişti. Matematik ise insan zihninde soyut olarak tasavvur edilen şeylerle ilgilenmektedir. Bir üçgen nedir diye düşündüğümüzde zihnimizde bir üçgen belirse de bu üçgeni kimi zaman bir kâğıt kimi zaman tahta kimi zaman demir gibi farklı maddelerle düşünebiliriz. Üçgeni maddesiz de düşünebiliriz, onu illaki bir maddeyle bağlayarak

düşünmek zorunda olmadığımız aşikârdır. Bu üçgenin üçgen olmasını değiştirmez. Dış dünyada üçgeni her zaman bir maddede görürüz, ancak üçgenin kendisi bir madde, bir cisim değildir. Matematik bu gibi şeyleri incelemektedir. Filozoflar bu tip şeyleri tanımlamak için cisimsel kelimesini kullanmışlardır (Türker, 2020).

4.1.3. Metafizik

Felsefenin bu alanı diğerlerine göre daha fazla açıklama gerektirmektedir. Bu hem daha karmaşık olmasından hem de filozofların metafiziğe ayrı bir önem atfetmesinden kaynaklanmaktadır. Metafiziği ilk Müslüman filozof olan Kindî *İlk Felsefe* olarak adlandırmıştır. Bu şekilde adlandırılrsa da eğitim ve inceleme sıralaması bakımından metafizik en son gelmektedir. Bunun nedeni yetkinlik derecesi bakımından metafiziğin diğer alanlara göre daha üstün olmasıdır.

Metafiziğin kelime anlamı fizik ötesi demektir. Fizik ötesi fizik dışında kalan olarak anlaşılabilir. Ancak bu matematiği de kapsayacak kadar geniş bir kullanım olabilir. Metafizik, fizik ve matematikten farklı olarak hem zihinde hem de dışarıda maddeyle olmak zorunda olmayan şeyleri kapsamaktadır. Tanrı, insan nefsi, varlık olarak varlık metafizik kapsamında araştırılan konulardır. Metafizik asıl olarak varlık olarak varlığı incelemektedir (Türker, 2020). Bu cümle ilk bakışta çok rahat anlaşılabilir bir cümle değildir. Bu cümlenin anlamı metafiziğin fizik gibi tek bir varlık kümesini incelemediğini, aksine tüm varlıklarda ortak olan bu “*var olma*” durumunu incelediğini ifade etmektedir. Dolayısıyla metafizik diğer bilimlerin araştırma konularını da metafiziksel bir şekilde inceleyebilmektedir. Çünkü metafizik tüm varlığı ele alır, ancak onu fiziksel veya matematiksel olarak değil metafiziksel bir şekilde değerlendirir.

Metafizik üzerine hemen her filozof eser kaleme almıştır. Bunlar en önemlileri Kindî Farabî, İbn Sina, Gazâlî, Sühreverdî İbn Rüşd gibi isimlerdir.

4.2. Amelî (Pratik) Felsefe

Nazari felsefesinin aksine amelî felsefe insanla doğrudan ilişkilidir. İnsanın yapıp ettiklerini kendisine araştırma konusu olarak belirlemiştir. Amelî felsefenin alt dallarıyla ilgili ilk sistematik ayırım ve çalışmalar Farabî’de karşımıza çıkmaktadır. Amelî felsefe nasıl davranmamız gerektiğiyle ilgilenmektedir.

4.2.1. Ahlak

İslam felsefesinde ahlak disiplini Aristoteles’in *Nikomakhos’a Etik* kitabının Arapçaya çevrilmesi ile sistematik bir şekilde incelenmesine katkı sağlamıştır (Türker, 2020). İslam ahlak felsefesi hem içinde doğduğu kültürden beslenmiş hem de Antik Yunan’dan almış olduğu ahlak literatüründen beslenmiştir. Dolayısıyla İslam ahlak felsefesi farklılıklar içeren bir felsefedir (Türker, 2020).

İslam ahlak felsefesinde toplumsal ahlak bireysel ahlak üzerine inşa edilmiştir. Bireylerde ahlak ise kişinin yetkinleşmesi ile doğrudan bir ilişkiye sahiptir. Kişi ne kadar yetkinliğe ulaşmışsa ahlaki açıdan da o kadar gelişmiştir. Dolayısıyla İslam felsefesinde bilgi açısından yetkinleşmenin yanında daima ahlaki açıdan yetkinleşme de gelmiştir.

İslam Ahlak Felsefesi bir normatif etik türü olan erdem ahlakı öğretisini benimsemektedir. Normatif etik kişinin nasıl davranması gerektiğiyle ilgili davranış

normlarını belirlemeyi amaçlayan etikdir. Erdem ahlaki karakter gelişimine odaklanmaktadır. Kişinin ahlaklı davranabilmesi için belirli erdemlerin huy yani karakter haline gelmesi gerekmektedir. Bu erdemleri İslam filozoflar 4 ana erdem olarak belirlemiştir. Bunlar hikmet, öfke, şehvet ve adalet erdemleridir. Adalet erdemi diğer üç erdemle birleşiminden oluşmaktadır (Türker, 2020). İslam felsefesinde önemli olan bu dört eylemin iki aşırı ucuna kaymadan özümsebilmesidir. Öfke erdemini ele alalım. Öfke ilk bakışta pek erdem olarak uygun gözükmeyebilir. Ancak öfke erdemi kişinin kendisine iyi gelmeyecek şeyleri kendisinden uzaklaştırmasına yarar. Dolayısıyla bu erdemle fazlası aşırı öfkeli olma hali nasıl ahlaki açıdan kişinin sorunlu davranmasına yol açacaksa, kişinin bu erdeme hiç sahip olmaması da kendisinden kötü durumları uzaklaştırmasının önünü kapatacak ve onu uygunsuz durumlarda bırakacaktır.

Ahlak felsefesine pek çok isim katkı sağlamıştır. Ahlak felsefesine Farabî sonrası en önemli katkı İbn Miskeveyh'ten gelmiştir. Nasuriddin Tusî, Kindî, İbn Bacce, Devvanî gibi pek çok isim İslam ahlak felsefesine katkı sunmuştur. İbn Sinâ ahlak felsefesine yönelik müstakil bir eser kaleme almamışsa da nefis tartışmaları bağlamında ahlak ile ilgili görüşlerini dile getirmiştir.

4.2.2. Siyaset

Siyaset felsefesi toplumun nasıl olması, yöneticinin nasıl bir karaktere sahip olması gerektiğiyle ilgilenen felsefe dalıdır. İslam felsefesinde siyaset felsefesinin inşası Farabi ile gerçekleşmiştir (Türker, 2020).

İslam siyaset felsefesinin ahlak felsefesi ile yakından bir ilişkisi vardır. Farabi'ye göre insan doğası gereği ancak bir toplum içinde yaşamak durumundadır. Kişinin erdemli davranabilmesi için içinde yaşadığı toplumun da erdemli bir toplum olması gerekmektedir. Bir toplumun erdemli olabilmesi içinse erdemli bir yönetici tarafından yönetilmesi gerekmektedir. Siyaset felsefesi açısından önemli olan sorulardan biri bu yöneticinin nasıl bir karaktere sahip olması gerektiğidir. Bu soru genelde nübüvvet teorisiyle ilgili olarak tartışılmaktadır. Çünkü toplumun amacı bireyleri hakikat bilgisine ulaştırabilmektir. Bunun ise bu bilgiye sahip ve bu bilgiye nasıl ulaşılabileceğine dair bilgiye sahip kişilerce yapılabileceği kabul edilmiştir (Türker, 2020). Farabî bu kişileri üç grupta ele almaktadır. Birinci grupta hakikat bilgisine akli bir seviyede sahip olan filozoflar bulunmaktadır. İkinci grupta, hakikat bilgisinin toplumsal şartlarda nasıl uygulanması gerektiğini bilen peygamberler yer almaktadır. Üçüncü grupta ise gelişmiş bir tasavvur gücüne sahip ve hakikat bilgisine sahip filozof-peygamber yer almaktadır (Türker, 2020). Bu üçüncü grupta yer alan kişiler toplumlar çok sık karşımıza çıkmaz. Peygamber olmayan kişiler içinse pek çok farklı erdeme sahip ise erdemli bir yönetici olarak kabul edilmektedir. Ancak bu erdemlerin tek bir kişide bulunması her zaman mümkün değildir. Bu durumda ise yönetimin birkaç kişi tarafından paylaşılması gerekmektedir. Bu yöneticilerin toplamının bu erdemlere sahip olması gerekmektedir.

İslam siyaset felsefesinde eserler kaleme alan filozoflar arasında Farabî, İbn Bacce, İbn Haldun gibi isimler zikredilebilir.

4.2.3. Ev Ekonomisi

Kimi zaman ev yönetimi olarak de geçen ev ekonomisi evin unsurları arasındaki ilişkilerin nasıl olması gerektiğiyle ilgilenmektedir. Bir evin unsurları arasında ebeveynler, çocuklar ve ev içindeki çalışanlar yer almaktadır. Bu unsurların birbirlerine karşı hak ve sorumlulukları ev yönetimi başlığı altında incelenmiştir. Ev yönetimindeki temel amaç ev unsurlarının yetkinleşmesine imkân sağlamaktır (Türker, 2020). Ev yönetimi konusunda Farabî, Tusî, İbn Bacce, Devvanî, İbn Rüşd gibi isimlerden bahsedilebilir.

5. Kurucu İsimleri

İslam Felsefesi 1500 yıllık bir geleneğe sahip bir bilim dalı olması sebebiyle farklı dönemler farklı felsefi yaklaşım ve ekollerin teşekkül olduğu bir alandır. İslam felsefesinin kurucu ismi olarak kaynaklar genellikle Farabî'yi göstermektedir. Bunun sebebi onun ilk sistem filozofu olması, felsefeyi kendinden sonraki filozofların tartışmasına elverişli hale getirmesi ile kavramlarını ve yöntemini belirlemiş olmasıdır. Ancak Antik Yunan'daki felsefi birikimin Arapçaya aktarılmasında önemli rolü olan Kindî de ilk İslam filozofu olması sebebiyle kurucular arasında sayılabilir. Farabî öncesi özgün eserler ortaya koyması dolayısıyla bu çalışmada Ebu Bekir er-Razî de kurucu isimler arasında ele alınmıştır. Bu sebepten dolayı bu bölümde İslam Felsefesi'nin kurucu isimleri olarak Kindî, Ebu Bekir er-Razî ve Farabî kısaca ele alınacaktır. Ayrıca İslam felsefesinin altın çağı ve sonrasında etkili olmuş filozoflardan kısaca bahsedilecektir.

5.1. Kindî

İlk Müslüman filozof olan Kindî'nin doğum tarihine dair elimizde net bir veri bulunmamaktadır. Ölümü içinse kaynaklarda yaklaşık 286 yılı gösterilmektedir (Adamson, 2018). Kindî'nin en büyük katkısı tercüme hareketlerinde oynadığı roldür. Kindî Abbasi döneminde 2 halkada gerçekleştirilen tercüme hareketlerinden bir halkanın öncüsü olmuştur. O bizzat çeviri yapmaktan ziyade bu kurumda bir editör olarak sorumluluk üstlenmiştir. Diğer halkaysa Huneyn b. İshak çevresi tarafından yürütülmüştür. Kindî döneminde yapılan çevriler daha sistematik bir proje kapsamında yapılmıştır. Kindî döneminde tercüme ve ilim merkezi olan Beytülhikme en verimli zamanlarını yaşamıştır.

Kindî yalnızca tercüme faaliyetleriyle değil aynı zamanda kaleme aldığı yüzlerce eser ile de İslam felsefesinde ayrı bir öneme sahiptir. O aklî ve naklî pek çok ilimle uğraşmıştır. Tıp, matematik, felsefe, astronomi, psikoloji ve ahlak gibi alanlarda pek çok eser kaleme aldığı bilinmektedir. Eserlerinin büyük bir kısmı kaybolmuştur. Eserlerinin bir kısmı Latinceye çevrilmiş ve Latin dünyasında Alchindus olarak ün kazanmıştır. Kindî farklı görüşlere ön yargılı olunmaması konusunda uyarılarda bulunmuş, kendilerinden az ya da çok yararlandığımız her görüşe ve düşünürü minnettar olmamız gerektiğini öğütlemiştir (Kindî, 8.yy/2021). Kindî'nin amacı kendisinden önce yaşamış olan filozof ve düşünürlerin ürettiklerini ortaya koyarak, onların eksik bıraktığı şeyleri dönemin gereklerine uygun olarak eksiklerini gidermektir (Adamson, 2018).

İktidarın değişmesiyle Kindî siyasi baskılara ve saraydan ayrılmak zorunda kalmıştır. Kindî eserleri arasında risale türü kısa eserlerin çokça bulunduğu görülmektedir. *İlk Felsefe Üzerine, Üzüntüyü Yenmenin Yolları, Allah'ın Birliği ve Âlemin Sonluluğu Üzerine, Akıl Risalesi* gibi eserleri önemli eserlerinden bazılarıdır.

5.2. Ebu Bekir er-Razî

Tercüme hareketlerinin hemen ardından gelen İslam felsefesinin önemli isimlerinden biri de Ebu Bekir er-Razî'dir. Razî'nin 865 yılında dünyaya geldiği bilinmektedir. Pek çok alanda eser kaleme almış bir hekim-filozoftur. İslam felsefesinde ilk ahlak kitabı olan *et-Tıbbü'r-rûhânî* ile ilk tıp etiği kitabı olan *Ahlâku't-tabîb*'i yazmıştır. Ancak o bu eserlerinden çok metafizikte ortaya koymuş olduğunu 5 ezeli ilke teorisiyle bilinmektedir. Bu beş ezeli ilke Tanrı, küllî nefis, mutlak madde, mutlak mekân ve mutlak zamandır. Yoktan yaratma yerine bu beş ezeli ilke üzerine bir yaratma teorisi geliştirmiştir. Yaratma için ezeli bir madde olması gerekmektedir. Madde yer kaplayacağı için mutlak mekân ve maddenin değişimimiz zamanda olduğu için mutlak zaman da ezeli olmak durumundadır (Karaman, 2018). Canlılığın kaynağı için ezeli bir nefse ve bütün bunları düzenleyen ezeli bir Tanrı'ya ihtiyaç vardır. Muhalifleri Razî'nin dinlere ve peygamberlere ihtiyaç olmadığını düşündüğünü ileri sürmektedir. Ancak bu iddianın doğruluğu kanıtlanmış değildir. Bu iddialar dolayısıyla diğer filozofların arasında gölgede kalmış bir filozoftur.

5.3. Farabî

Ebû Nasr Muhammed b. Mudammed el-Farabî 870-871 yılında doğmuş olduğu tahmin edilmektedir. İslam felsefesinin kurucu ismi olarak bilinir. Farabî İslam felsefesini ve İslam dünyasındaki felsefe eğitimini şekillendirici ilk sistem filozofu olarak bilinir. Muallim-i Sani yani ikinci Muallim olarak anılmaktadır. İlk Muallim Aristoteles olarak kabul edilmektedir. Eğitimini Bağdat'ta almıştır. Bağdat'ın içinde bulunduğu karışıklıklardan dolayı Bağdat'ı terk ederek farklı şehirlere gitmiştir. 950 senesinde hayatını kaybetmiştir.

Yeni Eflatunculuk'tan etkilenen sıkı bir Aristoteles takipçi olan Farabî Meşşâî geleneğin kendisinden sonraki dönemlerde kök salmasını sağlamıştır. Kendisinden önce yapılmış çevrilerindeki hataları düzeltmeyi, Meşşâî felsefenin gerçekte ne olduğunu ortaya çıkarmayı kendisine amaç edinmiştir (Aydınlı, 2018). Aristoteles'in sebeplik teorisini kabul etmiş ve bu bağlamda sudur öğretisini benimsemiş, İlk Sebep olan Tanrı'nın insan aklıyla tam olarak kavranamayacağını ileri sürmüştür (Reisman, 2018). İlimlerin tasnifinde Farabî önemli bir isim olmuştur. Felsefeyi nazari ve ameli olarak ikiye ayırmıştır. Felsefe öğretiminin hangi ilimlerle başlaması gerektiğini ortaya koymuştur. Felsefesinde mutluluk kavramı ayrı bir öneme sahiptir. İnsanın mutluluğu onun yetkinleşmesine bağlıdır. İnsanı hayvandan ayıran temel unsur akıl olduğuna göre, insanın yetkinleşmesi için akli bir yetkinleşme elzemdir. İnsani yetkinleşmenin en üst noktası mutluluktur (Aydınlı, 2018). Siyaset felsefesi de insanın yetkinleşmesi ve mutluluk kavramları üzerine kurmaktadır. Ona göre mutluluğa erdemli bir toplum aracılığıyla ulaşılabilir. Erdemli toplumların yöneticileri, toplumdaki insanların ihtiyaçlarını ve durumlarını göz önünde bulundurarak, bu insanlara kendilerini nasıl yetkinleştireceklerine dair bir rehber görevi üstlenirler.

Farabî felsefenin pek çok alanında eser kaleme almıştır. Yazmış olduğu eserleri üç kısımda değerlendirilebilir: 1. Felsefeye giriş niteliğindeki eserleri, 2. Önceki filozofların eserlerine yazmış olduğu şerhler, 3. Orijinal eserleri. Mantık ve bilgi felsefesinde yapmış olduğu çalışmalarla büyük bir etki yaratmıştır (Reisman, 2018). Ahlak ve siyaset konusundaki özgün eserleri kendisinden sonraki filozofların bu alandaki çalışmaları üzerinde önemli olmuştur. Sistem filozofu olması nedeniyle felsefenin hemen her alanı

üzerine çalışmıştır. *el-Medînetü'l-fâzıla, es-Siyâsetü'l-medeniyye, Kitâbü'l-Mille, İhşâ'u'l-ülüm. el-İbâne 'an ğarazi Aristotâlis fî Kitâbi Mâ Ba'de't-tabî'a* yazmış olduğu eserlerinden yalnızca bazılarıdır.

Vefatından sonra arkasında oldukça kapsamlı bir çalışma alanı bırakmıştır. Onun yaklaşımı pek çok filozof tarafından benimsenmiştir. Farabî'den sonra Bağdat Meşşâî Okulu olarak bilinen bir felsefe ekolü oluşmuştur. Bu okulda pek çok düşünür yetişmiştir. Bunlar arasında es-Sicistani, Amirî gibi isimler yer almaktadır (Aydın, 2018).

5.4. İslam Felsefesini Şekillendiren Diğer İsimler

Kindî ve Farabî felsefenin İslam dünyasına geçişi ve kuruluşu için en önemli iki isimdir. Ancak bu filozofların dışında İslam felsefesinin şekillenmesinde önemli roller oynayan pek çok filozof da bulunmaktadır. Bunlar arasında İhvan-ı Safa, İbn Miskeveyh, İbn Sînâ, Gazâlî, İbn Bâcce, İbn Tufeyl, İbn Rüşd, Sühreverdî, Fahreddin Razî, Nasîruddin et-Tûsî, İbn Arabî gibi isimler bulunmaktadır.

• **İhvan-ı Safa:** Bir felsefe topluluğu olarak 10.yyda özellikle siyaset ve din-felsefe ilişkisi üzerine risaleler kaleme almışlardır. Grubu oluşturan filozofların kimliği kesin olarak bilinmemektedir. Söz konusu eserlerin yazarları da bilinmemektedir. Gizliliğe önem veren bu topluluk İhvan-ı Safa ismi ile kendilerini anmışlardır. Bu topluluğun felsefi projesi, batıl düşüncelerle karışmış olan dini, felsefe aracılığıyla bu batıl düşüncelerden arındırmaktır (Toktaş, 2018).

• **İbn Miskeveyh:** Doğum tarihinin 930-940 yılları arasında olduğu tahmin edilen İbn Miskeveyh özellikle ahlak ile ilgili çalışmaları dolayısıyla bilinmektedir. Ahlak felsefesi alanında Farabî sonrasında en önemli çalışmalar İbn Miskeveyh tarafından kaleme alınmıştır. Yazdığı eserlerin ancak yarısı günümüze ulaşabilmiştir. Karakter eğitimine yönelik bir ahlak öğretisi benimsemiştir (Bayrakdar, 7 Ağustos 2023). İslam ahlak felsefesinin çerçevesini İbn Miskeveyh'in çalışmaları belirlemiştir. Ahlakı sistematik hale getiren filozof olarak bilinir (Şenel, 2018). *Tezhîbü'l-Ahlâk, Tecâribü'l-ümem ve te'âkıbü'l-himem, Câvidân-ı hured* yazmış olduğu eserlerden bazılarıdır.

• **İbn Sînâ:** Ebu Ali el-Hüseyn b. Abdillâh b. Ali b. Sînâ yaklaşık 980 yılında doğmuştur. Öğrencilerinden Cüzcânî hocasının biyografisini İbn Sînâ henüz hayattayken yazmıştır. Bu yüzden İbn Sînâ'nın hayatıyla ilgili bilgilerimiz diğer filozoflara göre daha kesindir. Hiç şüphesiz İslam felsefesi altın çağını İbn Sînâ ile yaşamıştır. Kendisinden önceki filozoflar tarafından sistematik hale getirilen, kavramları ve yöntemi ortaya konan felsefenin doruk noktasında İbn Sînâ'nın eserleri bulunmaktadır. "eş-Şeyhü'r-reis" unvanıyla anılmaktadır (Alper, 7 Ağustos 2023). Nefs ve akıl üzerine oldukça dikkat çekici bir teorisi nefis-beden düalizminin önemli örneklerinden biridir. Metafizik üzerine yaptığı çalışmalarda varlık, zorunluluk, mümkün gibi kavramlar üzerinde çalışmıştır. Tanrı'nın varlığını zorunlu varlık mümkün varlık şeklinde yaptığı ayrım ile kanıtlamaktadır. Buna göre Tanrı zorunlu varlıktır. Yokluğu imkânsızdır. Geri kalan tüm varlıklar ise mümkün varlıklardır ve var olmak için onları var edecek başka bir varlığa yani Zorunlu Varlık'a ihtiyaç duyarlar. Bu kanıt sonrasında imkân delili olarak anılmış ve Gazâlî, İbn Rüşd gibi pek çok isim tarafından eleştirilmiştir. İbn Sînâ'nın etkisi yalnızca İslam coğrafyasıyla sınırlı kalmamış, eserlerinin birçoğu Latinceye çevrilmiştir. Özellikle orta çağ Avrupası için İbn Sînâ'nın çalışmaları yönlendirici bir rol oynamıştır. Batı'da Avicenna olarak bilinmektedir. Çalışmaları hem

felsefe alanında hem de diğer bilimlerde kendisinden sonra yapılan çalışmalara öncülük etmiştir. Felsefe ve tıpta geniş bir ün kazanmıştır. *Eş-Şifa, en-Necât, el-İşârât ve't-tenbîhât, el-Kanûn fi't-tıbb* eserlerinden yalnızca bazılarıdır.

• **Gazâlî:** Ebû Hâmid el-Gazâlî yaklaşık 1058 yılında doğmuştur. Siyasi olarak karışık bir dönemde yaşamıştır (Terkan, 2018). Bir yandan mezhepsel tartışmaların yoğun olarak yaşandığı, diğer yandan iktidar mücadelesinin olduğu bir dönemde yaşamıştır. İçinde yaşadığı bu karışıklıklar görüşlerini de etkilemiştir. Genelde İslami ilimler alanında çalışmıştır. Kendisinden önce gelen filozofların görüşlerini dini gerekçeler göstererek eleştirmiştir. Hatta bazı noktalarda bu filozofları tekfir etme noktasına gelmiştir. Bir süre hakiki bilgiye nasıl ulaşacağını araştırmış ve farklı yollar denemiştir. Arayışı boyunca derin bir şüphe duymuş ve buhran yaşamıştır. Denemeleri sonucunda onu hakikate ulaştıracak yolun nübüvvet nuru olduğunu öne sürmüştür. Gazâlî neden-sonuç arasında var olduğu iddia edilen zorunlu ilişkiyi eleştirmesiyle de İslam felsefesinde önemli tartışmayı gündeme getirmiştir. Ona göre neden ve sonuç arasında zorunlu bir ilişki yoktur. Kendi örneğiyle pamuk ateşe yaklaştırıldığında kararır. Ancak bu kararın zorunlu bir ilişki sonucu değil Allah'ın müdahalesiyle olur. Her olayda Allah müdahildir. Kimi zaman doğrudan kimi zaman ise ikincil nedenler aracılığıyla dâhildir. Nedensel ilişkilerin zorunluluğunu kabul etmenin mucizeleri reddetmek olduğunu iddia etmiş ve nedenselliği savunan filozofları tekfir etmiştir. Gazâlî'nin yaklaşımı sonrasında gelen İbn Rüşd tarafından eleştirilmiştir. Gazâlî eserleri arasında *El münkız mine'd Dalal, Tehâfütü'l Felasife, Mekasidü'l-Felasife, Miyaru'l-İlm, Mihekku'n-Nazar* bulunmaktadır.

• **İbn Rüşd:** Seçkin bir ailenin çocuğu olarak 1058 yılında Kurtuba'da dünyaya gelen İbn Rüşd, Arsitoteles'in eserlerine yazdığı şerhlerle tanınmıştır. Şerhleri yüzünden "eş-Şarih" olarak anılmıştır (Karlıağa, 7 Ağustos 2023). Batıda Averroes olarak bilinir. Dini ilimlerle de yoğun olarak ilgilenen filozof kendisi de bir filozof olan İbn Tufeyl tarafından hükümdara takdim edilmiştir. Dönemin hükümdarı felsefeye ve özellikle de Aristoteles'in eserlerine ilgi duyan biri isimdir. Aristoteles'in eserlerini açıklaması için göreve İbn Rüşd getirilmiştir. İlimi başarıları sonucu Kurtuba baş kadılığına getirilir (Sarioğlu, 2018). İktidarın değişmesi sonucu yaşadığı şehirden ayrılmak zorunda kalmıştır. Saraydan ayrılmasından kısa bir süre sonra vefat etmiştir. Fıkıh, metafizik, matematik, mantık, tıp, ahlak gibi pek çok alanla ilgilenmiştir. Gazâlî'nin *Tehâfütü'l Felasife'ne* karşı *Tehâfütü'l-Tehâfüt* eserini kaleme almıştır. Bu eserinde Gazâlî'nin iddialarına karşılık vermiş, kendisinden önceki filozofların görüşlerini felsefi eleştiriye tabi tutmuştur. Nedenselliğin nesnelere tabii olmasıyla gerçekleştiğini izah etmiştir. Nesnelere de onlara Allah tarafından verilmiş özelliklerdir. Gazâlî'nin yanı sıra önceki filozofları da Aristoteles'i yanlış anladıkları için eleştirmiştir. İbn Rüşd felsefe ve dinin hakikate ulaşmak için iki yöntem olduğunu belirtmiş ve bu iki yolla ulaşılacak hakikatin aynı olduğunu öne sürmüştür. Ona göre hakikat tektir dolayısıyla farklı yollardan da olsa farklı hakikate ulaşmak söz konusu olamaz. Önemli eserleri arasında *Tehâfütü'l-Tehâfüt. el-Mukaddimât, el-Beyân ve't-taḥṣîl, Faslu'l-Makal*, yer almaktadır.

• **Sühreverdi:** Ebü'l-Fütûh Şihâbüddîn Yahyâ b. Habeş b. Emîrek es-Sühreverdî el-Maktûl, 1154 yılında doğmuştur. Sühreverdi İsrâk felsefesinin kurucusudur. Önce dini ilimlerle ilgilense de ilgisi zamanla felsefeye kaymıştır (Cihan, 2018). İsrâkîlik öğretisi tasavvufa benzetilmiştir. Bu öğretinin amacı insanı en yüksek mutluluğa ulaştırın bilgiyi

bulmaktır ki bu bilgi Tanrı bilgisidir. Bu bilgiye ulaşmanın farklı yolları bulunmaktadır. Kelam ve Meşşai felsefe akli yollar arasında yer almakta, tasavvuf ve İsrakilik ise riyâzet yollarıdır. Meşşai felsefeden farklı olarak “nur” kavramını felsefesinin temel kavramı olarak kullanmış ve kendine has bir felsefe geliştirmiştir. Henüz erken bir yaşta ulema tarafından zındıklık suçundan sorguya çekilmiş ve sonucunda öldürülmüştür. Bu yüzden el-Maktul şeklinde de anılmaktadır. *Kitâbü't-Telvihâti'l-levhiyye ve'l-'arşiyye, Risâle fi i'tikâdi'l-hükemâ* gibi pek çok eseri olmasına rağmen en önemli yapıtı İshrâk felsefesinin sistematik olarak ele aldığı *Hikmetü'l-İshrâk*'dir.

• **Fahreddin er-Râzî:** Bir kelamcı ve filozof olarak bilinen Fahreddin er-Râzî, 1150 yılında dünyaya gelmiştir. Hem dini ilimler hem de akli ilimler üzerine çalışmalar yapmıştır. Kelam ile felsefeyi birleştirerek felsefi kelamın oluşmasında önemli katkıları olmuştur. İbn Sina'nın *İşârât* adlı kitabına şerh yazmıştır. İbn Sînâ'ya yönelttiği eleştiriler kelam, felsefe ve tasavvuf alanında yeni tartışmalar yaratmıştır. Râzî sonrasında mantık, kelamda kabul görmüş ve küllî bir ilim olarak kabul edilmiştir. Felsefe kelamla iç içe geçmiş bir hale gelmiş ve İbn Sina'nın eserleri medreselerde okutularak farklı perspektif gelişmesinin önu açılmıştır (Altaş, 2018). Razi sonrasında pek çok filozof-kelamcı *İşârât* şerhi yazmıştır. *el-Muhasşal, el-Mebâhişü'l-Meşrikiyye, el-Mülahhasş fi'l-hikme ve'l-mantık ve Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât* önemli eserleri arasında yer almaktadır.

• **Nasîruddin Tusî:** 1210 senesinde Tus şehrinde doğan Tusî İbn Sina şerhleriyle bilinmektedir. Hâce Nasîruddin künyesiyle de anılmaktadır. Felsefe ve diğer akli ilimler üzerine çalışmalar yapmıştır. Moğol istilası sırasında İsmailî Ebû Mansûr Muhteşem'in daveti üzerine Kuhistan bölgesine yerleşti. Ardından Alamut'a gönderilmiştir. Moğollara karşı koyamayacaklarını kalenin Moğollara teslim edilmesi karşı konusunda tavsiye vermiştir (Şirinov, 7Ağustos 2023). Kalenin Moğollara geçmesinin ardından bu tavsiyeyi duyan Moğol lider Hülagu, Tusî'ye çalışmalarında maddi destek vermiştir. Tusî sayesinde bir rasathane inşa edilmiştir (Şirinov, 7Ağustos 2023). O, Fahreddin er-Razi'nin eleştirileri karşısında İbn Sina'yı savunmuştur. Fahreddin er-Razi'nin yazmış olduğu *İşarat Şerhi*'nin bir şerh değil cerh olduğunu belirtilmiş ve kendisi bir *İşârât* şerhi daha yazmıştır. *Tecrîdü'l-i'tikâd. Şerhu'l-İşârât Ahlâk-ı Nâsirî* önemli eserleri arasında yer almaktadır.

6. Temel Kaynakları

İslam felsefesinin başvuru metinleri yapılan çalışmanın konusuna ve amacına göre değişiklik göstermektedir. Örneğin bir doktora tezi çalışmasında kullanılacak kaynaklar ile lisans öğrencisinin başvuracağı kaynaklar normal olarak farklı olacaktır. Kitabın okuyucu kitlesi göz önünde bulundurulduğunda bu bölümde İslam felsefesine yeni yeni ilgi duyan okuyucular için birkaç kaynak tanıtılacaktır. Öncelikle belirtmek gerekir ki İslam felsefesine ilgili olan bir kişinin genel olarak felsefeye ve felsefi düşünceye yatkınlığı olması gerekmektedir. Belirli düzeyde bir ilgisi olan kişiler İslam felsefesi metinlerini okumaya başlamadan önce, felsefeye giriş niteliğindeki kitapları okumaları daha uygun olacaktır.

Giriş metinlerinin ardından İslam felsefesi ile ilgili bilgi edinmek isteyen okuyucular “İslam Felsefesine Giriş”, “İslam Felsefesi Tarihi” başlıklı kitapları tercih edebilirler. Kısa bir araştırmayla görülecektir ki bu başlıklarda oldukça fazla eser ve yazı bulunacaktır. Yabancı dili olan okuyucular yabancı dillerdeki metinlere de bakabilirler. Ancak bu bölümde Türkçe

yazılmış veya Türkçeye çevrilmiş eserlere değinilecektir. Pek çok eksik ile beraber aşağıda bu eserlerden bazıları listelenmiştir:

Peter Adamson ve Richard C. Taylor tarafından yazılan *İslam Felsefesine Giriş* adlı eser okuması oldukça kolay eserler arasında yer almaktadır. İngilizce yazılmış olan eser M. Cüneyt Kaya tarafından tercüme edilmiş ve Küre Yayınları tarafında basılmıştır. Çok kalın bir kitap olmadığı için alana ilgi duyan herkese hitap eden bir eser olarak görülebilir.

Ömer Türker'i *İslam Felsefesine Konusal Giriş* başlıklı kitabı İslam felsefesinin incelediği konular bağlamında kaleme alınmış bir giriş kitabıdır. Bilay Yayınları'ndan çıkan kitap İslam Felsefesinin konularıyla ilgili bilgi edinmek isteyen okuyuculara hitap etmektedir.

İslam Felsefesi Tarihi- İslam Düşüncesinin Tarihsel Seyri Adlı eser Mehmet Vural tarafından kaleme alınmıştır. Elis Yayınları'ndan çıkan bu eserde İslam felsefesinin kronolojik seyri ön planda tutulmuştur. Kapsam bakımından İslam felsefesine giriş düzeyinde bilgi edinmek isteyen herkes için uygundur.

Mehmet Bayrakdar'ın yazmış olduğu *İslam Felsefesine Giriş* kitabı lisans öğrencilerine okutulan kitaplar arasında yer almaktadır. Giriş niteliğinde okunacak kitaplar arasında verilebilir.

Editörlüğünü M. Cüneyt Kaya'nın yapmış olduğu *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler* başlıklı kitap kapsam bakımından daha geniştir. Hem tarihi hem de problemleri içermektedir. Dolayısıyla ilk giriş kitaplarının ardından okunması daha uygun olabilir.

İslam Felsefesi: Giriş adlı eser Mevlüt Uyanık ve Aygün Akyol tarafından kaleme alınmıştır. İslam felsefesi ile ilgili pek çok konuyu içermektedir. İslam felsefesinin oluşumu, Türkiye'de İslam felsefesinin eğitimi gibi geniş bir kapsama sahiptir.

İslam felsefesine ilgili duyanların okuyabileceği eserlerden bir diğeri de İlhan Kutluer tarafından kaleme alınan *Felsefi Gök Kubbemiz* adlı eserdir.

7. İslam Felsefesi Anabilim Dalında Lisansüstü Eğitim

İslam Felsefesi hem İlahiyat/İslami ilimler fakültelerinde hem de İnsani Bilimler fakültelerinin Felsefe bölümlerinde olduğu için bu alanda lisansüstü eğitimi almak isteyenlerin iki seçeneği bulunmaktadır: Felsefe bölümlerine yüksek lisansa başvurmak ya da İlahiyat/İslami ilimler fakültelerinin felsefe ve din bilimleri bölümlerine yüksek lisans başvurusu yapmak. Yüksek lisans ve doktora yapabilmek için lisans ortalamasının, Akademik Personel ve Lisansüstü Eğitimi Giriş Sınavı (ALES) puanının ve bazı üniversiteler için yabancı dil puanının olması gerekmektedir. Başvurunun ardından bir alan sınavı yapılır ve adaylar bu puanlara göre lisansüstü eğitim programına kabul edilirler.

İslam Felsefesi alanında yüksek lisans tezli bir programdır. Yani ders döneminden sonra öğrencinin bir tez yazması gerekmektedir. Yüksek lisans süresi başlangıçtan tezin savunulmasına kadar 3 yılı aşamaz. Doktora süresi ise 6 yılı geçemez. Doktora programında öğrenci en az bir yıl ders alır, ardından yeterlik sınavı olarak adlandırılan alana dair bilgi birikimini ölçen bir sınav yapılır. Bu sınavı başarıyla tamamlayan öğrenciler tez sürecine başlarlar. Öğrencinin yeterlik sınavı sonrasında tez konusunu belirlemesi ve bunu savunması için bir dönemi vardır. Tez önerisi kabul edilen öğrenciler tez yazımına başlarlar. Tezini başarıyla savunan öğrencilere doktor unvanı verilir.

Yüksek lisans ve doktora süreci ilk bakışta lisans sürecinden çok farklı gözükmesine de lisans eğitiminden daha planlı ve programlı olmayı gerektirir. Başlayan pek çok öğrenci

özellikle yüksek lisans sürecinde programı tamamlayamaz ve yarıda bırakır. Bundan dolayı yüksek lisans ve doktora yapmak isteyen kişilerin bu alana gerçekten ilgili olduklarından emin olmasını gerektirmektedir. Felsefe alanında yüksek lisans veya doktora yapacak kişilerin soyut düşünme yeteneğine sahip olmaları, felsefi tartışmalara yatkın olmaları, bu alandaki tartışmalara karşı özel bir ilgi ve heyecan duymaları gerekmektedir. Aksi takdirde lisansüstü eğitim sürecinde oldukça zorlanacaklardır. Yalnızca okuduğunu anlayabilme ve bunu özetleyebilme yeteneği felsefede özellikle lisansüstü eğitim düzeyinde yeterli olmayacaktır. Kendisinde düşünce üretebilecek, bir görüşü felsefi bir şekilde eleştirebilecek ve karşısında geçerli bir görüş önerebilecek kişilerin felsefede başarılı olma ihtimali daha yüksektir. Felsefenin yalnızca spekülâtif düşünceler yığını olduğunu, önceki filozofların görüşlerini okuyup özetlemek olduğunu ya da yalnızca soyut-hayata dokunmayan bir alan olduğunu düşünenler bu alanda mutlu olamayabilirler. Çünkü felsefe ne spekülâtif düşünceler yığınıdır ne de önceki filozofların görüşlerinin bir özetidir.

8. İslam Felsefesi Anabilim Dalında Yayın Yapan Akademik Dergiler

İslam felsefesi alanında yayım yapan dergiler oldukça geniş bir yelpazeye sahiptir. Bunun bir nedeni hem yalnızca İslam felsefesi alanında yayım yapan dergiler, hem genel felsefe alanında yayım yapan dergiler, hem sosyal bilimler alanında yayım yapan dergiler hem de dini bilimler alanında yayım yapan dergiler İslam felsefesi üzerine yazılmış bir makaleyi yayımlayabilmektedir. Dolayısıyla tüm dergilerin adını burada anmak oldukça zordur. Ancak örnek olması için birkaç dergiden bahsedilecektir.

8.1. İslam Felsefesi Anabilim Dalında Yayın Yapan Yerli Dergiler

İslam felsefesinde Türkçe yayım yapan önemli dergiler arasında *Nazariyat*² ve *Beytülhikme*³ dergileri bulunmaktadır. *Nazariyat* özellikle İslam felsefesi ve bilim tarihi alanında yayım yapmak üzere kurulmuş bir dergidir. Yayım hayatına 2014 yılında başlamıştır. Altı ayda bir olmak üzere yılda iki defa yayımlanmaktadır. ESCI, Ulakbim, DOAJ gibi indekslerde taranmaktadır. Baş editörlüğünü İhsan Fazlıoğlu'nun yapmış olduğu derginin editör kurulunda Eşref Altaş, İbrahim Halil Üçer, İshak Arslan, M. Cüneyt Kaya, Rahim Acar, Ömer Mahir Alper ve Ömer Türker bulunmaktadır. *Beytülhikme* ise yılda dört defa yayım yapan bir felsefe dergisidir. ESCI, Ulakbim, gibi indekslerde yer alan derginin editörlüğünü Mustafa Çevik, İlyas Altuner yapmaktadır. Bu iki derginin dışında *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*⁴, *Hitit İlahiyat Dergisi*⁵, *Ankara İlahiyat Dergisi*⁶, *İlahiyat Studies*⁷ gibi pek çok dergi bulunmaktadır.

² Bk. <https://www.nazariyat.org/>

³ Bk. <https://beytulhikme.org/>

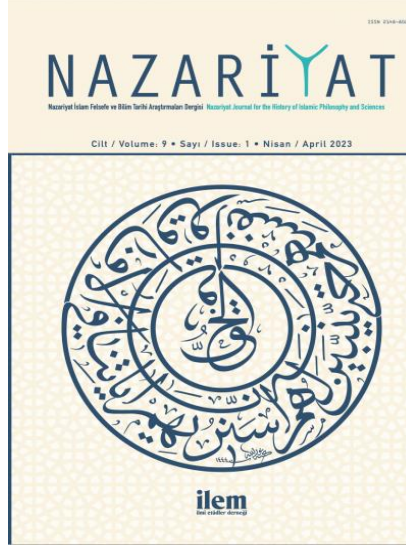
⁴ Bk. <http://cuid.cumhuriyet.edu.tr/tr/>

⁵ Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid>

⁶ Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auifd>

⁷ Bk. <https://www.ilahiyatstudies.org/journal>

Resim 1. Nazariyat ve Beytulhikme dergileri kapak sayfaları

8.2. İslam Felsefesi Anabilim Dalında Yayın Yapan Yabancı Dergiler

Yabancı dergilerden de oldukça uzun bir liste vermek mümkündür. Brill Yayınevi'ne bağlı olarak yayımlanan *Oriens*⁸ isimli dergi önemli yabancı dergiler arasında yer almaktadır. Editörlüğünü Asad Q. Ahmed, Robert G. Morrison ve Cornelia Schöck yaptığı *Oriens* ESCI, Scopus gibi indekslerde taranmaktadır. *Oriens* yaklaşık 80 yıldır yayın yapmakta olan oldukça köklü bir dergidir. Bunun dışında *Mind*⁹, *Nous*¹⁰, *The Monist*¹¹ gibi felsefenin en eski ve en köklü dergilerinde de İslam felsefesi ile ilgili yazıları yayımlanmaktadır. Bunun en güzel örneği Marmura'nın "Avicenna's "Flying Man" in Context" başlıklı makalesidir.

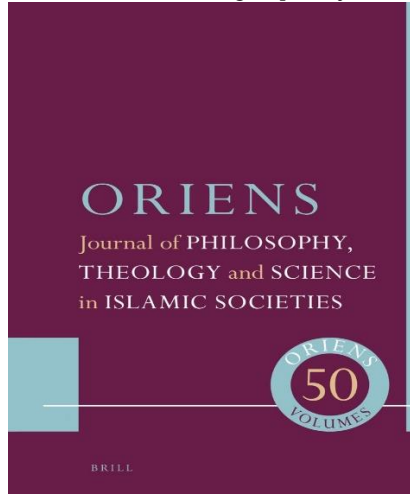
⁸ Bk. <https://brill.com/view/journals/orie/orie-overview.xml>

⁹ Bk. <https://academic.oup.com/mind>

¹⁰ Bk. <https://onlinelibrary.wiley.com/journal/14680068>

¹¹ Bk. <https://academic.oup.com/monist>

Resim 2. Oriens dergi kapak sayfası

9. Diğer İlahiyat Bölümleriyle İlişkisi

İslam felsefesi ilahiyat fakültesinin diğer bölümleriyle oldukça yakın bir ilişkiye sahiptir. İslam felsefesi ilimlerin birbirlerinden kesin bir şekilde ayrılmadığı bir dönemde geliştiği için İslam felsefesi ile ilgilenen pek çok düşünür aynı zamanda diğer dini ve akli ilimlerin birçoğuya da ilgilenmekteydi. Örneğin İbn Rüşd, hem bir kadı, hem bir tabip hem de filozoftur. Diğer yandan, ilahiyatın diğer bölümleriyle İslam felsefesinin birbirlerine oluşum ve gelişim aşamasında etkili olduğu da bilinmektedir. İslam felsefesi ile en yakından ilgili ilahiyat bölümleri şüphesiz kelim ve tasavvuf bölümleridir.

Kelam ilmi ile başlamak gerekirse, bu ilim felsefenin amaçlarından farklı amaçlara sahiptir. Felsefe yalnızca hakikate ulaşmayı amaçlarken, kelam İslam dinin inanç esasları belirlemek ve bunları itirazlara karşı savunmayı amaçlamaktadır (Özdemir, 2014). Felsefenin amaçları arasında savunma bulunmamaktadır. Ancak kelam ve felsefe yöntem olarak akli yöntemleri benimsemişlerdir. Kalem akli yöntemlerin yanında nakli yöntemleri de önemsemektedir. Felsefe 5 sanattan biri olan burhan yöntemini, kelam ise bu sanatlardan cedeli kullanmaktadır. Kelam felsefe ilişkisi farklı dönemlere ayrılabilir. Gazâlî öncesinde kelam felsefenin gelişiminde ve yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Tercüme hareketlerinin hızlanmasında ve sistematik hale gelmesinde kelam ilmindeki yoğun tartışmaların etkisi büyüktür. Tercüme hareketlerinde Mutezile mezhebine sahip yöneticiler dışarıdaki bu felsefi hareketliliğe sessiz kalamamış ve tercüme konusunda Bağdat'ta bir merkez oluşturmuşlardır. Dolayısıyla kelam ilmi felsefenin İslam düşüncesince kendisine özgü bir yere sahip olmasında belirleyici bir role sahiptir. Dışarıdan gelen bu külliyatın içinde mantık da önemli bir yere sahipti. Özellikle Gazâlî dönemi ve sonrasında mantık çalışmaları kelimcilerin dikkatini çekmiştir. Fahreddin er-Razî ve sonrasında felsefenin bazı konuları kelam ilmine yerleşmiş ve felsefi kelam şeklinde yeni bir yaklaşım doğmuştur. Tusî ve sonrasında düşünürlerin kelam metinlerinin umur-i amme başlığı altında felsefi meseleler işlenmeye başlanmıştır. Görüldüğü üzere felsefenin kelam ilmiyle ilişkisi oldukça yakın bir ilişkidir.

Tasavvuf ve felsefe hakikate ulaşmanın iki yolu olarak kabul edilmiştir. Hakikat arayışında olan bu iki ilmin kullandıkları metotlar farklılıklar göstermektedir. İslam felsefesi akla dayalı bir yöntemi belirlerken tasavvuf ise akla dayalı bir yöntemle hakikatin bilgisine ulaşamayacağı iddiasındadır. İbnü'l-Arabî hakikatının bilgisinin yalnızca onun kaynağından gelebileceğini öne sürmektedir. Kelamcılar ile kendilerini tamamen yarı gören tasavvuf ehli filozoflarla görece daha yakındırlar. Ancak hem kelamcıların yöntemini hem de filozofların yöntemini eleştirmişlerdir Konevî *İ'câzü'l-beyân* adlı eserinde Meşşai felsefeyi ve akli yöntemi eleştiriye tabi tutmuştur. Hem tasavvuf hem de felsefe genel olarak varlığı incelemektedir. Tasavvuf başlangıçta felsefe ile doğrudan ilişkisi olan bir ilim olmamıştır. Fakat süreç içerisinde iki ilmin yollarının kesiştiği de olmuştur. Sühreverdî'nin felsefî tasavvuf olarak niteleyeceğimiz işrâk düşüncesi bu etkileşim örneklerinden birisidir. Ayrıca terminolojik olarak da felsefe İbnü'l Arabî ve sonrasındaki tasavvuf yaklaşımını beslemiştir. Vücut, varlık, el-Evvel gibi kavramlar felsefe ile sistematik bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır. İbnü'l Arabî ve Sadreddin Konevî ilm-i ilahiyi yani metafiziği tasavvufun ilmi olarak kabul etmişlerdir (Demirli, 2018). Ayrıca İslam Felsefesinin yanı sıra tasavvufun özellikle Yeni-Eflatunculuk'tan etkilendiğine dair pek çok çalışma yapılmıştır.

10. İlahiyat Dışındaki Disiplinlerle İlişkisi

İslam felsefesi bilimlerin ayrılmasından öncesinde ilahiyat içindeki ve dışındaki hemen her bilimle ilişkiliydi. Zira felsefe-bilim ayrı uğraşlar değildi. Bunun en güzel örnekleri Ebu Bekr er-Razî, İbn Sina ve İbn Rüşd'dür. Bilindiği üzere bu filozoflar, filozof olmalarının yanında hem de birer hekimdirler. İbnü'l- Heysem bir başka isimdir ve modern optiğin babası olarak bilinmektedir. Tusî'nin kurduğu rasathane önceki sayfalarda anlatılmıştı. Dolayısıyla İslam felsefesinin pek çok bilimin tarihinde etkisi bulunmaktadır. Buradan hareketle İslam felsefesinin en yakın ilişkili olduğu alanlardan birisi Bilim Tarihi alanıdır. Bilim Tarihi isminden de anlaşıldığı üzere bilimlerin tarihsel gelişmelerini inceler. Tıp Tarihi ayrı bir alan olarak İslam felsefesi ile ilişkilidir. Önemli hekimlerden biri olan Galen'in tıp kitapları Arapçaya tercüme döneminde çevrilmiş ve üzerine yeni çalışmalar yapılmış bir eserdir. Bu ve benzeri tıp kitapları üzerine yapılacak tarih çalışmalarının yolu İslam felsefesi ile karşılaşacaktır. Aynı zamanda İslam felsefesi çalışanlar da farklı alanlar üzerine kaleme alınmış eserlerle karşılaşacaklardır. Bunun haricinde İslam felsefesi felsefenin içinde bulunması dolayısıyla felsefenin diğer bilim dallarıyla da yakından ilişkilidir. Özellikle son dönemlerde modern felsefenin problemleri ile İslam felsefesinin problemlerini beraber değerlendiren çalışmalar yaygınlaşmaktadır.

11. Türkiye Dışında İslam Felsefesi Anabilim Dalı

Yurtdışında İslam Felsefesi Anabilim Dalı genelde bir anabilim dalı olarak yer almamaktadır. Farklı fakültelerde ve araştırma enstitülerinde bulunmaktadır. Felsefe bölümlerinde İslam Felsefesi kimi bir anabilim dalı olarak kimi zamansa Orta çağ Felsefesi bölümünün altında yer almaktadır. Bazı üniversitelerde Antik Felsefe altında incelenmektedir. Dini Araştırmalar veya İslam Araştırmaları bölümleri yahut da bu alanlarda araştırmalar yapan enstitülerde de İslam felsefesi araştırmaları için ayrı bir bölüm

bulunabilmektedir. Ancak genel olarak İslam felsefesi bir ders olarak verilmek ayrı bir bölüm bulunmamaktadır.

İslam Felsefesi görece daha dar bir alana hitap eden bir disiplin olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla genel felsefe ile çalışanlarla kıyaslandığında çalışma sayısı daha azdır. Ancak İslam felsefesi çalışmalarının durumu Türkiye'dekinden daha farklıdır. Türkiye'de İslam felsefesi alanında yapılmış çalışmaları felsefe çalışması olarak kabul etmeyen bir kesim bulunmaktadır. Özellikle İslam Felsefesi'nin Türkiye'de 1930'larda geçirmiş olduğu süreçler ve İslam Felsefesi'nin ayrı bir anabilim dalı olarak kabulünün tarihi göz önünde bulundurulduğunda bu durum çok şaşırtıcı olmayacaktır. Her ne kadar Türkiye'de İslam Felsefesi çalışmalarını İlahiyat ve İslami İlimler fakültelerine bırakılmış olsa da bu durum yavaş yavaş değişmektedir. Özellikle Batı'da İslam felsefesini ayrı bir felsefe olarak değil felsefe tarihine bir katkı olarak gören yaklaşım bir dönem için söz konusu olmuştur. Ancak bu İslam felsefesi çalışmalarını rafa kaldıran bir yaklaşım değildir ve bugün için genel olarak geride kalmış bir yaklaşımdır. Yurtdışında İslam felsefesi alanındaki çalışmalar genelde felsefe eğitimi almış kişilerce yapıldığı için bir felsefe çalışması olarak değerlendirilmektedir. Bununla beraber "İslam felsefesi alanında yapılmış bir çalışma, bir felsefe tarihi çalışması mıdır?" sorusu yurtdışında da sorulan bir sorudur.

Yurtdışında İslam felsefesi alanında pek çok çalışma yapılmaktadır. Bu çalışmalardan kitaplaştırılmış olanlardan bazıları Türkçeye de çevrilmiştir. Oliver Leaman, Dimitri Gutas, Peter Adamson, Jon McGinnis, Frank Griffel, Jari Kaukua, Robert Wisnovsky, Sabine Schmidtke gibi pek çok önemli isim İslam Felsefesi alanındaki çalışmalarıyla bilinmektedir. Yale Üniversitesi, McGill Üniversitesi, Notre Dame Üniversitesi, Ludwig Maximilians Üniversitesi, Cambridge Üniversitesi ve daha birçok üniversitede İslam Felsefesi üzerine çalışmalar yoğun olarak devam etmektedir.

Hatırlayalım

- İslam felsefesi, İslam medeniyeti içinde ortaya çıkmış ve gelişmiş olan felsefi düşünceleri kapsar. İslam felsefesi, İslam medeniyetinin gelişmesiyle birlikte özellikle 8. yüzyıldan itibaren başlayan tercüme hareketleriyle önemli bir gelişim göstermiştir.
- İslam felsefesinin önemli isimleri arasında Kindî, Ebu Bekir er-Razî, Farabî, İhvan-ı Safâ, İbn Miskeveyh, İbn Sinâ, Gazâlî, İbn Rüşd, Sühreverdi, Fahreddin er-Razî, Nasuriddin et-Tusî, Molla Sadra gibi filozoflar yer almaktadır.
- İslam felsefesinin kaynakları arasında Antik Helenistik dönemden gelen felsefe mirası ile İslam düşüncesi içindeki tartışmalar yer almaktadır.
- İslam felsefesi çalışmalarında benimsenen yöntemler arasında metin analizi, tarihsel araştırma, karşılaştırmalı felsefe, hermeneutik, analitik ve kıtasal yaklaşımlar, felsefi argümantasyon, filolojik araştırma ve disiplinler arası yaklaşımlar yer alır.
- İslam felsefesini nazari (teorik) ve amelî (pratik) felsefe olmak üzere iki temel alana ayırıyor. Nazari felsefe, insandan bağımsız olarak var olan konuları inceleyen felsefe alanıdır ve fizik, matematik ve metafizik olarak üçe ayrılır. Amelî felsefe ise insanın yapıp ettiğiyle ilgilenir ve alt dalları ahlak, siyaset ve ev ekonomisi olarak sıralanır.
- İslam felsefesi alanında lisansüstü eğitimi almak isteyenlerin iki seçeneği vardır: Felsefe bölümlerine yüksek lisans başvurusu veya İlahiyat/İslami İlimler

fakültelerinin felsefe ve din bilimleri bölümlerine başvuru yapmak. Felsefede başarılı olmak için soyut düşünme yeteneği, felsefi tartışmalara yatkınlık, ilgi ve tutkunun olması önemlidir.

- İslam felsefesi alanında yayım yapan dergiler arasında *Nazariyat*, *Beytülhikme*, *Hitit İlahiyat Dergisi*, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, *The Monist*, *Oriens* gibi dergiler bulunmaktadır.
- İslam felsefesinin İlahiyat'ın diğer bölümlerin birçoğuyla, özellikle kelim ve tasavvuf bilim dallarıyla ilişkisi bulunmaktadır. İlahiyat dışındaki alanlara gelince, pek çok bilimin tarihiyle ilişkisi bulunmaktadır.
- Günümüzde, İslam felsefesi çalışmaları hala aktif olarak devam etmekte ve dünya çapında çeşitli üniversitelerde bu alanda araştırmalar yapılmaktadır. Ayrıca, İslam felsefesi ile diğer felsefi akımlar ve kültürel çalışmalar arasında karşılaştırmalı çalışmalar da yapılmaktadır.

Tavsiye Edilen Kitap ve Makaleler

Felsefeye giriş düzeyi için kitaplar:

Warburton, Nigel. *Felsefenin Kısa Tarihi*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2022.

Platon. *Sokrates'in Savunması*. çev. Ari Çokona. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2012.

Cevizci, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. İstanbul: Say Yayınları, 2022.

Eco, Umberto ve Fedriga, Riccardo, *Felsefe Tarihi*. çev. Leyla Tonguç Basmacı. İstanbul: Alfa Yayınları, 2021

İslam Felsefesi ile ilgili kitaplar:

Adamson, Peter ve Taylor, Richard C. *İslam Felsefesine Giriş*. Çev. M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.

Türker, Ömer. *İslam Felsefesine Konusal Giriş*. Ankara: Bilay Yayınları, 2021

Vural, Mehmet. *İslam Felsefesi Tarihi- İslam Düşüncesinin Tarihsel Seyri*. Ankara: Elis Yayınları, 2016.

Bayrakdar, Mehmet. *İslam Felsefesine Giriş*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.

Kaya, M. Cüneyt (ed.). *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*. İstanbul: İsam Yayınları, 2017.

Uyanık, Mevlüt ve Akyol, Aygün. *İslam Felsefesi: Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 2020.

Vural, Mehmet. *Türkiye'de İslam Felsefesi*, Ankara: Elis Yayınları, 2023.

Online olarak aşağıdaki kaynak İslam düşünce tarihiyle ilgilenenlere yol gösterici olabilir:

<< <https://islamdusunceatlası.org/> >>

Tavsiye Edilen Filmler

Genel olarak felsefeye ilgili okuyucuların ilgisini çekebilecek filmler şöyledir:

İbn Sina: Hekim

Agora (2009)

Soul

Yedinci Mühür

Sokrates (1971)

Konfüçyus (2010)

Kader (1997)- İbn Rüşd'ü konu edinmektedir.

Al-Ghazali: The Alchemist Of Happiness

Kaynakça

- Adamson, Peter. "Kindî ve Yunanca Felsefe Geleneğinin Kabulü". çev. Cüneyt Kaya. *İslam Felsefesine Giriş*. Ed. Peter Adamson- Richard C. Taylor. 35-58. İstanbul: Küre Yayınları, 5. Basım, 2018.
- Altaş, Eşref. "Fahreddin er-Râzî". *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*. Ed. Cüneyt Kaya. 429-464. İstanbul: İSAM Yayınları, 6. Basım, 2018.
- Aydınlı, Yaşar. "Fârâbî ve Bağdat Meşşâî Okulu". *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*. Ed. Cüneyt Kaya. 145-182. İstanbul: İSAM Yayınları, 6. Basım, 2018.
- Bayraktar, Mehmet. "İbn Miskeveyh", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 7 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-miskeveyh>
- Cevzici, Ahmet, *Felsefe Tarihi: Thales'ten Boudrillard'a*. Say Yayınları, 2009
- Cihan, A. Kamil. "Sühreverdî ve İshrâkîlik". *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*. Ed. Cüneyt Kaya. 397-428. İstanbul: İSAM Yayınları, 6. Basım, 2018.
- Daly, Chris. *An Introduction to Philosophical Methods*. 1st edition. Breakwater Books, 2010.
- D'ancona, Cristina. "Yunancadan Arapçaya İntikal Eden Miras: Tercüme Edilen Yeni-Eflatuncuk". çev. Cüneyt Kaya. *İslam Felsefesine Giriş*. Ed. Peter Adamson- Richard C. Taylor. 11-34. İstanbul: Küre Yayınları, 5. Basım, 2018.
- Demirli, Ekrem. "İbnü'l-Arâbî ve Sadreddin Konevî: İlimlerin Tedâhül Devrinde Tasavvuf ve Felsefe". *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*. Ed. Cüneyt Kaya. 503-540. İstanbul: İSAM Yayınları, 6. Basım, 2018.
- Gutas, Dimitri. "The Study of Arabic Philosophy in the Twentieth Century: An Essay on the Historiography of Arabic Philosophy." *British Journal of Middle Eastern Studies*, 29/1 (2002) pp. 5-25.
- İbn Rüşd. *Felsefe-Din Uyumu*. Çev. Mevlüt Uyanık- Aygün Akyol. Ankara: Elis Yayınları. 2019.
- İDA, İslam Düşünce Atlası, Erişim 4 Ağustos 2023. <https://islamdusunceatlası.org/tercume-hareketleri-ve-etkileşimler>
- Karlığa, H. Bekir. "İbn Rüşd". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 7 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-rusd--torun#1>
- Karaman, Hüseyin. "Ebû Bekir er-Razî: İlhâdın Gölgesinde Bir Filozof". *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*. Ed. Cüneyt Kaya. 119-144. İstanbul: İSAM Yayınları, 6. Basım, 2018.
- Kaya, Cüneyt (ed.), *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*. İstanbul: İSAM, 2018
- Kindî. "İlk Felsefe Üzerine" *Felsefi Risaleler*. çev. Mahmut Kaya. 4. Basım İstanbul: Klasik, 2018.
- Morgan, Michael L. "The Goals and Methods of the History of Philosophy". *The Review of Metaphysics*, 40/ 4 (1987), pp. 717-732.
- Namal Y ve Karakök, T. "Atatürk ve Üniversite Reformu (1933)". *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi* 1 (2011), 27-35. DOI: 10.5961/jhes.2011.003
- Özdemir, Metin. "Kelam Felsefe İlişkisi". *Eskişeyni* 29 (2014), 7-25.
- Reisman, David C. "Fârâbî ve Felsefe Müfredatı". çev. Cüneyt Kaya. *İslam Felsefesine Giriş*. Ed. Peter Adamson- Richard C. Taylor. 59-80. İstanbul: Küre Yayınları, 5. Basım, 2018.

- Sarıoğlu, Hüseyin. “İbn Rüşd: Bir Denge Filozofu”. *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*. Ed. Cüneyt Kaya. 365-396. İstanbul: İSAM Yayınları, 6. Basım, 2018.
- Şenel, Cahid. “İbn Miskeveyh: Yeni Eflatuncu Metafizik ve Ahlak”. *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*. Ed. Cüneyt Kaya. 221-250. İstanbul: İSAM Yayınları, 6. Basım, 2018.
- Şirinov, Agil. “Tûsî, Nasîrüddin”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 7 Ağustos 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/tusi-nasiruddin#1>
- Terkan, Fehrullah. “Gazzâlî: Hakikat Arayışı ve Tecdid Arasında Bir Hayat”. *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*. Ed. Cüneyt Kaya. 289-328. İstanbul: İSAM Yayınları, 6. Basım, 2018.
- Toktaş, Fatih. “İhvân-ı Safâ: Din-Felsefe İlişkisi ve Siyaset”. *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*. Ed. Cüneyt Kaya. 183-220. İstanbul: İSAM Yayınları, 6. Basım, 2018.
- Uyanık, Mevlüt -Akyol, Aygün, *İslam Felsefesi: Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 2020
- Üçer, Halil İbrahim. “Antik-Helenistik Birikimin İslam Dünyasına İntikali: Aristotelesçi Felsefenin Üç Büyük Dönüşüm Evresi”. *İslam Felsefesi tarih ve Problemler*. Ed. Cüneyt Kaya. 37-90. İstanbul: İSAM Yayınları, 6. Basım, 2018.
- Vural, Mehmet, *Türkiye’de Felsefe*. 2. Basım Ankara: Elis Yayınları, 2018.

DİNLER TARİHİ ANABİLİM DALI

Dr. Öğr. Üyesi Rukiye Aysun İnan¹
Arş. Gör. Hayriye Özlem Sürer²

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- Dinler Tarihi bilim dalının oluşmasında öncü isimler kimlerdir?
- Dinler Tarihi araştırmalarında en çok kullanılan metotlar nelerdir?
- Dinler Tarihi'nin araştırma konuları nelerdir?
- Dinler Tarihi'nde lisansüstü eğitim düşünen biri nasıl bir yol izlemelidir? Okunması gereken temel kaynaklar hangileri olabilir?
- Dinler Tarihi bilim dalı ile ilahiyat içindeki ve dışındaki diğer bilim dalları arasında bir ilişki kurulması mümkün müdür?
- Dinler Tarihi'ne ilişkin yurt içinde ve yurt dışında takip edilebilecek dergiler nelerdir?

Giriş

Dinler Tarihi, günümüzde mensubu olan veya olmayan yeryüzündeki tüm dinleri inceleyen bir bilim dalıdır. Bu incelemeyi yaparken; dinlerin ortaya çıkışlarını, gelişme süreçlerini, inanç, ibadet ve ahlak anlayışlarını, diğer dinlerle benzer, ortak ve farklı yönlerini, dini kurumlarını, dinin kendi içerisindeki gruplarını objektif bir şekilde ele almaktadır. Dinlerin objektif olarak incelenmesiyle; 'iyi', 'kötü', 'doğru', 'yanlış' gibi değer yargıları bildirilmeden oldukları gibi tarif edilmesi sağlanmaktadır (Adam, 2016, 19-20).

Dinler Tarihi bilmek geçmişte olduğu gibi günümüzde de pek çok açıdan kişiye önemli katkılar sunmaktadır. Tarihte yeni fethedilen yerlerde Müslümanların karşılaştığı diğer dinleri doğru anlamak Dinler Tarihi ile mümkün olmuştur. Günümüze bakıldığında da kitle iletişim araçlarının yaygın kullanımı ve teknolojideki son gelişmelerle beraber küreselleşen dünyada farklı din ve kültürden kişilerin birbirleriyle karşılaşma ihtimali artmıştır. Bu durumlarda Dinler Tarihi bilmek aynı şekilde önemlidir. Bunun yanı sıra; misyonerlik faaliyetlerinin veya yeni dini hareketlerin zararlı etkisinin farkında olmak, İslam'ı daha doğru yorumlamak, Kur'an'ı daha iyi anlamak, Müslüman din adamlarının gayr-ı müslimlere dair doğru bilgi sahibi olmasını sağlayarak din hizmetlerine katkı sunmak gibi konularda Dinler Tarihi bilgisi önemli rol oynamaktadır (Küçük vd., 2020, 16-17; Adam, 2016, 23-24).

Bu çalışmada Dinler Tarihi bilim dalının İslam medeniyetinde, Batı'da ve Türkiye'deki tarihsel serüveni, araştırma metotları, alanın kurucu isimleri, lisansüstü eğitime dair ön hazırlık süreci ve okunabilecek temel kaynaklar, Dinler Tarihi'nin ilahiyat içindeki ve dışındaki disiplinlerle ilişkisi, alana dair yurt içinde ve yurt dışında yayımlanan çeşitli dergiler ve Dinler Tarihi'nin yurt dışındaki durumuna ilişkin çeşitli bilgiler verilecektir.

¹ Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, inanrukiyeaysun@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1595-6454.

² Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, hayriyeozlemsurer@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1945-3937.

1. Tarihi

Dinler Tarihi'nin, tarihsel seyri İslam medeniyeti içerisinde, Batı'da ve Türkiye'de olmak üzere üç ana kategoride tasnif edilebilir.

1.1. Dinler Tarihi'nin İslam Medeniyetindeki Tarihsel Seyri

Dinler Tarihi'nin akademik bir disiplin olarak ortaya çıkışı her ne kadar 19. yüzyılda Batı'da Max Müller (ö. 1900) ile başlatılsa da çeşitli uzmanlar oldukça erken denebilecek dönemlerde de Dinler Tarihi'ndeki araştırmalara temel teşkil edebilecek Herodot ve Çiçero gibi isimlere ait çalışmaların olduğunu aktarmaktadır. İslam geleneğinde ise Dinler Tarihi çalışmalarının kaynaklarına bakıldığında Kur'an, hadisler ve kısas-ı enbiya türü eserlerin olduğu görülmektedir. İslam fetihleri neticesinde genişleyen Müslüman coğrafyası, diğer dinlerle doğrudan iletişim içerisinde olma zarureti beraberinde getirmiştir. Kur'an'da da diğer dinlere ilişkin birçok söylemin yer alması Müslümanları zaman içerisinde diğer dinleri araştırmaya ve incelemeye sevk etmiştir. İlk aşamada bu araştırmalar, İslam'ın diğer dinlerden üstünlüğünü ve hakikatin temsilcisi olduğunu vurgulamış; diğer dinlerin bozulan yönlerini ortaya koymayı hedeflemiştir. Böylece zamanla 'reddiye' türü eserler ortaya çıkmıştır. Bu tür eserler her ne kadar Dinler Tarihi'nin kullandığı yöntem, metotlar ve objektiflik ilkesi açısından problemliler olsa da diğer dinlere ilişkin verilen bilgiler ve Dinler Tarihi bilimine zemin oluşturması sebebiyle kıymetlidir. Reddiye türünde eserlere et-Taberî'nin (ö. 923) *Kitabu'r-Redd ale'n-Nasara* adlı eseri ile Gazzâlî'nin (ö. 1111) *er-Reddu'l Cemil li ilahiyeti İsa bi Sarihi'l-İncil* eseri örnek olarak verilebilir (Kurt-Ayıkıt, 2019, 18-23).

İslam geleneğinde zamanla günümüzdeki anlamıyla Dinler Tarihi'ne daha yakın olarak nitelendirebileceğimiz çalışmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda özellikle 11. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan ve zamanla Milel ve Nihal (Dinler ve Mezhepler) geleneğini oluşturan eserler örnek verilebilir. Burada reddiyeden farklı olarak savunmacı yaklaşımdan ziyade diğer dinlere dair daha objektif bir tutumun benimsendiği söylenebilir. Bu türde *el-Milel ve'n-Nihal* başlığını taşıyan ilk eserin Abdulkâhîr el-Bağdâdî'ye (ö. 1037) ait olduğu belirtilmekle beraber bu eser günümüze ulaşmamıştır. Bu başlığı taşıyan eserler arasında en öne çıkanları ise Şehristânî'nin (ö. 1153) *el-Milel ve'n-Nihal*'i ile İbn Hazm'ın (ö. 1064) *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-ehvâ ve'n-Nihal* adlı eserleridir. Milel-Nihal geleneğinde zamanla diğer dinleri kültürel ve felsefi olarak da araştırmaya odaklanan Diyânât (Dinler) ve Fırak (Mezhepler) türü eserler de verilmeye başlanmıştır. Bu çerçevede yazılan eserlere örnek olarak İbnü'n Nedîm'in (ö. 995) *Kitabu'l-Fihrist* eseri, Birûnî'nin (ö. 1061?) *Tahkiku ma li'l-Hind* ile Âsârü'l-bâkiye anî'l-kurûnî'l-haliye örnek verilebilir (Gündüz, 2019, 20).

1.2. Dinler Tarihi'nin Batı'daki Tarihsel Seyri

Batı'da Dinler Tarihi disiplininin doğmasına zemin hazırlayan temel etmenler arasında rasyonalizm ve aydınlanma akımlarının dini bilgileri sorgulanabilir hale getirmesi zikredilebilir. Bunun yanı sıra özellikle Protestanlığın doğuşundan sonra çeşitli karışıklıkların, ayrışmaların ve savaşların ortaya çıktığı bir sürecin başlaması, dinin nasıl anlaşılması gerektiğine ilişkin sorgulamaları artırmıştır. Modern anlamda Dinler Tarihi'nin bir bilim dalı olarak ortaya çıkışı her ne kadar kendisinden önce Jean Bodin (ö. 1596), David Hume (ö. 1776), Immanuel Kant (ö. 1804), Auguste Comte (ö. 1857) ve Karl Marx (ö. 1883) gibi çeşitli öncü isimler zikredilse de Alman asıllı Max Müller (ö. 1900) ile 19. yüzyılda

başlatılmaktadır. Araştırmalarında filolojiyi bir araç olarak kullanan Müller'e göre dinlerin mahiyetinin ortaya konmasında dil çalışmaları önemlidir. Bunun yanı sıra Müller, 'dinler bilimi' anlamındaki Almanca 'religionswissenschaft' kavramını kullanmıştır. Onun, alana yönelik araştırmaları zamanla Batı'da Dinler Tarihi'nin ilk kürsülerinin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bu minvalde ilk kürsü 1873 yılında Cenevre Üniversitesi Teoloji Fakültesi'nde kurulmuştur (Küçük vd., 2020, 18; Kurt-Aykit, 2019, 18-20; Battal, 2018, 111).

1.3. Dinler Tarihi'nin Türkiye'deki Tarihsel Seyri

Dinler Tarihi'nin Türkiye'deki tarihsel süreci cumhuriyet öncesi ve cumhuriyet dönemi olmak üzere iki kategori halinde ele alınabilir.

1.3.1. Cumhuriyet Öncesi Dönem

Cumhuriyet öncesi dönemde Türkiye'deki Dinler Tarihi araştırmaları Batı ile yaklaşık aynı süreçte başlamıştır. Osmanlı döneminde Galatasaray Lisesi Müdürü Sava Paşa'nın girişimleriyle Batı'daki üniversite kurumları esas alınarak çeşitli fakülteler kurulmuştur. Yeni kurulan fakülteler arasındaki Edebiyat Fakültesi'nde ilk kez Dinler Tarihi alanına dair *Tarih-i Umûmî ve İlm-i Esâtîrî'l-Evvelîyn* dersi okutulmaya başlanmıştır. İlerleyen süreçte II. Meşrutiyet'in ilanının ardından yapılan çeşitli düzenlemelerle beraber 1911 yılında verilen Dinler Tarihi dersleri, Edebiyat Fakültesi bünyesinden çıkarılarak Şer'î ilimler çatısı altında İslam tarihiyle beraber *Tarih-i Din-i İslam ve Tarih-i Edyan* adıyla verilmiştir. Daha sonraki süreçlerde ise Medrese-i Süleymaniye, Medresetü'l-Mütehassisin ve Medresetü'l-Vaizin gibi kurumlarda da çeşitli ders adları altında Dinler Tarihi okutulmuştur (Batuk, 2009, 73-74; Adam, 2016, 25).

Cumhuriyet öncesi dönemde Dinler Tarihi'ne ilişkin çeşitli eserler de yazılmıştır. Şemseddin Sami'nin (ö. 1904) dünya mitolojisini konu edindiği *Esâtir*'i ilk eserdir. Bunun yanı sıra Ahmet Midhat Efendi'nin (ö. 1912) ders kitabı olarak hazırladığı *Tarih-i Edyan* eseri ve Mahmud Es'ad bin Emîn Seydişehri'nin (ö. 1918) Dinler Tarihi'nin mahiyeti ve çeşitli araştırma konularına temas eden *Tarih-i Edyan* eseri ön plana çıkmaktadır. Cumhuriyet öncesi süreçte telif edilen son Dinler Tarihi eseri ise M. Şemseddin Günaltay'a (ö. 1961) ait *Tarih-i Edyan* eseridir. Günaltay bu eserinde Dinler Tarihi terminolojisi, çeşitli din teorileri ve dinlere ilişkin bilgiler vermektedir (Adam, 2016, 25-26; Batuk, 2009, 75-79; Battal, 2018, 113-114).

1.3.2. Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyetin ilanından sonra 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun getirdiği düzenlemeyle beraber Medrese-i Süleymaniye, İlahiyat Fakültesi'ne çevrilmiştir. Bu süreçte İlahiyat Fakültesi'nde *Türk Tarih-i Dinisi ve Tarih-i Edyan*; Edebiyat Fakültesi'nde ise *Tarih-i Felsefe-i Edyan* dersi verilmiştir. *Türk Tarih-i Dinisi* dersini Fuad Köprülü (ö. 1966); diğer iki dersi Fransa'dan Türkiye'ye gelen George Dumézil (ö. 1986) okutmuştur. 1927 yılından itibaren ilahiyat müfredatında okutulan *Tarih-i Edyan* dersini Dumézil'in asistanı Hilmi Ömer Budda (ö. 1952) vermeye başlamıştır. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde yazılan Dinler Tarihi eserleri arasında Hilmi Ömer Budda tarafından kaleme alınan *Dinler Tarihi* adlı çalışma ile Ömer Rıza Doğrul'un (ö. 1952) *Yeryüzündeki Dinler Tarihi* isimli eserleri sayılabilir (Battal, 2018, 114; Batuk, 2009, 74; Adam, 2016, 26).

İslam Tetkikleri Enstitüsü bünyesinde de *Türk Dinleri ve Mezhepleri Tarihi* ile *Umumi Dinler Tarihi* gibi dersler okutulmuştur. 1936 yılında bu kurumun kapatılmasının ardından 21 Kasım 1949 tarihinde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi kurulmuştur. Buradaki Dinler Tarihi kürsüsünde ilk olarak Hilmi Ömer Budda görevlendirilmiştir. Akabinde 1954'e değin Prof. Dr. Mehmet Karasan (ö. 1974) burada dersler vermiştir. 1954 yılında birçok dile vakıf olan ve dinlere fenomenolojik bir yaklaşımı benimseyen Annemarie Schimmel (ö. 2003) bu kürsüye katılarak 1959'a kadar Dinler Tarihi dersini okutmuştur. Schimmel sonrası Hikmet Tanyu ve onun yetiştirdiği öğrenciler Dinler Tarihi'ne akademik anlamda yön vermiştir (Adam, 2016, 26-30; Arslan, 2023, 6).

Günümüze gelindiğinde ise Türkiye'de imam-hatip liselerinde zorunlu Dinler Tarihi derslerinin okutulduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra ilahiyat ve İslami ilimler fakültelerinde de Dinler Tarihi dersi lisans müfredatında zorunlu dersler arasında yer almaktadır. Bu zorunlu derse ilave olarak çeşitlilik gösteren birçok seçmeli ders de verilmektedir. Lisansüstü seviyesinde de gitgide artan bir ilgi gören Dinler Tarihi alanında günümüzde birçok öğretim üyesi ve öğrencinin bulunduğu dikkatleri çekmektedir.

Dinler Tarihi kürsüsünün Türkiye'deki ilk dönemlerinde görece daha genel Dinler Tarihi konuları araştırılırken; günümüzde daha spesifik uzmanlık alanlarının oluştuğu ve böylelikle daha derinlikli çalışmaların yapıldığı söylenebilir. Bunun yanı sıra günümüzde değişen ve gelişen eğitim olanaklarına paralel olarak araştırılan dine ilişkin temel kaynak dile hâkim olan ve çeşitli alanlarla interdisipliner çalışmalar ortaya koyan araştırmacıların sayısının her geçen gün arttığı ifade edilebilir.

2. Yöntemi

Dinler Tarihi biliminin kendine özgü bir metodolojisi vardır. Bu noktada onun objektif ve deskriptif (betimleyici) olma ilkelerini gözetererek sıklıkla başvurduğu metotlar arasında şu üçünün öne çıktığı görülmektedir:

2.1. Tarihi-Karşılaştırmalı Metot

Tarihi metot, Dinler Tarihi'nin en temel metotlarından biridir. Dinlerin ortaya çıkış süreçleri, gelişim dönemleri, yok oluşları vb. gibi hususlar tarihsel veriler ışığında incelenir. Bu inceleme yapılırken de çoğunlukla karşılaştırma/mukayese metoduna başvurulur. Tarih ve karşılaştırma metodunun çoğunlukla birlikte kullanılması sebebiyle Dinler Tarihi'ne 'Karşılaştırmalı Dinler Tarihi' ismi de verilmektedir. Karşılaştırma eylemini dikey ve yatay olmak üzere iki kategoride ele alan bu bilim dalında; dikey karşılaştırma ile o din içerisindeki bir fenomen derinlemesine, çok boyutlu olarak incelenir. Yatay karşılaştırmada ise farklı dinlerde ortak olan fenomenler mercek altına alınarak fenomenlerin benzer, ortak ve farklı yönleri ortaya çıkarılmış olur (Adam, 2016, 20).

2.2. Fenomenolojik Metot

Fenomen kavramı, kelime anlamı itibarıyla 'görünen şey' anlamındadır. Buradan hareketle fenomenoloji ise görünen şeylerin sistemli bir şekilde ele alınmasını amaçlayan bilim dalıdır. Bu metot aracılığıyla dinlerin tarihsel süreçleri dikkate alınmaksızın öne çıkan dini olgular inceleme konusu yapılmaktadır. Böylelikle dinlerin ritüelleri, kutsal mekânları, kutsal şahısları, kutsiyet atfedilen eşyaları, kutsal zamanları gibi fenomenler üzerinden

araştırma yapılır ve bu fenomenler tanımlanır. Burada elde edilen verilerin ardından yukarıda işaret edilen karşılaştırma metoduna da başvurulurak çeşitli dinlerdeki fenomenler arasında bir mukayesede bulunulur (Küçük vd., 2020, 12-13).

2.3. Hermenötik Metot

Hermenötik kavramı yorumlama ve anlama metotları bilimini ifade etmektedir. Tarihi-karşılaştırma metodu ile elde edilen verilerin fenomenolojik metot ile kategorize edilip tanımlanmasının ardından hermenötik yöntemle başvurulur. Bu şekilde fenomenlerin yorumlanması ve analiz edilmesi sağlanmış olur. Anlama ve yorumlama eylemi aşamasında zaman zaman Dinler Tarihi; Arkeoloji, Etnoloji, Psikoloji, Filoloji, Antropoloji, Sosyoloji, vb. gibi farklı bilim dallarının verilerinden de istifade etmektedir (Adam, 2016, 20-21; Gündüz, 2017, 215-216).

3. Araştırma Konuları

Dinler Tarihi, yeryüzünde mevcudu bulunan veya bulunmayan tüm dini inanışları belirli prensipler ve metotlar ışığında kendine araştırma konusu edinen bir bilim dalıdır. Bu bilim dalının inceleme konuları genel anlamda şu şekilde tasnif edilebilir:

- Dinin anlamı, mahiyeti ve fonksiyonu
- Dinlerin karakteristik özellikleri
- Dinlerin ortaya çıkışı ve gelişim evreleri
- Dinlerin temel doktrinleri
- Dinlerin kutsal metinleri
- Dinlerin ritüelleri
- Dinlerin kutsal mekanları
- Dinlerin kutsal ve yüce kabul edilen kişileri
- Dinlerin bayramları ve kutsal kabul edilen zamanları
- Dinlerin sembolleri
- Dinlerin kurumsal yapıları
- Dinlerin öte dünya anlayışları
- Dinlerin ahlak anlayışları
- Dinlerin mistisizm anlayışları
- Dinlerin kendi içerisindeki grupları
- Dinlerin diğer dinlerle olan münasebetleri
- Dinlerin diğer dinlerle benzer, ortak ve farklı yönleri
- Mitoloji
- Yeni dini hareketler
- Kadim dinler
- Dinler arası diyalog (Battal, 2018, 117; Gündüz, 2019, 5-7).

Türkiye’de son dönemlerdeki Dinler Tarihi çalışmalarının konu eğilimlerine bakıldığında Hıristiyanlık ve hemen akabinde de Yahudilik çalışmalarının çoğunlukta olduğu görülmektedir. Bu hususun hem Kur’an’da hem de İslami literatürde bu iki dine sıklıkla işaret edilmesiyle ilişkili olduğu düşünülmektedir. Bununla beraber, Yahudilik ve Hıristiyanlıkta çalışılması ve Türkçe literatüre kazandırılması gereken pek çok konu başlığının da olduğu belirtilmelidir. Bu iki dine dair çalışmaların yanı sıra metodolojik

çalışmalar, Hint dinleri, Çin ve Japon dinleri, geleneksel Türk dini ve halk inanışları, mukayeseli çalışmalar, Anadolu, Mısır ve Mezopotamya dinleri, Mecusilik, Afrika dinleri, yeni dini hareketler ve net bir kategoriye dahil edilemeyecek çalışma örnekleri de bulunmaktadır (İnan-Sürer, 2022, 6-7, 68).

4. Kurucu İsimler

Dinler Tarihi'nin tarihsel sürecine bakıldığında belirli figürlerin bu bilim dalının teşekkül sürecine yaptığı katkılarla kurucu isimler olarak öne çıktığı görülür. Bu çerçevede bakıldığında İslam medeniyetinde Birûni, İbn Hazm ve Şehristânî'nin; Batı'da Max Müller'in; Türkiye'de ise cumhuriyet sonrası döneme bakıldığında Annemarie Schimmel ile Hikmet Tanyu'nun kurucu figürler olduğu söylenebilir.

4.1. İslam Medeniyetinde Dinler Tarihi'nin Öne Çıkan İsimleri

Kur'an'da, hadislerde ve İslami literatürde diğer dinlere ilişkin verilerin yer alması, erken dönemlerden itibaren Müslümanları farklı dinleri araştırmaya sevk etmiştir. Dinler Tarihi bilim dalının tarihsel seyri konusunda da işaret edildiği üzere İslam medeniyeti içerisinde ilk aşamada yazılan eserler İslam'ı merkeze alan ve savunmacı nitelik taşıyan reddiye türü eserler olmuştur. İlerleyen süreçte ise günümüzdeki Dinler Tarihi çalışmalarına daha yakın bir görünüm arz eden, daha sistematik ve nispeten objektif bir karakterde olan Milel-Nihal, Fırak ve Diyânât türü eserler yazılmaya başlanmıştır. Bu türden eserler bağlamında öne çıkan üç isim ise Birûni, İbn Hazm ve Şehristânî olmuştur (Kurt-Ayık, 2019, 23).

4.1.1. Birûni (ö. 1061?)

Birûni, Dinler Tarihi disiplinde öne çıkan figürlerden biridir. *el-Âsâru'l-bakiye 'ani'l-kurûni'l-haliye* ile *Tahkik-u ma li'l Hind* eserleri bu alanda başyapıt niteliği taşımaktadır. Yirmi sekiz yaşında iken kaleme aldığı *el-Âsâru'l-bakiye 'ani'l-kurûni'l-haliye* eserinde farklı toplumlarda kullanılan takvim sistemlerine, dini inançlara ve dini günlere dair bilgiler vermiştir. *Tahkik-u ma li'l Hind* çalışması ise dünyada Hindoloji alanına dair yazılan ilk ciddi eser olarak nitelendirilmektedir. Birûni bu çalışmasında Hint dinini, inanç biçimlerini, kültürünü ve medeniyetini incelemiştir. O, bu eserinde 'objektiflik' ilkesine bağlı kalmasının yanı sıra çeşitli noktalarda mukayeselerde bulunarak karşılaştırma metodolojisini de başarılı bir şekilde kullanmıştır (Tümer, 1992, 212-213; Günay, 2013, 86-103).

4.1.2. İbn Hazm (ö. 1064)

İbn Hazm, Dinler Tarihi'nde özellikle Yahudilik ve Hıristiyanlığa dair değerlendirmeleri ile bilinmektedir. Bu bağlamda o, daha ziyade *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehva' ve'n-nihal* eseri ile tanınmaktadır. Bu eserinde o, diğer dinlerin yanı sıra İslam dininin içerisinde ortaya çıkan çeşitli mezhepleri tanıtmış ve değerlendirmiştir. Konu bağlamında bakıldığında Allah'ın varlığının ve alemin yaratılmış olduğunun delillendirilmesiyle başlayan eser; daha sonra Tevrat ve İncil eleştirileri ile çeşitli İslam mezheplerine dair konulara temas etmektedir (Yavuz, 1995, 215). Bunun yanı sıra İbn Hazm, reddiye geleneği içerisinde Yahudiler arasında karşılığı olan çeşitli eserler kaleme almıştır. Özellikle Tevrat'a ve Yahudiliğe yönelttiği eleştirilerle o, 'Biblical Criticism' olarak adlandırılan Kutsal Kitap tenkit geleneğinin öncüsü

olarak görülmektedir. Batı'da her ne kadar bu geleneğin öncüsü 17. yüzyılda yaşayan Spinoza (ö. 1677) kabul edilse de onun ortaya koyduğu birçok argümanın altı asır önce İbn Hazm tarafından belirtildiği de bir gerçektir (Meral, 2014, 70-81).

4.1.3. Şehristânî (ö. 1153)

Şehristânî, Dinler Tarihi'nde *el-Milel ve'n-nihal* adlı eseriyle öne çıkmaktadır. Bu eser, İslam geleneğinde diğer dinlere dair yazılan eserler içerisinde büyük oranda bağlı kalmaya çalıştığı objektiflik, deskriptiflik ilkeleri ve dinleri sistematik bir biçimde ele almasıyla öne çıkmaktadır. Eric Sharpe (ö. 2000) gibi Batılı bazı Dinler Tarihçilerine göre de mukayeseli dinler tarihi alanında verdiği bu özgün eser ile Şehristânî, alanın öncülerinden kabul edilmektedir (Harman, 2010, 467- 468; Gündüz, 2019, 20). *el-Milel ve'n-nihal*'in muhtevasına bakıldığında eserin mukaddime, giriş ve iki ana bölümden oluştuğu görülmektedir. İlk bölümde 'vahiy kaynaklı' olarak tanımlanan dinlere ve bu dinlerin içindeki gruplara; ikinci bölümde 'akıl kaynaklı' olarak nitelenen inanç gruplarına değinilmektedir (Harman, 2020, 58).

4.2. Batı'da Dinler Tarihi'nin Kurucu İsmi: Max Müller

Max Müller, 6 Aralık 1823'te Almanya'da doğmuştur. Üniversite hayatına klasik diller, Psikoloji ve Antropoloji okuyarak başlamıştır. Mitoloji ve Hindolojiyle beraber din ve dil tarihi üzerine yoğunlaşmıştır. Dil araştırmalarından Dinler Tarihi araştırmalarına yönelen Max Müller, Dinler Tarihi'nin kurucusu sayılmaktadır. Dinler Tarihi'nin teoloji, felsefe ve filolojiden ayrılarak kendine özgü metoduyla bağımsız bir disiplin olmasında rol oynamıştır. Dinler Tarihi için kullandığı 'religionswissenschaft' terimi, çevirdiği ve yazdığı eserler ile Dinler Tarihi'nin akademik bir kürsü olmasında öncü olmuştur. Bu eserler arasında *Karşılaştırmalı Mitoloji* ile *Dinlerin Esası ve Gelişmesine Ait Ders Notları* eserleri ve *Doğu'nun Kutsal Kitapları* adlı çeviri çalışmaları öne çıkmaktadır (Stone, 2005, 6234; Karataş, 2006, 40-42).

Müller sonrası döneme bakıldığında ise Batı'da Dinler Tarihi araştırmalarının ivme kazanarak devam ettiği görülmektedir. Bu bağlamda öne çıkan isimler arasında C. Petrus Tiele (ö. 1902), Herbert Spencer (ö. 1903), Emile Durkheim (ö. 1917), E. Burnett Tylor (ö. 1917), P. D. Chantepie de la Saussaye (ö. 1920), Nathan Söderblom (ö. 1931), Rudolf Otto (ö. 1937), Sigmund Freud (ö. 1939), James Frazer (ö. 1941), Gerardus van der Leeuw (ö. 1950), W. Brede Kristensen (ö. 1953), Joachim Wach (ö. 1955), Raffaele Pattezzoni (ö. 1959), Friedrich Heiler (ö. 1967), Mircea Eliade (ö. 1986), Ninian Smart (ö. 2001) zikredilebilir (Battal, 2018, 112; Kurt-Aykıt, 2019, 21-23; Alıcı, 2017, 14).

4.3. Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Kurucu İsimleri: Annemarie Schimmel ve Hikmet Tanyu

Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde çeşitli kurumlarda Dinler Tarihi dersi farklı isimler tarafından verilmiştir. Ancak akademik anlamda ilk doktora ünvanını alan ve alana yeni doktorlar yetiştiren isim Annemarie Schimmel'in öğrencisi Hikmet Tanyu olmuştur. Türkiye'nin ilk ilahiyat fakültesi olan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Dinler Tarihi dersi 1954 yılından 1959'a kadar Schimmel tarafından verilmiştir. Bu süreçte Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş* isimli bir eser de yayımlamıştır. Schimmel danışmanlığında Türkiye'de ilk Dinler Tarihi doktoru ünvanını alan kişi *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak*

Yerleri adlı fenomenolojik çalışmasıyla Hikmet Tanyu olmuştur. Tanyu'nun öne çıkan çalışmalarından bazıları şu şekildedir: *Türklerde Taşla İlgili İnançlar, Yehova Şahitleri, Türklerin Dini Tarihçesi* (Adam, 2016, 27-30).

Hikmet Tanyu'nun yanı sıra doktora sonrası çalışmalarını Tanyu'yla beraber sürdüren Ekrem Sarıkçıoğlu ilk çekirdek Dinler Tarihçileri olarak nitelendirilmektedir. Zaman içerisinde Tanyu'nun yetiştirdiği birçok öğrenciyle beraber bir ekol oluşmaya başlamıştır. Bu minvalde öne çıkan ilk kuşak dinler tarihçilerinden bazı isimler şu şekildedir: Şaban Kuzgun, Harun Güngör, Abdurrahman Küçük, M. Süreyya Şahin, Osman Cilacı, Günay Tümer, Ömer Faruk Harman, Mehmet Aydın (Batuk, 2009, 84).

5. Temel Kaynaklar

Dinler Tarihi okumalarına başlayacak olan birinin başvuracağı temel kaynaklar Dinler Tarihi derslerinde kullanılmak üzere alanın uzmanları tarafından hazırlanan bilimsel kitaplardır. Bu kitapların bazıları şunlardır:

- Abdurrahman Küçük vd. *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2020.
- Ali İsra Güngör (ed.). *Dinler Arası İlişkiler El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Ali Osman Kurt- Dursun Ali Aykıt. *Dinler Tarihi*. Ankara: Bilay Yayınları, 2019.
- Baki Adam (ed.). *Dinler Tarihi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Durmuş Arık- Ahmet Hikmet Eroğlu (ed.). *Halk İnanışları El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Ekrem Sarıkçıoğlu. *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002.
- Mahmut Aydın. *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi: Tarih, İnanç ve İbadet*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022.
- Mehmet Aydın. *Dinler Tarihine Giriş*. Konya: Literatürk Academia, 2017.
- Mustafa Alıcı- Süleyman Turan (ed.). *Dinler Tarihi I-II*. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2018.
- Ramazan Adıbelli (ed.). *Dinler Tarihi*. İstanbul: Lisans Yayıncılık: 2023.
- Süleyman Turan- Emine Battal (ed.). *Yeni Dini Hareketler Ansiklopedisi*. İstanbul: Okur Akademi, 2020.
- Şinasi Gündüz (ed.). *Dünya Dinleri*. İstanbul: Milet Nihal Yayınları, 2019.

6. Dinler Tarihi'nde Lisansüstü Eğitim

Türkiye'de birçok üniversitede çoğunlukla Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde olmak üzere çeşitli enstitüler altında Dinler Tarihi'nde yüksek lisans ve doktora seviyesinde lisansüstü eğitim verilmektedir. Bazı üniversitelerde bağımsız bir bilim dalı olarak yapılanmakla beraber birçok üniversitede bu alan Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı çatısı altında yer almaktadır. Artan ilahiyat ve İslami ilimler fakültesi sayısına paralel olarak günden güne Dinler Tarihi alanındaki hocaların ve alana rağbet eden öğrencilerin sayısında da gözle görülür bir artış olduğunu söylemek mümkündür.

Dinler Tarihi'nde lisansüstü bir kariyer hedefleyen öğrencilerin henüz lisans aşamasındayken hem kendi üniversitesindeki hem de diğer üniversitelerdeki alan hocalarıyla tanışması ve kendine bir yol haritası çizmesi önemlidir. Lisans döneminden başlayarak branştaki uzman hocaların yönlendirmeleriyle alan okumalarının yapılmaya

başlanması öğrencinin lisansüstü alım sınavlarındaki başarısına katkı sağlayacak bir faktördür. Ayrıca lisansüstü branşlar arasında özellikle Dinler Tarihi disiplini iyi seviyede İngilizce bilmeyi gerektirmektedir. Bunun yanı sıra çalışılması planlanan dinin kaynak dilinin bilinmesi yapılacak çalışmaların niteliğini artıracaktır. Ayrıca öğrencilerin lisansüstü başvurularında talep edilen çeşitli sınav puanlarını lisans yıllarındayken alması, bu sürecin daha planlı bir şekilde yürütülmesi açısından önemlidir. Nitekim, Dinler Tarihi lisansüstü eğitim başvurularında üniversiteler arasında talep edilen şartlar değişiklik göstermekle beraber, genel olarak bakıldığında öğrencilerden ALES (Akademik Personel ve Lisansüstü Eğitimi Giriş Sınavı) puanı, yabancı dil puanı (YDS, YÖKDİL, e-YDS ve ÖSYM tarafından denkliği kabul edilen diğer çeşitli yabancı dil sınavları) istendiği görülmektedir. İlgili alanda lisansüstü eğitim düşünen öğrencilerin başvuru yapmayı düşündükleri üniversitenin enstitü web sayfalarında her yıl yayımlanan akademik takvimi ve güncel başvuru şartlarını kontrol etmesi gerekmektedir.

Lisansüstü öğrenci alım sınavlarında üniversiteler arasında etki oranları ve asgari puan sınırı değişmekle beraber lisans mezuniyet ortalaması, ALES ve yabancı dil puanı istenmektedir. Üniversitenin istediği asgari puan şartlarını sağlayan adaylar yazılı bilim sınavına ve sözlü mülakata girmeye hak kazanmaktadır. Yazılı bilim sınavı ve sözlü mülakatta da üniversitelerin uygulamaları farklılık göstermektedir. Bazı üniversiteler her iki sınavı da uygularken bazıları bunlardan birini tercih etmektedir.

Türkiye’de Dinler Tarihi yüksek lisans eğitim programının yönetmelikte azami süresi 2+1 olmak üzere 3 yıl olarak belirlenmiştir. Doktora programı ise 4+2 olmak üzere azami 6 yıldır. Dinler Tarihi’nde üniversitelerde okutulan ders içeriklerinde farklılıklar olmakla beraber hem yüksek lisans hem de doktora seviyesinde 1 yıl boyunca ders döneminde alana dair çeşitli dersler okutulmaktadır. Bu bağlamda okutulan yüksek lisans ve doktora derslerine örnek olarak şunlar sayılabilir:

- Dinler Tarihi Metodolojisi
- Yahudiliğe Giriş
- Hıristiyan Mezhepleri Tarihi
- Hıristiyanlığa Giriş
- Türk Dini Tarihi
- Din Fenomenolojisine Giriş
- Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an Karşılaştırmaları
- Dinlerarası İlişkiler ve Misyonerlik
- Karşılaştırmalı Dinler Tarihi
- Kutsal Metinler
- İbranice
- Çin Dinleri
- İran Dinleri
- Hıristiyan-Müslüman İlişkiler Tarihi
- Dinler Tarihinin Öncüleri
- Hıristiyanlıkta Yeni Dini Hareketler
- Din ve Mitoloji
- Katolik Hıristiyanlık
- Evanjelic Dini Gruplar

- Yahudiliğin Esasları
- Doğu Hıristiyanlığı
- Kilise Tarihi
- Mezopotamya Dinleri
- Eski Ahit Tetkikleri
- Yeni Ahit Tetkikleri
- Batı Hıristiyan Manastır Geleneği
- Klasik Dinler Tarihi Metinleri
- Batıda Dinler Tarihi Çalışmaları
- Yahudi Mistisizmi
- Hıristiyan Mistisizmi
- Kitab-ı Mukaddes Tetkikleri
- Midraş Literatürüne Giriş
- Kilise Babaları
- Hıristiyanlık Tarihi ve Teolojisi
- Yahudilik Tarihi ve Teolojisi
- İslam Geleneğinde Dinler Tarihi Çalışmaları
- Anadolu Dinleri
- Gnostisizm ve Gnostik Dinler
- Modern Dönemde Yahudilik
- Antropoloji ve Halk İnançları
- Hint Kökenli Dinler
- Dünya Dinleri ve Mistisizm
- Kutsal Metin İncelemesi: Semitik Kökenli Dinler
- Halk İnançları: Eski Türk ve Anadolu İnançlarının Günümüze Yansımaları
- Din Antropolojisi
- Dinlerde Misyonerlik Faaliyetleri
- Dinlerde Okült Bilgileri
- Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim'de Peygamber Okumaları
- Doğu ve Batı Kiliseleri
- Cumhuriyet Dönemi Dinler Tarihi Çalışmaları
- Rus Ortodoks Kilisesi
- Günümüz Yahudi Mezhepleri gibi farklı inanç gruplarına dair birçok ders okutulmaktadır.³

³ Dinler Tarihi disiplininde okutulan çeşitli lisansüstü derslere dair detaylı bilgi için bk. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Plani.aspx?bno=3550&bot=1107; Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Plani.aspx?bno=3549&bot=763; Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans <https://meobs.marmara.edu.tr/ProgramTanitim/sosyal-bilimler-enstitusu/dinler-tarihi-tezli-yuksekk-lisans-2-yillik-turkce-856-648-0>; Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, <https://meobs.marmara.edu.tr/ProgramTanitim/sosyal-bilimler-enstitusu/felsefe-ve-din-bilimleri-felsefe-ve-din-bilimleri-4-yillik-turkce-598-506-0>; Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, <http://bilgipaketi.uludag.edu.tr/Programlar/Detay/805?AyID=30>; İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, [https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=2230&birim=felsefe_ve_din_bilimleri_doktora_programi_\(orgun_ogretim\)&yil=2023](https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=2230&birim=felsefe_ve_din_bilimleri_doktora_programi_(orgun_ogretim)&yil=2023); İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=20661&birim=dinler_tarihi_tezli_yuksekk_lisans_program

Tezli yüksek lisans ve doktora programlarından mezun olmak için öğrencilerin yukarıda da örnekleri verildiği gibi enstitülerince belirlenen çeşitli dersleri başarıyla bitirmeleri gerekmektedir. Ders dönemini tamamlayan öğrencilerin mezun olabilmesi için kendilerine YÖK tarafından tanınan süre zarfında belirlediği tez konusunu savunmaları beklenmektedir. Yüksek lisansını bitiren mezunlara ‘bilim uzmanı’; doktorasını bitirenlere ise ‘doktor’ ünvanı verilmektedir.

7. Dinler Tarihi’nde Yayın Yapan Akademik Dergiler

7.1. Türkiye’deki Dergiler

Türkiye’de Dinler Tarihi uzmanlarının yazdığı makaleler çeşitli ilahiyat fakülte dergileri, sosyal bilimler enstitü dergileri ya da bağımsız kurumlarca çıkarılan dergilerde yayımlanmaktadır. Bununla beraber makale dağılımına bakıldığında *Dini Araştırmalar*⁴ ve *Milel Niha*⁵ dergilerinin ön plana çıktığı söylenebilir. Dinler Tarihi araştırma konularını merkeze alan güncel tek dergi ise 2019 yılında yayım hayatına başlayan *Oksident Dergisi*⁶ dir.⁶

Resim 1. Oksident dergisinden bir görünüm

i_(orgun_ogretim)&yil=2023; Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, <https://bologna2.erdogan.edu.tr/tr/programlar/5369?programId=1277>; Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, <https://lisansustu.omu.edu.tr/tr/akademik/anabilim-dallari-ve-programlar/felsefe-ve-din-bilimleri-ana-bilim-dali/felsefe%20ve%20Din%20Bilimleri.pdf>; Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, https://debis.deu.edu.tr/ders-katalog/2021-2022/tr/bolum_9124_tr.html; Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, https://debis.deu.edu.tr/ders-katalog/2021-2022/tr/bolum_1463_tr.html; Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, <https://sis.sdu.edu.tr/oibs/bologna/index.aspx?lang=tr&curOp=showPac&curUnit=2&curSunit=62#>; Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, <https://obs.aybu.edu.tr/oibs/bologna/index.aspx?lang=tr&curOp=showPac&curUnit=52&curSunit=15572#>; Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, <https://obs.aybu.edu.tr/oibs/bologna/index.aspx?lang=tr&curOp=showPac&curUnit=52&curSunit=15769#>.

⁴ Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/da>

⁵ Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/milel>

⁶ Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oksident>

Oksident Dergisi, web sitesinde yayın amacını şu şekilde anlatmaktadır:

Türkiye'de Yahudilik, Hıristiyanlık ve Batı Araştırmaları üzerine uzmanlığı olan akademisyenlerin yayınlarını buluşturan bir platform/dergi olması amaçlanmaktadır. Dergi ilgili konularda yapılan akademik çalışmalara yer verecektir. Ayrıca, Oryantalist çalışmaların değerlendirildiği bir dergi olması amaçlanmaktadır. Ancak bunu yaparken, Oryantalist çalışmaları tamamen reddedip ötekileştiren bir yaklaşım değil, bu çalışmaların yanlış yanlarını eleştirirken, doğrularını takdir edecek bir bakış açısı benimsenmiştir (Oksident, 20 Eylül 2023).

Oksident Dergisi, kapsam bakımından başlıca konularını şöyle sıralamaktadır:

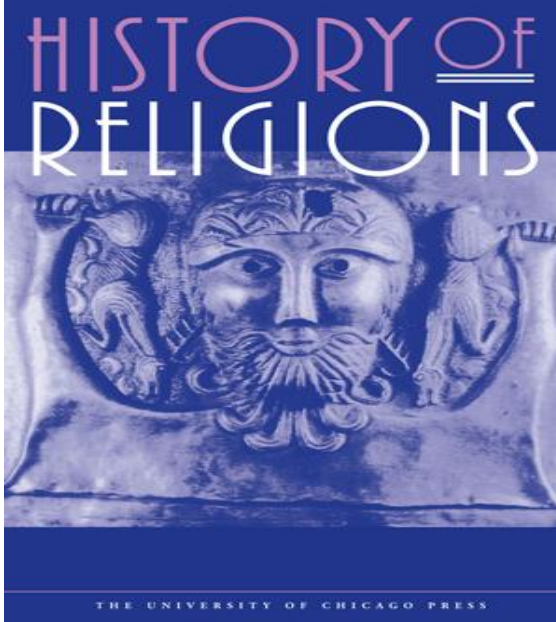
- Yahudiliğin tarihi, inançları, ibadetleri ve toplumsal boyutu hakkındaki çalışmalar
- Hıristiyanlığın tarihi, inançları, ibadetleri ve toplumsal boyutu hakkındaki çalışmalar
- Müslüman-Hıristiyan ilişkileri, Müslüman-Yahudi ilişkileri, Hıristiyan-Yahudi ilişkileri
- Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler arasındaki polemikler
- Avrupa ve Amerika üzerine yapılan araştırmalar
- Oryantalist çalışmaların değerlendirilmesi
- Batıda din-toplum, din-siyaset ilişkisine ait çalışmalar (Oksident, 20 Eylül 2023).

7.2. Yabancı Dergiler

Yurtdışında Dinler Tarihi alanında yayım yapan dergilere örnek olarak şunlar sayılabilir:

- *History of Religions*- University of Chicago Press Journal⁷

Resim 2. History of Religions dergisinden bir görünüm

⁷ Bk. <https://www.journals.uchicago.edu/toc/hr/current>

- Journal of Religious History- Religious History Association⁸
- Journal of World Christianity- Penn State University Press⁹
- Nvmen-Brill¹⁰

8. Diğer İlahiyat Bölümleriyle İlişkisi

Dinler Tarihi, ilahiyat disiplinleri içerisindeki birçok alanla yakın ilişki içerisinde. Bu alanlar arasında en çok öne çıkanları ise; Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi, Din Felsefesi, Kelâm, Tefsir ve İslam Tarihi'dir. Aşağıda bu alanlarla Dinler Tarihi'nin ilişkisine dair kısaca bilgi verilecektir.

Din Sosyolojisi, din ve toplumun birbiriyle ilişkisini ve bu ilişkiden doğan toplumsal olayları inceleme konusu etmektedir. Bu bilim dalı neredeyse bütün dinlerde bulunan ibadet, ayin, dua, kurban gibi fenomenlerin sosyal tezahürlerini ele almaktadır. Dinler Tarihi ile Din Sosyolojisi çalışma konuları bakımından benzerlik göstermekle beraber, Din Sosyolojisi bu konuları ele alış bakımından Dinler Tarihi'nden farklılaşmaktadır. Dinler Tarihi, Din Sosyolojisi'ne dinin toplumsal yönlerini inceleyebilecek veri sağlamaktadır. Din Sosyolojisi de dini fenomenlerin daha iyi anlaşılmasında Dinler Tarihi'ne yardımcı olmaktadır (Aydın, 2012, 23-24).

Din Psikolojisi, insanın dini hayatının çeşitli yönlerini psikolojik açıdan incelemektedir. Dua, ibadet, hidayet, tövbe, dinden çıkma gibi dini tecrübeler Din Psikolojisi'nin konularındandır. Din Psikolojisi dini fenomenlerle ilgili bilgileri Dinler Tarihi'nden alıp, onları psikoloji bağlamında incelemektedir. Dinler Tarihi de Din Psikolojisi sayesinde fenomenlerin insan üzerindeki etkisini daha iyi anlama imkanına sahip olmaktadır (Aydın, 2012, 24).

Din Felsefesi, dini felsefi açıdan incelemektedir. Bu bilim dalı; Tanrı inancı, dini inanç ve hükümlerin geçerliliği gibi konuları ele almaktadır. Din Felsefesi'ni Dinler Tarihi'nden ayırt eden en temel özelliği hüküm vermesidir. Bu hükmü verirken kullanılacak bilgiler deskriptiflik ilkesini benimseyen Dinler Tarihi'nden edinilir (Küçük vd., 2020, 14).

Kelâm, İslam dininde imana dair konuları belirli bir metodoloji çerçevesinde ele alan bir bilim dalıdır. Bunun yanı sıra inanca dair meseleleri açıklama ve çeşitli argümanlarla ispat etme gayesi gütmektedir. Bu yönüyle bu bilim dalı Dinler Tarihi'nden farklı olarak savunmacı (apolojetik) ve reddiyeci bir niteliğe sahiptir. Bunun yanı sıra Kelâm, tarih boyunca farklı din mensuplarının İslam'a yönelttiği çeşitli sorulara da sistematik bir metodoloji çerçevesinde cevaplar üretmiştir. Bu gibi hususlarda Dinler Tarihi, Kelâm sahasına diğer dinlerin teolojisine dair bilgi sunarak katkıda bulunmaktadır.

Tefsir bilim dalı çeşitli ilkeler ve metotlar ışığında Kur'an ayetlerinin açıklanması ve yorumlanmasını gaye edinmektedir. Bu yorumlama faaliyetinde ayetlerin nüzul sebepleri ve tarihsel ortam da göz önünde bulundurulmuş faktörlerdendir. Kur'an'da Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi diğer dinlere dair atıfların çokça olması bu bilim dalının Dinler Tarihi'nden istifade etmesini gerekli kılmaktadır. Dinler Tarihi'nin sağladığı bilgiler ışığında bu minvaldeki ayetlerin bağlamı daha net bir şekilde anlaşılabilir. Tefsir biliminin

⁸ Bk. <https://onlinelibrary.wiley.com/journal/14679809>

⁹ Bk. https://www.psupress.org/Journals/jnls_JOWC.html

¹⁰ Bk. <https://brill.com/view/journals/nu/nu-overview.xml?contents=journaltoc>

ortaya koyduğu yorumlar da Dinler Tarihi'ne diğer dinlerin teolojik eserleri ve kutsal kitap açıklamaları ile mukayese yapma imkânı sunması bakımından kıymetlidir.

İslam Tarihi; İslam'ın ortaya çıkışı, gelişme evreleri ve bu süreçlerde cereyan eden çeşitli olayları belirli bir metodoloji çerçevesinde ele almaktadır. Kur'an'da, hadislerde ve İslami literatürde diğer dinlere dair söylemlerin yer almasının yanı sıra genişleyen İslam coğrafyasıyla beraber diğer dinlerle temas artmıştır. Bu sebeple İslam Tarihi'nin daha doğru bir şekilde anlaşılması için diğer dinlere dair bilgiye ihtiyaç vardır. Bu bağlamda İslam'ın tarihsel sürecinin anlaşılmasında Dinler Tarihi İslam Tarihi'ne veri sağlamaktadır.

9. İlahiyat Dışındaki Disiplinlerle İlişkisi

Dinler Tarihi, ilahiyat disiplinleriyle olduğu kadar ilahiyat sahasının dışındaki alanlarla da yakından ilişkilidir. Bu bağlamda öne çıkan alanlardan bazıları şu şekildedir: Tarih, Coğrafya, Arkeoloji, Antropoloji, Sosyoloji, Psikoloji, Felsefe, Filoloji, Sanat Tarihi ve Turizm. Bu alanlardan Sosyoloji, Psikoloji ve Felsefe alanlarına yukarıda Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi ve Din Felsefesi bölümlerinde genel anlamda temas edildiği için aşağıda ayrıca yer verilmeyecektir.

Tarih, toplumları ve medeniyetleri araştırma konusu edinen ve toplumları etkileyen olayları, bu olayların sebep sonuç ilişkileri çerçevesinde yer ve zaman belirterek inceleyen bir bilim dalıdır. Tarih, Dinler Tarihi'ne sağladığı dokümanlarla kaynaklık teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra dinlerin doğuşu, gelişim evreleri gibi tarihsel süreçleri ve öne çıkan fenomenlerini tarihsel bağlamıyla inceleme imkânı sunmaktadır. Ancak dini olgular yalnızca tarihsel gerçekliklerden ibaret değildir. Bu sebeple Dinler Tarihçileri tarihsel dokümanlara ilave olarak daha bütüncül bir yaklaşım ortaya koyabilmek için çeşitli kaynaklara ve metotlara da başvurmaktadır (Aydın, 2012, 21).

Coğrafya, dünyadaki fizikî ve beşerî etmenlerin yayılışı, dağılışı ve birbirleriyle etkileşimini bir mekân bağlamında ele alan bir bilim dalıdır (Göney, 22 Eylül 2023). Dinler Tarihi'ne; dinler coğrafyasına ilişkin bilgi sunan bu disiplin, dinlerin demografik dağılımı ve yoğunlukları, tarihsel süreç içerisindeki yerleşim bölgeleri ve bunların arkasındaki muhtemel etmenler vb. gibi veriler sunması bakımından önemlidir.

Arkeoloji, 'eskinin bilimi' olarak nitelendirilen, geçmişte yaşamış medeniyetlere ait somut kalıntıları tanımlama, tasnif etme ve bunlardan hareketle yorumlama faaliyeti gerçekleştiren bir bilim dalıdır (Fidan, 22 Eylül 2023). Arkeoloji, geçmişe dair bütüncül bir yorum faaliyeti ortaya koyabilmek için diğer disiplinlerin verilerinden de yararlanmaktadır. Bu yönüyle interdisipliner araştırmalar bu bilim dalı için önemlidir. Bu disiplin, Dinler Tarihi'nin inanç gruplarına dair sağladığı verileri elde edilen kalıntıları anlamlandırırken kullanmaktadır. Arkeoloji de geçmişte yaşayan toplulukların dini yaşantısına ilişkin sunduğu verilerle Dinler Tarihi'ne katkı sağlamaktadır. Dinler Tarihi çalışmalarında Türkiye'de görece yeni bir alan sayılan Din Arkeolojisi de iki alanın birbiriyle ilişkisini ortaya koymaktadır. Türkiye'nin geçmişte birçok medeniyete ev sahipliği yapan bir coğrafyada bulunması Din Arkeolojisi araştırmalarının önemini artırmaktadır. Bu bağlamda son dönemlerde Göbeklitepe kazılarında elde edilen arkeolojik verilerden istifade ederek Dinler Tarihçilerin yaptığı bilimsel çalışmalar da Din Arkeolojisi alanına örneklik teşkil etmektedir.

Antropoloji, 'insan bilimi' olarak nitelendirilen ve insanı hem fiziksel hem de toplumsal açıdan bütüncül bir yaklaşımla inceleyen bir bilim dalıdır. İnsanın ne zaman ortaya çıktığı,

toplumlar ve kültürler arasındaki benzerlikler ve farklılıkları oluşturan etmenler bu disiplinin çalışma konularındandır (Gürsoy, 22 Eylül 2023). Din de hem bireyi hem de toplumları şekillendiren temel faktörlerden olması sebebiyle Dinler Tarihi, Antropoloji sahası için önemli veri kaynaklarından biridir. Bu çerçevede Türkiye’de görece yeni bir alan olan Din Antropolojisi, Antropoloji ve Dinler Tarihi gibi bilim dallarının interdisipliner bir biçimde araştırmalar yapmasına olanak sağlamaktadır.

Filoloji kavramı Türkçede ‘dil bilimi’ anlamına gelmektedir. Bu bilim dalında dil, araştırma nesnesi olarak ele alınmaktadır. Din araştırmalarında da dil en temel araçlardan birini ifade etmektedir. Özellikle inanç gruplarına ait dini literatürün ve dini fenomenlerin anlaşılmasında Filoloji bilimi Dinler Tarihi’ne önemli veriler sağlamaktadır. Bunun yanı sıra dil vasıtasıyla araştırılan topluluğa ve kültüre dair çeşitli bilgiler edinilmesi mümkündür. Bu yönüyle Filoloji, Dinler Tarihi’nin sıklıkla başvurduğu alanlardan biridir.

Sanat Tarihi, Tarih biliminin içerisindeki branşlardan biri olup, tarihsel süreçte ortaya konan maddi kültür çerçevesine giren unsurları belirli bir metodolojiyle inceleyip tasnif eden ve anlamlandırmaya çalışan bir disiplindir. Çeşitli medeniyetlerin dini kültür mirasının Sanat Tarihi’nin araştırma konularından biri olması, Sanat Tarihçilerin Dinler Tarihi’nin verilerine müracaat etmelerini gerektirmektedir. Dinler Tarihi de Sanat Tarihi’nin incelediği ve yorumladığı malzemelerden araştırdığı dine dair detaylı bilgi sahibi olabilmektedir.

Turizm, dinlere ve medeniyetlere ait mekanları kendine konu edinmesi bakımından Dinler Tarihi bilim dalıyla ortak bir payda oluşturmaktadır. Türkiye’nin birçok antik medeniyete ev sahipliği yapması, bu iki saha için zengin bir kaynak sağlamaktadır. Dinler Tarihi bilgisi, bu mekanların yerli ve yabancı turistlere doğru tanıtılması bakımından önemlidir. Bu çerçevede çeşitli dinler için önem arz eden mekanları kapsayan ‘inanç turizmi’ sahası iki alanın kesişimini ifade etmekte olup, bu alanda da ülkemizde çeşitli çalışmalar yürütülmektedir.

10. Türkiye Dışında Dinler Tarihi Bilim Dalı

Dinin akademik olarak incelenmesini hedefleyen *Uluslararası Dinler Tarihi Derneği* (IAHR) 1950 yılında kurulmuştur. Bu dernek hem ulusal hem de bölgesel üyelerden ve bağlı dernek ve topluluklardan oluşan uluslararası bir kuruluştur. IAHR, 1949 yılında UNESCO himayesinde kurulan *Conseil International de la Philosophie et des Sciences Humaines*’in (Uluslararası Felsefe ve İnsani Çalışmalar Konseyi) (CIPSH) bir üyesidir (IAHR, 23 Eylül 2023).

IAHR’nin amacı, dinin tarihsel, sosyal ve karşılaştırmalı olarak incelenmesine katkıda bulunan tüm akademisyenlerin, kurum ve kuruluşların faaliyetlerini teşvik etmektir. IAHR, geçmişte ve günümüzde dinin eleştirel, analitik ve kültürler arası incelenmesini hedefleyen önde gelen kuruluşlardan biridir (IAHR, 23 Eylül 2023).

IAHR her beş yılda bir dünya kongresi düzenlemektedir. Ayrıca beş yıllık dönemler boyunca bölgesel ve özel konferanslara da sponsor olmakta; kongre ve konferanslarını dünyanın mümkün olduğunca çok yerinde düzenleme geleneğini sürdürmektedir. Böylelikle, IAHR’ye bağlı kuruluşların çalışmaları desteklenmekte ve akademisyenler arasında uluslararası iş birliği teşvik edilmiş olmaktadır. Kuruluşundan bu yana IAHR,

derneğin uluslararası karakterini ve kapsamını yansıtan elliden fazla ulusal ve bölgesel üye dernek ve bağlı topluluğa ulaşmıştır¹¹ (IAHR, 23 Eylül 2023).

IAHR'ye üye olan dernekler arasında EASR (Avrupa Dinler Tarihi Derneği) bulunmaktadır. EASR'nin amacı Avrupa'da yaşayan ya da araştırmaları Avrupa ile ilgili olan akademisyenlerin uluslararası iş birliği yapmasını sağlayarak dinlerin akademik olarak incelenmesidir (EASR, 23 Eylül 2023).

Türkiye Dinler Tarihi akademisyenlerinin oluşturduğu *Türkiye Dinler Tarihi Derneği* de IAHR üyesidir. Bu dernek 1993 yılında Prof. Dr. Abdurrahman Küçük öncülüğünde Ankara'da kurulmuştur. Derneğin 2001 yılında düzenlediği "2000. Yılında Hıristiyanlık: Dünü, Bugünü ve Geleceği" isimli sempozyuma IAHR başkanı Prof. Dr. Peter Antes de katılmıştır. *Türkiye Dinler Tarihi Derneği*'nin çalışmalarını taktir etmiş ve IAHR'ye üye olmasını istemiştir. Bunun üzerine dernek 2003 yılında IAHR üyesi olmuştur. Ayrıca 2004 yılında EASR'ye de üye olmuştur (Küçük vd., 2020, 21-22). *Türkiye Dinler Tarihi Derneği*'nin amacı kendi web sitesinde şu şekilde belirtilmiştir:

Türkiye'de Dinler Tarihi kültürünün ve düşüncesinin gelişmesine, anlaşılmasına ve yaygınlaşmasına ortam hazırlamak, akademik bir ciddiyet ve sorumluluk içerisinde faaliyet ve neşriyatta bulunmak, Türk Dinler Tarihçileri arasında birlik, beraberlik ve dayanışmayı sağlamak olarak belirlenmiştir. Dernek bu amaçları gerçekleştirmek için şu çalışmaları yapar: Dinler Tarihi alanında araştırmalar yapmak; yakın disiplin ve bilim dallarına ilişkin kurumlarla amaçlarının öngördüğü doğrultuda işbirliğinde bulunmak; bilimsel nitelikte kongre, sempozyum, seminer, konferans düzenlemek ya da benzeri faaliyetlerde bulunmak; Dinler Tarihçilerinin meslekleriyle ilgili problemlerine çözüm bulmalarına yardımcı olmak; ülkemizde Dinler Tarihi düşüncesinin ve anlayışının etkili ve yaygın bir hüviyet kazanması amacıyla yayınlarda bulunmak (TAHR, 23 Eylül 2023).

Bu bilgiler ışığında Dinler Tarihi disiplininin hem yurt içinde hem de yurt dışında alana dair çalışmaları destekleyen çeşitli kurum ve kuruluşlara sahip olduğu görülmektedir. Bu kurumsallaşma, yapılacak faaliyetlerin daha geniş kitlelere duyurulması ve araştırmaların çok yönlülüğü açısından önemlidir.

Hatırlayalım

- Dinler Tarihi'nin akademik bir disiplin oluşu Batı'da 19. yüzyılda Max Müller ile başlatılmaktadır.
- Dinler Tarihi'nin İslam medeniyeti içerisinde öne çıkan figürleri Birûni, İbn Hazm ve Şehristân'dır.
- Dinler Tarihi'nin Türkiye'de akademik anlamda öne çıkan öncüleri Annemarie Schimmel ve onun yetiştirdiği Türkiye'nin ilk Dinler Tarihi doktoru ünvanına sahip olan Hikmet Tanyu'dur. Hikmet Tanyu birçok öğrencisiyle Türkiye'de bu disiplinin ilk kuşak Dinler Tarihçilerini yetiştirmiştir.
- Dinler Tarihi deskriptiflik ve objektiflik ilkelerini benimsemektedir. Başvurduğu metotlar arasında öne çıkanları tarihi-karşılaştırmalı, fenomenolojik ve hermenötik metottur.

¹¹ Ayrıca Bk. Mustafa Alıcı, *Din Bilimlerinde Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), 192-233.

- Dinler Tarihi hem ilahiyat içindeki hem de ilahiyat dışındaki disiplinler için önemli bir alan olup, birçok alanla interdisipliner araştırmalara olanak sağlayan bir bilim dalıdır.

Tavsiye Edilen Kitaplar

- Abdurrahman Küçük. *Ermeni Kilisesi ve Türkler*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2009.
- Ahmet Güç. *Dinlerde Mabet ve İbadet*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Ahmet Hikmet Eroğlu. *Ökümenizm ve Fener Patrikhanesi*. Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005.
- Ali İhsan Yitik. *Doğu Dinleri*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2014.
- Ali İsra Güngör. *Cizvitler ve Katolik Kilisesindeki Yeri*. Ankara: Avrasya-Bir Vakfı Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM), 2002.
- Ali Osman Kurt. *Erken Dönem Yahudi Tarihi (Yahudiliğin Mimarı Ezra)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.
- Ali Rafet Özkan. *Fundamentalist Hristiyanlık: Yedinci Gün Adventizmi*. Ankara: Alperen Yayınları, 2002.
- Asife Ünal. *Kutsal Metinlerine Göre Çin Dinlerinde Kadın*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2018.
- Azize Uygun. *Hristiyanlık'ta Kutsal Nesnelere (Relikler)*. Ankara: EskiYeni Yayınları, 2021.
- Baki Adam. *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2018.
- Bekir Zakir Çoban. *Geçmişten Günümüze Papalık*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2009.
- Bilal Baş. *Çölü Fethetmek Geç Antikçağ'da Mısır Manastırları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2015.
- Bilal Toprak. *Din Arkeolojisi ve Göbekli Tepe: Disiplinlerarası Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: Milel Nihal Yayınları, 2020.
- Bülent Şenay. *İlk Râfîzî Hristiyan Kilisesi Markûnilik*. İstanbul: Verka Yayınları, 2003.
- Canan Seyfeli. *Ermeni Kilisesi'nde Sakramentler*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2015.
- Cemil Kutlutürk. *Hinduizm'de Avatar İnanç*. Ankara: Otto, 2018.
- Cengiz Batuk. *Assisili Francis ve Hristiyan Mistisizmi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Durmuş Arık. *Buhara Yahudileri*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.
- Dursun Ali Aykıt. *Hristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo*. İstanbul: Kitabevi, 2011.
- Ekrem Sarıkçıoğlu. *Hız. İsa Hayatı ve Mesajı*. Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Eldar Hasanov. *Nuh Kanunları ve Nuhilik*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Elif Tokay. *Nazianzuslu Grigorius ve Kutsal Ruh'un Tanrılışı Meselesi*. Ankara: EskiYeni Yayınları, 2021.
- Faruk Sancar-Süleyman Turan (ed.). *Nedenleri ve Niçinleriyle Yeni Dini Hareketler*. İstanbul: Okur Akademi, 2018.
- Fuat Aydın. *Pavlus Hristiyanlığına Giriş*. Ankara: EskiYeni Yayınları, 2011.
- Günay Tümer. *Hristiyanlıkta ve İslamda Hz. Meryem*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Hakan Olgun. *Sekülerliğin Teolojik Kurgusu: Protestanlık*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Halil Temiztürk. *Hristiyan Mistisizmine Giriş*. Ankara: EskiYeni Yayınları, 2021.
- Hans-Joachim Schoeps. *Yahudi Hristiyanlığı*. çev. Ekrem Sarıkçıoğlu. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2012.

- Harun Güngör-Mustafa Argunşah. *Gagauz Türkleri: Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı*. Ankara, 1991.
- İsmail Taşpınar. *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik'te Ahiret İnancı*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Kadir Albayrak. *Keldaniler ve Nasturiler*. Vadi Yayınları, 1997.
- Kemal Polat. *Katolik Hıristiyanlık'ta Azizlik ve Azizler*. Erzurum: Salkımsöğüt, 2008.
- Kürşat Demirci. *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.
- Mahmut Aydın. *Hız. İsa'ya Ne Oldu?* Ankara: Otto, 2017.
- Mehmet Alıcı. *Kadim İnan'da Din: Mecusi Geleneğinde Tektarncılık ve DUALİZM İlişkisi*. İstanbul: MilelNihal Yayınları, 2021.
- Mehmet Aydın. *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Mehmet Katar. *Mesih İsa'nın Son Gün Azizleri: Mormonlar*. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2017.
- Mircea Eliade. *Kutsal ve Kutsal-Dışı: Dinin Doğası*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Muhammet Tarakçı. *St. Thomas Aquinas*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Mustafa Alıcı. *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Mustafa Bıyık. *Presbiteriyenlik ve Türk Presbiteriyenler*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Mustafa Erdem. *Hazreti Adem (İlk İnsan)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Mustafa Ünal. *Dinlerde Kutsal Zamanlar*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.
- Münir Yıldırım. *Çevre ve Din: Kutsalın Tabiatındaki Formları*. Adana: Karahan Kitabevi Yayınları, 2016.
- Nermin Öztürk. *Budizm'de Hıristiyanlık'ta ve İslam'da Bakire Doğum- Fenomenolojik Bir Yaklaşım*. Konya: Literatürk Academia, 2020.
- Nihat Durak. *Süryani Ortodoks Kilisesi'nde İbadet*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Ömer Faruk Araz. *Yahudilikte Tefsir Geleneği*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.
- Ramazan Adıbelli. *Mircea Eliade ve Din: Dinler Tarihinde Felsefe ve Metodoloji*. İstanbul: DBY Yayınları, 2021.
- Richard Elliott Friedman. *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?* çev. Muhammet Tarakçı. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005.
- Salih İnci. *Heybeliada Ruhban Okulu*. İstanbul: Yedirenk, 2010.
- Salime Leyla Gürkan. *Yahudilik*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Şaban Kuzgun. *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2008.
- Şevket Özcan. *Dini Tecrübeyi Anlamak: Ninian Smart ve Din Fenomenolojisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2020.
- Şinasi Gündüz. *Hıristiyanlık*. İstanbul: İsam Yayınları, 5. Basım, 2015.
- Timothy Ware. *Ortodoks Kilisesi Doğu Hıristiyanlığına Giriş*. çev. Mehmet Katar, Arif Gören. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2020.
- Tolga Savaş Altinel. *İsrailoğulları'nın Kutsal Soyu Kohenler*. İstanbul: MilelNihal Yayınları, 2021.
- Yasin Meral. *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*. İstanbul: MilelNihal Yayınları, 2021.
- Zafer Duygu. *İsa, Pavlus, İnciller*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2019.

Tavsiye Edilen Filmler

Seven Years in Tibet (1997)
 The Passion of the Christ (2004)
 The Da Vinci Code (2006)
 Angels and Demons (2009)
 PK (2014)
 Son of God (2014)
 Inferno (2016)
 The Story of God with Morgan Freeman (2016)
 Paul, Apostle of Christ (2018)
 The Two Popes (2019)

Kaynakça

- Adam, Baki. "Dinler Tarihi Bilimi". *Dinler Tarihi El Kitabı*. ed. Baki Adam. 19-32. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Alıcı, Mustafa. *Din Bilimlerinde Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.
- Alıcı, Mustafa. *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Arslan, Hatice. "Bir Disiplin Olarak Dinler Tarihi". *Dinler Tarihi*. ed. Ramazan Adıbelli. 1-17. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2023.
- AÜ, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. "Ankara Üniversitesi Bologna Bilgi Sistemi". Erişim 19 Eylül 2023. http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Planı.aspx?bno=3550&bot=1107
- AÜ, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. "Ankara Üniversitesi Bologna Bilgi Sistemi". Erişim 19 Eylül 2023. http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Planı.aspx?bno=3549&bot=763
- AYBÜ, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. "Felsefe ve Din Bilimleri Tezli Yüksek Lisans Programı Bilgileri". Erişim 19 Eylül 2023. <https://obs.aybu.edu.tr/oibs/bologna/index.aspx?lang=tr&curOp=showPac&curUnit=52&curSunit=15572#>
- AYBÜ, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. "Felsefe ve Din Bilimleri Doktora Programı Bilgileri". Erişim 19 Eylül 2023. <https://obs.aybu.edu.tr/oibs/bologna/index.aspx?lang=tr&curOp=showPac&curUnit=52&curSunit=15769#>
- Aydın, Mehmet. *Dinler Tarihine Giriş*. Konya: Literatürk, 2012.
- Battal, Emine. "Dinler Tarihi". *İlahiyat Atlası*. ed. Bayramali Nazıroğlu vd. 109-122. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Batuk, Cengiz. "Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmalarının Tarihsel Seyri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/4 (Ağustos 2009), 70-97.
- Brill. "Nvmen". Erişim 21 Eylül 2023. <https://brill.com/view/journals/nu/nu-overview.xml?contents=journaltoc>
- BUÜ, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. "Bilgi Paketi - Ders Kataloğu". Erişim 19 Eylül 2023. <http://bilgipaketi.uludag.edu.tr/Programlar/Detay/805?AyID=30>

- DA, Dini Araştırmalar Dergisi. “Dini Araştırmalar”. Erişim 4 Ekim 2023.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/da>
- DEÜ, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. “Bilgi Paketi Ders Kataloğu”. Erişim 19 Eylül 2023. https://debis.deu.edu.tr/ders-katalog/2021-2022/tr/bolum_9124_tr.html
- DEÜ, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. “Bilgi Paketi Ders Kataloğu”. Erişim 19 Eylül 2023. https://debis.deu.edu.tr/ders-katalog/2021-2022/tr/bolum_1463_tr.html
- EASR, European Association for the Study of Religions. “About”. Erişim 23 Eylül 2023.
<https://www.easr.eu>
- Fidan, Erkan. “Arkeoloji”. *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. Erişim 22 Eylül 2023.
<https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/arkeoloji>
- Göney, Süha. “Coğrafya”. *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. Erişim 22 Eylül 2023.
<https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/cografya>
- Günay, Nasuh. "Bîrûnî'nin Dinler Tarihi'ne Katkısı". *Milel ve Nihal* 10 (2013), 85-110.
- Gündüz, Şinasi. “Giriş”. *Dünya Dinleri*. ed. Şinasi Gündüz. 14-24. İstanbul: Milel Nihal Yayınları, 2019.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. İstanbul: Vadi Yayınları, 2017.
- Gürsoy, Akile. “Antropoloji”. *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. Erişim 22 Eylül 2023.
<https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/antropoloji>
- Harman, Ömer Faruk. “el-Milel ve'n-nihal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/58-60. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Harman, Ömer Faruk. “Şehristânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/467-468. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- IAHR, International Association for the History of Religions. “What is the IAHR?”. Erişim 23 Eylül 2023. <https://www.iahrweb.org/about.php>
- İnan, Rukiye Aysun-Sürer, Hayriye Özlem. “Dinler Tarihi”. *Felsefe ve Din Bilimlerinde Güncel Akademik Eğilimler (2016-2020)*. ed. Rukiye Aysun İnan. 1-71. Ankara: Sonçağ Akademi, 2022.
- İÜ, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. “İstanbul Üniversitesi Eğitim Bilgi Sistemi”. Erişim 19 Eylül 2023.
[https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=2230&birim=felsefe_ve_din_bilimleri_doktora_programi_\(orgun_ogretim\)&yil=2023](https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=2230&birim=felsefe_ve_din_bilimleri_doktora_programi_(orgun_ogretim)&yil=2023)
- İÜ, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. “İstanbul Üniversitesi Eğitim Bilgi Sistemi”. Erişim 19 Eylül 2023.
[https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=20661&birim=dinler_tarihi_tezli_yuksekk_lisans_programi_\(orgun_ogretim\)&yil=2023](https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=20661&birim=dinler_tarihi_tezli_yuksekk_lisans_programi_(orgun_ogretim)&yil=2023)
- Karataş, İbrahim Ethem. *Max Müller: Hayatı, Eserleri ve Dinler Tarihindeki Yeri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Kurt, Ali Osman – Aykıt, Dursun Ali. *Dinler Tarihi*. Ankara: Bilay Yayınları, 2019.
- Küçük, Abdurrahman vd. *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2020.
- Meral, Yasin. "Tevrat Tenkit Geleneğinin Öncüsü: İbn Hazm mı Spinoza mı?". *Diyanet İlmî Dergi* 50/4 (Aralık 2014), 69-82.
- MN, Milel ve Nihal Dergisi. “Milel ve Nihal”. Erişim 4 Ekim 2023.

- <https://dergipark.org.tr/tr/pub/milel>
MÜ, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. “Marmara Üniversitesi Eğitim-Öğretim Bilgi Sistemi”. Erişim 19 Eylül 2023.
<https://meobs.marmara.edu.tr/ProgramTanitim/sosyal-bilimler-enstitusu/dinler-tarihi-tezli-yuksek-lisans-2-yillik-turkce-856-648-0>
- MÜ, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. “Marmara Üniversitesi Eğitim-Öğretim Bilgi Sistemi”. Erişim 19 Eylül 2023.
<https://meobs.marmara.edu.tr/ProgramTanitim/sosyal-bilimler-enstitusu/felsefe-ve-din-bilimleri-felsefe-ve-din-bilimleri-4-yillik-turkce-598-506-0>
- Oksident. “Amaç ve Kapsam”. Erişim 20 Eylül 2023.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oksident/aim-and-scope>
- OMÜ, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. “Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı Ders Müfredatı”. Erişim 19 Eylül 2023.
<https://lisansustu.omu.edu.tr/tr/akademik/anabilim-dallari-ve-programlar/felsefe-ve-din-bilimleri-ana-bilim-dali/Felsefe%20ve%20Din%20Bilimleri.pdf>
- PSUP, Penn State University Press. “Journal of World Christianity”. Erişim 21 Eylül 2023.
https://www.psupress.org/Journals/jnls_JOWC.html
- RTEÜ, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. “Bilgi Paketi Ders Programları”. Erişim 19 Eylül 2023.
<https://bologna2.erdogan.edu.tr/tr/programlar/5369?programId=1277>
- SDÜ, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. “Felsefe ve Din Bilimleri Tezli Yüksek Lisans Programı Bilgileri”. Erişim 19 Eylül 2023.
<https://sis.sdu.edu.tr/oibs/bologna/index.aspx?lang=tr&curOp=showPac&curUnit=2&curSunit=62#>
- Stone, Jon R. “Müller, F. Max”. *Encyclopedia of Religion*. ed. Lindsay Jones 9/6234-6237. USA: Gale eBooks, Macmillan Reference 2005.
- TAHR, Türkiye Dinler Tarihi Derneği. “Hakkımızda”. Erişim 23 Eylül 2023.
<https://tahr.com.tr/hakkimizda/>
- Tümer, Günay. “Bîrûnî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/206-215. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- UCPJ, University of Chicago Press Journal. “History of Religions”. Erişim 21 Eylül 2023.
<https://www.journals.uchicago.edu/toc/hr/current>
- WOL, Wiley Online Library. “Journal of Religious History”. Erişim 21 Eylül 2023.
<https://onlinelibrary.wiley.com/journal/14679809>
- Yavuz, Yusuf Şevki. “el-Fasl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/215-216. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

FELSEFE TARİHİ ANABİLİM DALI

Dr. Öğr. Üy. Nur Betül Atakul¹

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- Felsefenin temel uğraşlarından olan Felsefe Tarihi bugünkü haline nasıl kavuşmuştur?
- Felsefe Tarihi derslerinin İlahiyat Fakültelerinin müfredatında yer alma serüveni nasıl gerçekleşmiştir?
- Felsefe Tarihinin konuları nelerdir?
- Bu konular felsefe tarihine yönelik eserlerde nasıl işlenir? Felsefe Tarihinin İlahiyatın diğer bölümleriyle ilişkisi nedir?
- Felsefe Tarihi disiplinler arası çalışmaya uygun mudur? Felsefe Tarihi okumalarına nereden başlamamız gerekir?

Giriş

Yüksek öğretimde dinî ilimler üzerine eğitim veren ve nihayetinde bu sahada eğitim ve irşat faaliyetlerinde bulunacak kişileri yetiştiren İlahiyat ve İslami ilimler fakültelerinde neden felsefe tarihi derslerinin okutulduğu sık sık yinelenen bir sorudur. Temel İslam Bilimleri olarak ifade ettiğimiz Tefsir, Hadis, İslam Hukuku, Tasavvuf gibi bölüm derslerinin İlahiyat fakülteleri müfredatında yer alması çok tabii görülürken Felsefe Tarihi gibi bir dersin bu müfredatta yerinin ne olduğu sorgulanmaktadır. Hatta ülkemizde bu derslerin İlahiyat müfredatından çıkarılması gerektiğini savunan hayli kalabalık bir grup da vardır. Öte taraftan, taleplerini onlar kadar yüksek sesle dillendirmese de bu derslerin ders saatlerinin yeterli olmadığını, müfredattaki ağırlıklarının artırılması gerektiğini düşünenler de mevcuttur.

İlahiyat fakültelerinde okutulması hususunda bunca ihtilaf bulunan Felsefe Tarihi dersinin hangi gayelerle okutulduğunu, müfredatında hangi konuların bulunduğunu, üniversite eğitiminde şimdiki yerini nasıl kazandığını merak ediyor olabilirsiniz. Bu bölümde genel olarak Felsefe Tarihi alanı ve İlahiyat fakültelerindeki Felsefe Tarihi derslerinin içeriğine dair bilgiler edinecek ve “Felsefe Tarihi İlahiyat ve İslami ilimler Fakülteleri için neden önemli bir derstir?” sorusuna cevaplar bulacaksınız. Bu temel amaç ekseninde bölümün İlahiyat fakültelerindeki tarihçesine değinecek, alanın temel problemlerine ve araştırma konularına göz atacak ve bu problem ve konuların ele alındığı metotlardan bahsedeceğiz. Bunu yaparken Felsefe Tarihi derslerinin İlahiyat Fakülteleri müfredatında yer almasına vesile olan önemli isimlerden de bahsedeceğiz.

Bölümün yukarıda ifade edilen hususlar ekseninde tanıtımından sonra, lisansüstü eğitimle ilgili alanda ilerlemek isteyenler ve halihazırda bu alanda çalışmalar yapanlar için de faydalı olmasını umduğumuz bilgiler sunacağız. Bu noktada Felsefe Tarihi alanında lisansüstü çalışma imkanları ve Türkiye ve dünyada felsefe tarihi üzerine yayın yapan dergilere de değinecek, alanın İlahiyat bilimleri ve bunun dışında kalan diğer bilim dallarıyla ilişkisine işaret edeceğiz.

¹ Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, nbatakul@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3946-9909.

Felsefe tarihi bir taraftan felsefe bir taraftan da tarihtir, bu açıdan kendine has bir tekilliği vardır. Mesela sanat tarihi hem sanat hem de tarih değildir, çünkü sanatın performatif yönünden yoksundur. Oysa felsefe tarihi, felsefi etkinliğin performatif kısmını, yani “felsefe yapmayı” da içerir. Bu ikili tabiatı sayesinde, bugün sahayla ilgilenenlere felsefeyi tarihsel bir bağlamda sunar, onu bu bağlam içerisinde analiz eder ve açıklar (Watson, 2002, 525). Felsefe tarihinin bu görevi yerine getirebilmesi içinse felsefe tarihçisinin belki de filozof olması gerekir. Nermi Uygur’un dikkat çektiği gibi Louvre Müzesi’nde Mona Lisa’nın portresine bakan sıradan bir ziyaretçi ile bir ressamın ondan aldığı estetik zevk, tekniğini anlama ve diğer sanat yapıtları içerisinde değerini takdir edebilme becerisi farklı olacaktır. Bunun gibi malzemesi felsefe eserleri olan felsefe tarihçisinin, elindeki eserlerin fikriyatını bugünün okuyucusuna doğru bir biçimde sunabilmesi için mutlaka felsefi etkinliği icra edebilecek güçte olması gerekir ki onu anlatsın ve tarihsel bağlamında anlatsın (Nermi Uygur, 1962, 6-8).

O halde şöyle ifade edebiliriz: felsefe tarihi, felsefecinin kendisinden önce yazılmış felsefi metinleri belli bir metodolojiyi takip ederek okuyucuya hem tarihsel hem felsefi olarak yorumlamasıdır. Bu noktada dikkat çeken husus felsefe tarihinin malzemesinin felsefi metinler olmasıdır. Felsefe tarihine konu olan filozofların metinleri ve bu metinler üzerine yazılmış felsefe tarihi kitapları bu alanın en temel malzemeleridir. Okuduğumuz tüm eserler için geçerli olan bir şey felsefe kitapları ve felsefe tarihi kitapları için de geçerlidir. Her ikisi de felsefi olan bu metinleri okumak bir konuşmaya katılmaya benzer. Kendi başına sessiz bir söylem olan metni, okuma aracılığıyla duymamız gerekir (Morgan, 1987). Buradaki anlamının çok katmanlı olacağı aşikardır; yazarın kastı, muhtelif felsefe tarihçilerinin metinden anladıkları ve felsefe tarihi okuyucularının katılımıyla Felsefe Tarihi yoğun bir anlamlandırma gayretinin sahnesidir. Böyle karmaşık bir çabanın tarihine dair bir aktarımda bulunmak isteyen herkesin belli sınırlandırmalar yapması gerekmektedir. Bizim için bu sınır elinizdeki kitabın amacıyla belirlemektedir: Felsefe Tarihini İlahiyat Fakültelerinin bir bölümü olarak tanıtmak. Bu minvalde Felsefe Tarihinin üniversitelerde müstakil bir ders olarak okutulması ve Türkiye’de İlahiyat Fakülteleri müfredatında yer alması süreçlerine değineceğiz.

1. Felsefe Tarihi Anabilim Dalının Tarihi

Felsefe kendi tarihinden ayrı düşünülemez bir uğraş alanıdır. Üniversitelerde okutulan temel bilimlerde yahut teknik ve pratik alanlarda kendi tarihiyle ilgilenmek, o sahanın var oluşunun önkoşulu değildir. Matematiğin serüvenini bilmeden bu alanda ihtisas sahibi olabilir, tıp tarihini bilmeden de doktorluk mesleğini icra edebilirsiniz. Elbette bu alanlarda tarih bilgisine sahip olmak, alanla iştigal eden kişinin çalışma sahasında derinlik kazanmasına sebep olur, onu çok farklı açılardan besler, yetkinleştirir. Haddizatında pozitif bilimler ve bunların uygulama sahaları olan tıp ve mühendislik gibi alanlarda, tüm bu ilimlerin uygulama sahasındaki pratiklerini belirleyecek üst bir çerçeveye, yani teorik olarak yaslandıkları temel ilkelerin tespitine ihtiyacı vardır. Bu tespit konusunda adı geçen ampirik bilim dallarının da felsefeyle sıkı bağlantıları mevcuttur. Böylece tüm bilimlerin felsefe ve onun tarihiyle, bilhassa bilim dalının tarihi ve teorisi bakımından ilişkisine işaret edilebilir. Ancak bu konudaki bilgi, alanın paradigmasının

kurucu isimlerinde mevcutken, alanda çalışma yapmanın hatta uzmanlaşmanın dahi ön koşulu değildir.

Felsefe ise, yirminci yüzyılın başlarında, mantıksal pozitivizmi savunanlarca bir süre aksi iddia edilmiş olsa bile, kendi tarihinden bağımsız icra edilmesi mümkün olmayan bir uğraştır. Lisans eğitiminin pek çok sahasında rastlamadığımız bu hususiyetiyle Felsefe, tarihiyle en fazla ve en organik bağa sahip olan ilimlerden biridir. Çünkü Felsefe, tarihiyle durmaksızın yüzleşen, ona eklenen, onu anlamaya ve anlamlandırmaya çalışarak ya da eleştirerek var olan bir etkinlik biçimidir. Bu açıdan okumakta olduğunuz bu tarih başlığını, Felsefe Tarihinin tarihçesine dair bir metin olarak tasarlasaydık, bu etkinliğin ilk yetkin yazılı formlarını veren isimlere kadar geriye gitmemiz gerekebilirdi. Mesela Aristoteles'in *Metafizik* eserinde özellikle doğa filozoflarının görüşlerine dair eleştirel aktarımı Felsefe Tarihinin ilk örnekleri arasında gösterilebilirdi. Tarih boyunca Felsefe Tarihi adına yapılmış çalışmaları kapsayacak böyle geniş kapsamlı bir tetkik, genel anlamda bölüm tanıtımı maksadıyla yazılan bu başlığın hedeflediği izah alanını fersah fersah aşmamızı gerektirir. Bu sebeple girişte de ifade ettiğimiz gibi burada Felsefe Tarihinin başlangıcı ve ilk örneklerine dair uzun bir anlatıma girişmeyeceğiz.

Felsefe Tarihi bölümünün genel tarihine dair şu kadarını söylemekle yetinelim, üniversitelerde ders olarak okutulmasından önce Felsefe Tarihi alanında verilen eserlerde ciddi bir dönüşüm yaşandı. Felsefe Tarihi yazını bilhassa on yedinci yüzyılın ikinci ve on sekizinci yüzyılın ilk yarısında bugünkü icra ediliş biçiminin ilk örneklerini vermeye başladı. Bu zaman diliminde felsefe tarihi literatürü yavaş yavaş filozofların görüşlerinin betimleyici bir anlatımı olmaktan çıkmış hem felsefi yaklaşım gücü hem de bakış açısı anlamında yol kat edilmişti. Bu dönüşümün ilk örnekleri olarak Christoph Meiners, Johann Gottlieb Buhle ve Eduard Zeller gibi düşünürlerin çalışmalarına işaret edilebilir (Hasan Atsız, 2018, 127). Felsefe Tarihi eserlerinin tarihine eğilen ünlü çalışma *Storia delle storie generali della filosofia*'nın² İngilizce baskısına önsözde bu değişikliğe işaret edilirken, alanın eski filolojik ve malumat yüklü halinden çıkıp bugünkü felsefi ve eleştirel kisvesine bu zaman diliminde kavuştuğu belirtilir (Santinello - Piaia, 2011, v). Bu dönemde meydana gelen dönüşümü, zaman içerisinde akademik anlamda Felsefe Tarihiyle iştigal etmemizin gerekçelerinin de yöntemlerinin de değişmesine bağlayabiliriz. Yöntem hususunu aşağıda biraz daha detaylı ele alacağız. Gerekçeleri ise oldukça geniş bir başlık altında toplasaydık Modern insanı Antik ve Orta çağların insanından ayırt eden yapısal dönüşümlerle ilişkilendirebilirdik ki bu süreçte neyi “felsefe olarak kabul ettiğimiz” de bir hayli değişikliğe uğramıştır.

Felsefe tarihinin tarihçesi genel başlığı altında pek çok metodolojik ve içeriksel dönüşüme ve bunlara ön ayak olmuş şahsiyetlere işaret edilebilir. Ancak Felsefe Tarihi ile iştigal etme biçimlerine yön vermiş bir kişiyi, günümüzde icra edilen haliyle Felsefe Tarihi dersleri açısından kurucu bir figür olarak zikredebiliriz: Hegel; Jena, Heidelberg ve Berlin'de uzun yıllar Felsefe Tarihi dersleri vermişti ve felsefe yapmayı felsefe tarihi ile ilgilenmekle yakinen ilişkili görüyordu. Hegel'den önce, üniversitelerin ne ilahiyat ne de Felsefe eğitimi verilen kısımlarında Felsefe Tarihi derslerinin verilmesi şimdilerde kabul edildiği gibi “işin tabiatının gereği” kabul edilmekteydi (Karin de Boer, 2017, 625). Elbette mantık, ontoloji, hatta o dönemlerde icra edildiği şekliyle pozitif bilimler gibi felsefe içerikli dersler pek çok

² Türkçeye ismini *Genel Felsefe Tarihlerinin Tarihi* şeklinde tercüme edebileceğimiz bu eser İngilizceye *Models of the History of Philosophy, Felsefe Tarihinin Modelleri* adıyla kazandırılmıştır.

fakültenin müfredatının temel parçasıydı ama 18. yüzyıldan önce Felsefe Tarihi dersi, üniversite müfredatının vazgeçilmez bir unsuru olarak görülmemiştir. Hegel'e göre ise felsefe tarihi kendi başına incelenmeyi hak ediyordu çünkü o hakikatin, düşüncenin ete kemiğe bürünerek kendini açığa vurma biçimlerinin sahnesi olarak felsefenin öz yapıcısıydı.

Yukarıdaki gibi okunduğunda felsefe tarihi ancak dolaylı bir biçimde filozofların tarihi olarak görülebilir. Esasında yukarıda da ifade ettiğimiz gibi öncelikli olan filozoflardan ziyade onlara ait yazılı metinler ve bu metinlerin bizim hakikat arayışımızdaki katkılarıdır (Morgan, 1987, 719, 726-7). Hegel de felsefe tarihini filozofların muhtelif konulardaki kanaatlerinin toplanmasına indirgemiyor hatta onu hakikatin keşfine götürmesi bakımından değerli görüyordu çünkü ona göre felsefe tarihinde yer verilen fikirler, zorunlu ve nesnel doğruluğa sahip olanlardı. Onun perspektifinden felsefe tarihi için doğru olan şu ya da bu felsefe, mesela akılcılık ya da ampirizm yahut da Descartes'ın ya da Locke'un felsefelerinden biri değildir. Hegel daha bütüncül bir biçimde felsefe tarihindeki yaklaşımları, felsefenin hakikatine dahil olmaları cihetiyle ele almayı teklif eder (Kenneth L. Schmitz, 1988, 252-3). Felsefe yok olmayacak, ezeli hakikatleri içerir ve felsefe tarihinde yapılan da bu mutlak hakikate katkıda bulunan fikirlerin serencamını incelemektedir. Bu minvalde felsefe ancak felsefe tarihçisinin onu oluşturan fikirler bütününe belli bir perspektife koyarak tanıtmalarıyla ele alınabilir (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, 2016, 116).

Hegel, felsefe tarihi üzerine kendinden sonraki pek çok filozofu bir biçimde etkileyecek çarpıcı tespitlere sahiptir. Takipçisi kimi düşünürlerce, diyalektik yöntem ve idealizm sayesinde tarih içerisinde kendini serimleyen hakikatin tezahürlerini anlayabilme gücü vermesi sebebiyle övülse, kimi filozofları ise fazla spekülâtif yazınıyla bezdirse ve bu sebeple çokça eleştirilse de gerek onun tespitleri gerek Felsefe Tarihinin nasıl ve neden icra edilmesi gerektiğine dair ortaya atılan teoriler detaylı bir biçimde ele alınmayı hak eder. Biz şu kadarını ifade ederek bu bölümü bitirelim, 18-19. Yüzyıllardan itibaren felsefe tarihi metinleri daha eleştirel ve felsefi bir yapı kazanmış, alana hasredilmiş dersler üniversite müfredatlarına girmeye başlamıştır.

1.1. Türkiye'deki İlahiyat Fakültelerinde Felsefe Tarihi Derslerinin Tarihine Hızlı Bir Bakış

Bu başlık altında merceğimizi biraz daha dar bir noktaya tutacak ve Felsefe Tarihi derslerinin Türkiye'de bulunan ilahiyat fakültelerindeki tarihçesine değineceğiz. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Felsefe varlığını büyük oranda tarihine borçludur, bu sebeple geleneği olmadan geleceğinden bahsedilmesi güçtür. Bu noktada Türkiye tecrübesinde Felsefenin bugününe ve geleceğine dair haklı kaygılar gelenekten kopuş olarak da yorumlanabilecek Türk modernleşmesiyle başlamaktadır. İlk bakışta, öğretimin geleneksel kurumlardan üniversite gibi modern kurumlara devri ve modern devlet olma yolunda yapılan icraatlar sırasında ve sonrasında ilmî geleneğimize erişim noktasında ciddi kesintilerin meydana geldiği görülmektedir. Bu mesele felsefe ve tarihinin ülkemiz yüksek öğretim kurumlarındaki tarihçesiyle olduğu kadar genel olarak Felsefe grubu derslerinin ve özelde Felsefe Tarihi derslerinin ilahiyat Fakülteleri müfredatındaki yeri tartışmalarıyla da irtibatlıdır. Bu sebeple bu başlığın devamında biraz daha detaylı ele almak üzere bir kenara bırakıp burada Felsefe Tarihi derslerinin ilahiyat Fakültelerindeki tarihçesine geçeceğiz.

Türkiye'nin modernleşmesi yolunda atılan adımlar Osmanlı'nın son döneminde, 18-19. yüzyıllarda ortaya çıkmıştır ve Cumhuriyet bu projeyi kendi idealleri çerçevesinde sürdürmeye çalışmıştır. Eğitim reformları bu adımların en önemlilerindedir. Bu reformlar esnasında felsefenin yüksek eğitim kurumlarındaki yeri de yavaş yavaş belirmeye başlamıştır. Eğitim reformları Osmanlı döneminde başlamış Cumhuriyet döneminde devam etmiştir. Çağa ayak uydurma telaşıyla yapılan eğitim reformları esnasında gerek devlet erkanının gerek entelektüellerin felsefeye yer açmaya çalıştıkları aşikardır. Osmanlı İmparatorluğunda Batılı anlamda yüksek eğitim veren bir kurum tesis etme düşüncesinin ortaya atıldığı 1846 yılından itibaren bu kurumun içerisinde felsefe eğitiminin önemli bir yer edineceği fikri vardır. 12 Ocak 1863 yılında fiilen açılan Darülfünûn'un ders programına bakıldığında “İlm-i Hikmet” (Felsefe İlmî), “Mantık”, “Hikmet-i Tarih” (Tarih Felsefesi), “Tarih-i Felsefe” (Felsefe Tarihi) gibi derslerin programda yer aldığı görülmektedir (Mehmet Vural, 2018, 33). 1863 ve 1869 yıllarında açılıp kısa süreler içerisinde kapanan Darülfünûn, 1900 yılında, Darülfünûn-ı Şahane ismiyle biraz daha uzun ömürlü olacak biçimde yeniden kurulmuştur. Bu kurum kendisinden önceki yüksek öğrenim kurumlarının bilgi birikimi üzerine bina edilmiştir ve İhsanoğlu'nun tabiriyle “elli beş yıllık tecrübelerin ışığında, artık yerleşmiş bir hukuk mektebinin de bulunduğu birkaç fakülteden oluşan ve bugünkü Türk üniversitesinin temelini oluşturan” bir kurum olarak teşekkül etmiştir (Ekmeleddin İhsanoğlu, 30 Ağustos 2023).

Ders programlarına baktığımızda Türk üniversite sisteminin ilk kurumu olması hasebiyle kendisinden sonra açılacak tüm diğer kurumlara örnek teşkil edecek Darülfünun-ı Şahane'nin, Edebiyat ve Hikmet ve bugünkü İlahiyat fakültelerine tekabül edecek Ulûm-i Âliye-i Diniyye fakültelerinde Felsefe derslerinin okutulduğunu görüyoruz. Bu bakımdan İlahiyat fakültelerindeki müfredatın Felsefe dersleri açısından sahip olduğu çeşitliliğin bu ilk örnekte de büyük oranda mevcut olduğu ifade edilebilir. Felsefe Tarihi, Ahlâk, İslâm Felsefesi ve Din Felsefesi dersleri ders programlarında yer almaktaydı (Mehmet Vural, 2018, 35). 1908'de kurum, Dârülfünun-ı Osmânî adını almış, aynı yıl çıkan Islah-ı Medâris Nizamnamiyesi gereği Medresetü'l-Vaizîn isimli dinî ihtisasa yönelik bir medrese kurulmuştur. Bu dönemde İlahiyat eğitimi veren kurumlara yer arayışının devam ettiği göze çarpmaktadır. Dini eğitimin mecrası, Batı üniversitelerine benzer yapılanmalara kavuşturulmaya çalışılan Darülfünun ile kadim eğitimi temsil eden medrese arasında gidip gelmektedir. 1915 üniversite reformları bu salınımaya yeni bir ivme kazandırmıştır. 1917 yılında, Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi'nin devamı olarak Süleymaniye Medresesi yanına kurulan Medrese-i Mütahassisîn'in onun görevini ifa edeceği kanaatiyle Dârülfünun'a bağlı Ulûm-i Şeriyye şubesi kapatılmıştır. Bu konum değişikliğine rağmen Felsefe derslerinin okutulmaya devam ettiği görülmektedir. Bugünkü İlahiyat Fakülteleri anabilim dalları yapılanmasına benzer bir şekilde üç parçalı bir yapıya bürünen bu yeni teşkilatın Hikmet ve Kelam bölümünde İslâm Felsefesi, Tasavvuf, Hikmet-i İlahiyye, Mantık, Felsefe ve Ahlâk, Umumî Felsefe Tarihi gibi dersler verilirken, Fıkıh Bölümü altında da Felsefe Tarihi derslerinin yer aldığının altını çizmek gerekir (Mehmet Vural, 2018, 46).

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişinden tüm eğitim kurumları etkilenmiş ve öğrencilerin büyük kısmı cepheye gittiği için eğitim kesintiye uğramıştır. Medrese-i Mütahassisîn de savaşın hayatın her alanında etkisini hissettiren kıyıcılığın nasibini almış, hatta yapılan yenilikler bile uygulamada kalmamış, neredeyse eski medrese sistemine

dönülmüştür (Mübahat Kütükoğlu, 25 Eylül 2023). Savaş yıllarının ardından, Cumhuriyet döneminde 1924'te çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Ulûm-i Şer'iyeye şubesi İlahiyat adıyla yeniden üniversite bünyesine katılmıştır. 1924'te eğitime yine Felsefe Tarihi, İslam Felsefesi, İçtimaiyat (Sosyoloji), Ahlâk ve Ruhîyât (Psikoloji) gibi pek çok Felsefe dersi ile başlayan İlahiyat bölümü (Mehmet Vural, 2018, 52) yeniden 1933'teki üniversite reformuyla kapatılmıştır. Yerine Edebiyat Fakültesine bağlanan İslam Tetkikleri Enstitüsü kurulmuş, bölümün hocalarının kadroları buraya aktarılmıştır. Üç sene sonra bu enstitü de öğrenci yokluğu bahane edilerek ilga edilmiştir (Münir Koştaş, 1989, 7).

1949 yılında Ankara Üniversitesi bünyesinde İlahiyat Fakültesinin yeniden açılmasına karar verilmiştir. Dönemin rektörü Hikmet Birand, İstanbul Üniversitesi'nde görev yapmakta olan Mükrimin Halil Yinanç ve Hilmi Ziya Ülken'le görüşerek kurucu heyette yer almalarını istemiştir (Hilmi Ziya Ülken, 1973, 219). Bugünkü İlahiyat Fakültelerinin ilki olan fakültenin ders programında Felsefe ve Mantık, İslam Felsefesi Tarihi gibi felsefe derslerinin ilk yıldan itibaren yer aldığı, zaman içerisinde bunlara İlkçağ ve Yeniçağ Felsefesi Tarihi gibi derslerin de eklendiği görülmektedir (Münir Koştaş, 1989, 13). Ankara İlahiyat Fakültesini takiben kurulan ilk İlahiyat fakültelerinin ve ilki 1959 yılında İstanbul'da kurulan ve 1982'de İlahiyat fakültelerine dönüştürülen Yüksek İslam Enstitülerinin programlarında ders sayı ve süreleri değişmekle birlikte Felsefe dersleri okutulmuştur (Mustafa Öcal, 2013).

Bu başlık altında, girişte dile getirdiğimiz sorulara cevaben Felsefe Tarihi derslerinin İlahiyat Fakültelerinde okutulmasının meşruiyeti üzerinde de kısaca durmak istiyoruz. Bu cevapların Türkiye'de felsefe eğitiminin tarihçesiyle ilgisi olduğu aşikardır. Bu sebeple bu alt başlığı açmayı ehemmiyetli görüyoruz. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Türkiye'nin modernleşme tarihi, düşünce geleneğimize kopuşun tarihi olarak da görülmektedir. Özelde Felsefe Tarihi genelde Felsefe ve Din Bilimleri anabilim dalı altında okutulan diğer derslerin İlahiyat fakültelerindeki yeri meselesi de bu kopuşun getirdiği sorunlar ve bağlantının yeniden bir türlü sahih bir şekilde kurulamamasıyla ilişkilidir. Bu noktada bizce temel sorun ister Batı ister Doğu menşeli olsun tek bir felsefi geleneği yegâne hakikat yolu olarak kabul etmek, insanlığın düşünce mirasını birbirine etki etmeyen hatta birbirini dışlayan atomik geleneklerin yekunu olarak görmektir.

Türkiye özelinde cevaplarını bulmaya çalıştığımız sorular bizi iki farklı tavra dikkat çekmeye sevk etmektedir. Bunlardan biri felsefeyi Batı felsefesinden ibaret gören ve "bizde felsefe yok" diyen, dolayısıyla felsefe yapmak deyince zorunlu olarak Kıta Avrupası ya da Anglo-Sakson geleneğin içinde yer alan ekollerden bir ya da birkaçında kendine mesken arayan yaklaşım tarafından dile getirilmektedir. Bir diğeri ise bizim düşünce geleneğimiz, iştiğal etmemiz gereken yegâne felsefi etkinlik alanıdır diye düşünmektedir. Savunucuları, Batı felsefesinin, bu toprakların insanının sorunlarına çözüm getiremeyeceğini kabul eder. Her iki iddia da "başka felsefeleri" dışlamakta, ilki felsefenin evrenselliğini belli bir yerellekle, yani Batı düşüncesiyle sınırlarken diğeri kendi yerelliğinde biricik varlık alanını görmektedir. Kanaatimizce her ikisi de son derece hatalı olan bu görüşlerin ortaya çıkışı da yukarıda ele aldığımız tarihin ve o tarihi meydana çıkaran çok çeşitli sebeplerin analizine muhtaçtır. Tekraren bu tip analizleri uzun uzadıya yapabilecek imkanımızın olmadığını ifade ederek bu yükümlülüğün kendimizi kurtarmak en uygun yol gibi görünmektedir. Yine de hâlâ tanıklık olması açısından ve okuyucunun hem kastımızı hem de bugün gündemden

düşmeyen meşruiyet sorusunun kökenini anlamasına da hizmet etmesi ümidiyle burayı biraz daha açacağız.

İlk tavrın kökleri, Batı karşısında kendi medeniyetini yetersiz gören ve tarih boyunca da yetersiz olduğumuzu iddia eden yenik tutumdur. Bunun kaynağı tahmin edilebileceği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun bilhassa son iki yüzyılının mensuplarının Rönesans sonrası Modern dönemde her alanda büyük atılımlar yapan Avrupalı tarafından hem siyasi-askeri-ekonomik hem de teknolojik ve entelektüel manada geride kalmasının belirginleştiği zamanlara kadar geri götürülebilir. Burada kendini yenik gören, mağlubiyeti acımasız bir şekilde yüzüne vurulan yani özgüveni hem içinde bulunduğu şartlar hem de öteki tarafından yıkılmış bir "biz" bilinci söz konusudur. Bu bilinç kimi zaman geride kalanın - kendisinin- ancak ileri olana kültürel teslimiyetiyle yetişme sorununa bir çözüm üretebileceğini düşünmüştür. Bunun neticesinde eğitim alanında yapılan reformlar sırasında geleneksel olanı temsil eden kadroların dışarıda bırakıldığı, bazı derslerin müfredattan çıkarıldığı olmuştur.

Bu durumun konumuzla ilişkili en bariz örneklerinden biri, 1933 Üniversite Reformu sonrası İstanbul Üniversitesi'nde yaşananlardır. Reform neticesinde İlahiyat Fakültesi kapatılmış, Felsefe bölümünün Osmanlı tedrisatından geçmiş ve klasik ilim geleneğini gelecek nesillere aktarabilecek hocalarının çoğu kadro dışı bırakılmıştır. Bu dönemde Felsefe bölümü başkanlığına getirilen Reichenbach, sadece İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ve Babanzâde Ahmed Naim gibi öğretim üyelerini tasfiye etmekle yetinmemiş felsefi görüşü olan pozitivistin ders programına yansımaları da sağlamıştır. Onun düşüncesine göre metafizik ve rasyonalist felsefe aşılmıştır ve Felsefe bölümlerinde eskiye dair bu safsataların yeri yoktur. Felsefe Tarihini bu bağlamda felsefe açısından ehemmiyetli bulmayan Reichenbach'a göre felsefeciler, felsefenin tarihinden pek bir şey öğrenemezler (Mehmet Vural, 2018, 64, 85). Reichenbach'ın tutumunu daha sonra İstanbul Üniversitesi dışında kurulan felsefe bölümlerinin kadrolarında yer alan talebelere de benimsemiş, bu yaklaşım pek çok öğrencinin ilmi gelenekle irtibat kurabileceği donanımdan yoksun olmasına, ondan bihaber kalmasına ve hatta onu hakir görmesine sebep olmuştur. Benzer bir akademik ortamı Boğaziçi Üniversitesi Felsefe bölümü öğrencisiyken yaşayan Zeynep Direk şunları ifade etmektedir:

Dikkat çekici bir biçimde şöyle bir atmosfer vardı bölümümüzde: "Felsefe, analitik felsefeden, Anglo-Sakson geleneği içindeki argümantatif düşünceden ibarettir. Felsefe ile edebiyat arasında kesin bir ayırım yapmak gereklidir ve günümüzde felsefe adına ortada dolaşan bir sürü eser de aslında felsefi değildir, olsa olsa etkileyici birtakım edebiyat girişimleridir. Felsefe tarihi geçmişin müzesidir, eleştirilmiş, yanlış olduğu gösterilmiş, aşılmış ve geride bırakılmıştır, dolayısıyla onda yeni ve bugün bize anlamlı bir şey söyleyebilecek bir öğreti bulamayız. Türk felsefesi diye bir şey de yoktur ve hiç olmamıştır. Muhtemeldir ki, Türkiye'de felsefeyi de ilk kez biz yapıyoruz. Yani bu coğrafyada mutlak başlangıç anında, bir tür milat noktasındayız. Ve gerçek muhataplarımız da Anglo-Sakson düşünce dünyasındadır (M. Cüneyt Kaya, 2015, 122).

Direk'in tecrübesinde hem Batı menşeli iki felsefi yaklaşımdan biri diğerinden üstün görülmekte hem de Türkiye'nin geleneksel düşünce mirası toptan reddedilmektedir. Anglo-Sakson gelenek "hakiki felsefe" olarak kabul edilip evrenselleştirilmeye çalışılmakta bunun dışında kalan Kıta Avrupası geleneği de diğer tüm felsefi gelenekler de yok sayılmaktadır.

Böylece farklı felsefe yapma biçimlerine ve felsefi düşüncenin içinde yeşerebileceği farklı düşünce havzalarına erişimin önu kesilmektedir.

Bunun tam karşıtı gibi görünüp esasında oldukça benzer olan diğere yaklaşımına geleneksel mirasın doğrudan temsilcisi sayılabilecek İslam Felsefesi, Kelam ve Tasavvuf gibi sahaları tüm diğere felsefi etkinliklerin üzerinde görmek ve öteki düşünce havzalarının ürünlerini yabancı, yararsız hatta zararlı olarak nitelendirmektir. İlahiyat Fakültelerinde Felsefe derslerinin okutulmasına karşı çıkan böyle bir yaklaşım da hem hoşgörü hem de farklı geleneklerden istifade etmek noktasında yukarıda anlatılandan daha avantajlı değildir. Felsefe Tarihi gibi öğrencinin düşünce tarihinin en etkili simalarının fikirleriyle, onların yaşadıkları zamanın ruhuyla ve temel özellikleriyle, bu fikirlerin ve içlerinden çıktıkları dönemlerin günümüzde insanlığın bulunduğu konuma tesiriyle ilgili bilgi edinmesini amaçlayan bir dersin müfredattan çıkarılmasını istemek, onun kendi düşünce mirasını doğru anlama becerisine katkı sağlamayacağı gibi herhangi bir fayda da sağlamayacaktır. Felsefe içinden çıktığı zaman ve coğrafyaya göre gerek metodoloji gerekse içerik bakımından farklılaşan pek çok geleneği bünyesinde barındırması itibarıyla parçalı bir yapı arz eder. Ancak tüm bu geleneklerin hakikatin peşinde olmaları bakımından bir evrenselliği hedefledikleri de aşıkardır. Bu noktada Felsefe Tarihi hakikat konusunda birbirine alternatif görüşler serdeden pek çok geleneğin tanınmasına, onların tarihsel bağlamları içerisinde analitik ve eleştirel olarak okunmasına ve bugünün gerek evrensel gerekse yerel sorunlarına sunabilecekleri cevapların tefrikine yol verebilir.

İsmail Kara, felsefe yapmaya kalkıştığımızda, Felsefe Tarihiyle özellikle kendi fikri mirasımızla dolaysız ve kesintisiz irtibata geçemediğimize, bunun için gereken araçlara, zihni donanımına, bilgiye, hatta hislere sahip olmadığımıza dikkat çekmekte, ancak bunun sadece yerel felsefi mirasa erişimle kaim olmadığını ifade etmektedir. “Bir entelektüel veya felsefi çabanın tesadüfi bilgidan farklılaştığı belki en önemli nokta bugünün ihtiyaçlarıyla, arayışlarıyla alakalı problemler üzerinden geriye doğru inkıtasız gidebilmesidir. Bu aynı zamanda bir insanın insanlık tecrübesinin içine doğru hareket etmesi ve yücelmesidir.” (M. Cüneyt Kaya, 2015) diyerek, felsefi geleneğimize erişmemize engel teşkil eden unsurların tespiti ve tedavisinin gereğine ifade eder. Ancak Kara, Batı düşüncesiyle irtibatlı olmanın gereğini de vurgulamaktadır. Babanzâde gibi çalışmalarında hem gelenekle irtibatını sürdürme hem de Batı düşünce mirasını anlama gayretinde olan bir felsefecimizi örnek göstermektedir. Batı düşüncesinin dünyayı tesiri altına aldığı bir dönemde yaşamış olan Cumhuriyetin ilk düşünürleri, sadece İslam felsefesini ihya etmeye çalışmamış, bu felsefeden elde ettikleri araçlarla Batı düşüncesiyle de irtibat kurma, onu yerelleştirme gayreti içerisinde olmuşlardır (M. Cüneyt Kaya, 2015, 23-24). Felsefe Tarihiyle irtibatımızı sadece belli bir gelenek üzerinden kurma gayreti günümüzün problemlerine çözüm bulmak konusunda eksik kalacaktır. Kara, Türkiye özelinde felsefe yapmayı, eğer bu etkinlik günümüze ışık tutabilecekse İslam düşünce geleneğiyle sınırlandırmanın imkansızlığını şöyle ifade etmektedir:

Mesela Türkiye'nin bugünkü problemleri üzerinde düşünmek ve felsefe yapmak sadece İslam felsefesiyle olacak bir şey de değil. Bugün için Batı felsefesi ve düşüncesi, seviyesi her ne olursa olsun Türkiye'de felsefe yapacak kişinin ayrılmaz bir parçasıdır artık. Çünkü felsefe ile uğraşan, uğraşmaya niyetlenen bir Türkün, -istediği kadar muhafazakâr, milliyetçi, İslamcı olsun- kafasını çalıştıran felsefi kavramlar dünyası Batılıdır. Bunu sadece

olumsuz bir problem olarak da söylemiyorum. Bugün biz, içinde bulunduğumuz problemler üzerinde yoğunlaşırken Batı felsefesini yabancı ve bizim dışımızda olan bir felsefe olarak göremeyiz (M. Cüneyt Kaya, 2015, 25)

Hem bireysel hem de toplumsal düzeyde başta yaşamın anlamı, insan eylemlerinin ahlakiliği ve insani sorunların çözümü olmak üzere herkesi ilgilendiren meselelere eğilmek isteyen bir düşünür, kendi yerelliğini de Batı düşüncesini de hesaba katmalıdır. Türk modernleşmesi ve Türkiye'deki Varoluşçuluk akımı üzerine yaptığı çalışmalar esnasında ortaya çıkan tespitini paylaşan Direk de benzer bir düşüncüyü ifade etmektedir. Batılı bir düşünce biçimi olan Varoluşçuluk akımının takipçileri, onu benimserken akımın ne Almanya'daki ne de Fransa'daki takipçilerini taklit etmiş, kendi düşünsel zeminlerine yaslanarak, kendi sorunlarına cevap için ona başvurmuştur. Türkiye'nin içinde bulunduğu farklı tarihsel, toplumsal ve siyasal bağlamlarda akımın takipçilerinin Varoluşçuluğu anlama, anlamlandırma ve kullanma biçimleri farklılaşmıştır (M. Cüneyt Kaya, 2015, 127) Bu durum Mustafa Şekip Tunç ve Babanzâde gibi Cumhuriyet'in ilk düşünürleri için geçerli olduğu kadar bizler için de geçerlidir. Felsefi birikim evrenseldir, bizler onu kendi yerelliğimizin imkanları içerisinde anlar, anlamlandırır ve sorunlarımıza cevap bulmak için kullanırız. Kişisel tecrübede evrensel olana atıf yaparak meselelerimizin katmanlarını analiz edebilir, sadece kendimize değil başkalarına da yarar sağlayabilecek bir düşüncüyü bu şekilde ortaya koyabiliriz. Öyleyse felsefe ve tarihiyle ilgilenmenin sunduğu bu imkanları nazarı dikkate alarak, ilahiyat gibi beşerî etkinliklerin tümüne dair iddia sahibi olan bir alanda, Felsefe Tarihi gibi bu iddialara temel, ilke ve çerçeve kazandırabilecek derslerin okutulması hem faydalı hem de elzemdir diyebiliriz.

2. Yöntem Problemi: Felsefe Tarihini Nasıl İcra Ederiz?

Tarihçe kısmında, felsefe tarihi literatürünün 17-18. yüzyıllarda bugünkü eleştirel okumaya kavuştuğundan ve bu dönüşümün Felsefe Tarihinin kendisini felsefi bir etkinliğe çevirdiğinden bahsetmiştik. Bu milattan sonra kaleme alınmış, mesela Émile Bréhier'nin *Histoire de la Philosophie* gibi belli başlı örneklerini ele aldığımızda Felsefe Tarihinde benimsenen temel yöntemin felsefi eserleri tahlilî ve rasyonel bir yapı sökümle okuma ve anlamlandırma olduğunu ifade edebiliriz. Felsefenin tarihini ilkçağ, Orta Çağ, Modern Felsefe gibi belli dönemlere ayırarak ele alan bu çalışmalarda, onun en etkili isimlerinin, felsefenin temel disiplinleri bağlamında ortaya koyduğu görüşleri izah edilir ve bu görüşlerin hem kendi dönemleri içerisinde hem de kendisinden sonraki filozofların felsefelerinde nasıl bir etkiye sahip olduğu gösterilir.

Bu klasik yöntem günümüzde farklı açılardan irdelenmekte ve alternatif yöntem arayışları dile getirilmektedir. Felsefi eserlerin tarihsel bağlamlarına göre konumlandırılmaları, okuyucunun perspektifini merkeze alan hermenötik yaklaşımların geçerlilik ve güvenilirliği, Felsefe Tarihi eserlerinin belli coğrafya ve belli konular ekseninde ele alınması, belli dönem, medeniyet ve grupların temsiliyeti gibi pek çok mesele alanın yöntemi konusunda yeni arayışlara sebep olmuştur. Mesela Felsefe Tarihinin, felsefi olmaktan ziyade tarihin konusu olup olmadığı tartışılmakta, bunun yanı sıra, bir üst başlıkta ele aldığımız evrensellik meselesiyle ilişkili olan Felsefe Tarihinin yeterince kapsayıcı olmadığı ve esasında Batı felsefesinin tarihi olarak da anlaşılabilir bu alanın, diğer felsefi gelenekleri görmezden geldiği eleştirileri de sıklıkla gündeme getirilmektedir. Felsefe

Tarihinin felsefe yapmak için zorunlu olduğu kabul edilse bile Felsefe Tarihi yazınının mevcut durumu bu kadar tenkit edilirken alanın metodolojisi üzerinde de ciddi tartışmaların yapıldığını tahmin edebilirsiniz.

Mevcut tartışmalara girmeksizin, Felsefe Tarihi çalışmalarını anlamlı kılan bir yöntemin içermesi gereken asgari öğelere değinmek istiyoruz. Bunun için Normore'un teklifine bakabiliriz. Felsefe Tarihinde hem tarihsel hem felsefi değeri olan metinlerin yorumlanması ve aktarımı söz konusuysen pek çok değişkeni hesaba katmak elbette gereklidir ancak bu değişkenlerin tamamının hesaba katılabilmesi insan gücünün ötesindedir. Yunancadan Arapçaya, Sanskritçeden Çinceye, Fransızcadan Almancaya pek çok dili bilen, Çağdaş Felsefenin pek çok alanına hakim, sağlam bir matematik bilgisi olan, farklı literatürlere hakim biri olsa olsa süper güçleri olan biridir (Normore, 2016, 45). Bunun gerçekleştirilebilir bir ideal olmadığı açıktır, öyleyse Felsefe Tarihini anlamlı bir etkinlik olarak sürdürülebilmek için nasıl bir yol izlenmelidir? Değişkenlerin çeşitliliğine bakıldığında bunun elbette net bir formülü olmadığı açıktır. Ancak şu unsurlar vazgeçilmez görünmektedir: Felsefe Tarihi alanında yapılan bir çalışma öncelikle uzmanlaşma gerektirir, ele alınan filozofun metinlerini ve onun tarihsel bağlamdaki yerini anlayacak araçların kazanılması şarttır. Bu araçlar, metnin temel tezlerini doğru bir biçimde belirlemeyi, bunları başka metinlerle ilişkilendirmeyi ve okuyucuya aktarmayı ve tüm bu işleri belli bir zaman ve coğrafyanın bağlamına oturarak yapmayı mümkün kılar. Böylece bu metinleri “kendimiz için yorumlama” becerisini de edinmiş oluruz. Felsefe metnini kendi ihtiyaçları doğrultusunda yorumlama becerisinin işin tarihsel boyutunu tamamen gölgelememesi içinse Normore'un ifadesiyle bir tür antropoloji yapmak ve metnin kendi kültürel ve tabii vasatını sürekli göz önünde bulundurmaktır gerekir. Bunun için bu vasatı yeniden kurmamızı sağlayacak kanıtları bir arada tutmamız yani ilişkili tüm yazını mümkün olduğunca irdelememiz ve birbiriyle alakalandırmamız lazımdır (Normore, 2016, 46). Tüm bu çabanın içerisinde ele aldığımız metinler genellikle başka zorluklara da yol açar. Metindeki bazı kavramlar yeterince netleştirilmemiştir ya da farklı anlamlara gelecek biçimde kullanılmaktadır, içlerinde birbiriyle çelişen öncüller veya argümanlar bulunmaktadır, hülasa metinde tutarsızlık tespit etmenize sebep olan bazı güçlüklerle karşılaşsınız. Bu noktadaysa hem tarihin hem felsefenin tüm imkanlarını kullanmaya çalışıp isabetli yoruma ulaşmak konusunda birbiriyle yarışan alternatifler üretmek kaçınılmaz görünmektedir (Richard Rorty, 1984, 74).

3. Felsefe Tarihinin Araştırma Konuları

Felsefe Tarihinin araştırma konuları Felsefenin araştırma konularından ayrı düşünülemez. Dolayısıyla Felsefeye konu olan her mesele Felsefe Tarihi çalışmalarına da konu olabilir dersek büyük ölçüde isabet etmiş oluruz ancak bu ifade biraz eksiktir. Konu seçimi bakımından bu nihai yargıyı dillendirdiğimizde felsefi etkinliğin tarihinden ayırt edilebilir bir yanı kalmayacaktır. Oysa Felsefe Tarihi bir tarih olması hasebiyle³ felsefecilerin

³ Bu görüşü savunan, yani Felsefe Tarihini günümüzden önce dile getirilmiş felsefi argümanların mantıksal analizinden ibaret gören, işin “tarihçilik” kısmıyla ilgilenmeyen analitik felsefe tarihçilerini bir kenara bırakacak olursak, felsefe çevrelerinde alanın tarihini “felsefi olmayan” bir uğraş olarak gören zannediyorum yoktur. Analitik felsefe tarihçileri içinse ifade ettiğimiz konu örtüşmesi tamı tamına geçerli olacaktır; onlar felsefenin mevzularını, bizden daha evvel bunları dile getirmiş olanların bu mevzulardaki mevzuillerini analiz ederek ele aldıklarından meselelerin tarihsel bağlamıyla ilgilenmezler. Zamandan bağımsız sadece felsefi

felsefî tavır alışlarını, kullandıkları ilke ve argümanları, kendi dönemlerinin tarihsel bağlamlarında sunar; bunlara dair analizini ve izahlarını tarihsel bağlamı ihmal etmeden referansta bulunarak verir (Watson, 2002, 525). Felsefe Tarihi felsefî argümanları hem tarihselliği içerisinde değerlendirmeye yani filozofu salt bugünün bakış açısıyla anlama ve yargılamanın sebep olabileceği, arka plan bilgisini yok sayma, anakronizme düşme gibi hataları ortadan kaldırarak mümkün olan en doğru anlamayı sağlamaya yarar hem de ele alınan argümanları bugüne getirmeyi amaç edinerek onları “bizim için faydalı” kılar. Felsefe Tarihi eserlerinde yazar genellikle bu iki amacı da göz önünde bulundurarak ve kendi ilgi ve gayesi doğrultusunda dönemleri, ele alacağı filozofları ve konu başlıklarını belirlemektedir. Mesela çoğu Felsefe Tarihi çalışması Antik Yunanla başlangıç yaparken yakın dönemlerde kaleme alınan eserlerin pek çoğu daha kapsayıcı olmayı hedeflemektedir. Hint, Çin, Pers, Mısır, Afrika gibi farklı medeniyet ve coğrafyaların felsefî etkinliğini göz ardı etmemeye çalışan eserlerin sayısı arttığı gibi sadece bu medeniyetlerin Felsefe Tarihine dair de hatırı sayılır bir literatür oluşmuştur.⁴ Bunun yanında kimi Felsefe Tarihi çalışmaları belli bir döneme odaklanırken kimileri de Akılcılık gibi belli bir tema ekseninde kaleme alınır.

Alanda yazılmış iyi birkaç eser özelinde Felsefe Tarihinin konularına dair perspektif kazanabiliriz. Pek çok felsefe tarihçisi kronolojik olarak ilerlemeyi tercih etmektedir. Mesela Emile Bréhier'nin *Histoire de la Philosophie* ve F. C. Coplestone'un *A History of Philosophy* adlı eserleri bunun bilinen iyi örnekleridir. Fikir vermesi açısından yazarlar her iki eserde de Orta Çağ Hıristiyan düşüncesinin en etkili filozoflarından olan Thomas Aquinas'ın hayatına dair bilgiler verildikten sonra akıl ve iman ilişkisine dair düşüncelerine, epistemolojisine, Tanrı'nın varlığı lehine öne sürdüğü argümanlara ve filozofun Aristoteles yorumculuğuna değinmişlerdir. Coplestone, Aquinas'ın düşüncesinde ahlak ve siyaset felsefelerini de ayrıca ele almıştır. Bazı eserler ise felsefe tarihini tematik olarak incelerler. Mesela Anthony Kenny'nin *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi* böyle bir eserdir. Kenny, dört ciltlik eserin her bir cildinde önce ele alınan dönemde etkili olmuş filozofların hayatlarına ve dönemin tarihi, siyasal, toplumsal panoramasına dair bilgi verir. Ardından mantık, epistemoloji, fizik, metafizik ve ahlak gibi temel felsefi disiplinler bağlamında bu dönemde ortaya atılmış tezleri okuyucusuna karşılaştırmalı ve eleştirel bir şekilde sunar. Hem kronolojik hem de tematik anlatımda felsefe tarihinin önemli eserleri, eserin yazarının süzgecinden geçerek okuyucuya aktarılır. Şu hâlde ele aldığı konular bakımından felsefenin genelinden farklı olmayan Felsefe Tarihini, felsefeden ayırt eden en önemli unsur Felsefe Tarihçisinin metinle okuyucu arasındaki aracı-yorumlayıcı faaliyetidir diyebiliriz.

argümanların dile geldiği ifadelerle ve onların mantıksal analiziyle ilgilenen bu “tarihçiler” için özünde işin tarih kısmı önemsizdir.

⁴ Peter Adamson'ın *History of Philosophy Without Any Gaps* [Eksiksiz ya da boşlukları olmayan Felsefe Tarihi] projesi burada zikredilmeye değerdir. Adamson ilkinin 21 Aralık 2010'da yayımladığı yüzlerce podcastten oluşan serisiyle Felsefe Tarihini ihmal edilen coğrafyalarını, dönemlerini ve figürlerini de içeren bir Felsefe Tarihi çalışması yapmak gibi devasa bir projeye girişmiştir. Yayınlarından bir kısmı kitap olarak basılmıştır ve eser gün geçtikçe büyümeye, Adamson'un konuk aldığı uzmanlarla gelişmeye devam etmektedir. Sizler de bu konuşmaları dinleyebilir, transkriptlerine online olarak ulaşabilirsiniz (Bk. <https://historyofphilosophy.net> Erişim tarihi: 08.09.2023).

4. Felsefe Tarihi Alanının Kurucu İsimleri

Önceki başlıklarda sıklıkla vurgu yaptığımız gibi Felsefenin kendi tarihiyle olan kopmaz ilişkisi sebebiyle felsefi etkinliğin ilk örneklerinden itibaren felsefe tarihi olarak değerlendirilebilecek unsurlara rastlarız. Bu sebeple alanın kurucu isimlerini belirlemek oldukça güçtür. Ancak alanın tarihine dair açtığımız başlıkta ifade ettiğimiz üzere 17-18. yüzyıllarda Felsefe Tarihi bugünkü eleştirel yapısına kavuşmuş ve üniversitelerdeki yerini sağlamlaştırmaya başlamıştır ve bu noktada Hegel'in hatırı sayılır bir etkisi vardır. Ülkemizde ve dünya üniversitelerinde Felsefe Tarihi alanında müstakil bir lisans eğitimi yoktur bununla birlikte alan, üniversitelerin Felsefe bölümlerinin ve pek çok İlahiyat bölümünün hem lisans hem de lisansüstü programlarının vazgeçilmez bir parçasıdır ve bu bölümlerin kadrolarında çok sayıda felsefe tarihçisi bulunmakta, çok sayıda yüksek lisans ve doktora öğrencisi felsefe tarihi üzerine çalışmalar yapmakta, tezler yazmaktadır.

Türkiye özelinde Felsefe Tarihi kürsüsünün kurucu isimlerine odaklanacak olursak, 1908'de Darülfünûn-ı Osmanî'de Felsefe Tarihi derslerini veren ilk isim olarak Emrullah Efendi'yle karşılaşırız (Utku - Kaya, 2011, 24). İkinci Meşrutiyet döneminde maarif nazırlığı da yapmış olan Emrullah Efendi'nin teşvikleriyle Felsefe alanında okutulacak pek çok kaynak kitap telif edilmiştir (Mehmet Vural, 2018, 40). Emrullah Efendi'nin ardından Ahmed Midhat Darülfünûn'un hem Edebiyat hem İlahiyat fakültelerinde Felsefe Tarihi müderrisliği yapmıştır (Utku - Kaya, 2011, 24). Darülfünûn'da 1915'te Edebiyat Fakültesine bağlı olarak üç yıllık Felsefe Bölümünün kurulmasıyla felsefe dersleri ve çalışmaları daha sistematik bir şekilde icra edilmeye başlamış, bu dönemde Mehmet Ali Aynî de Felsefe Tarihi derslerine girmiştir (Utku - Kaya, 2011, 27). Yine yakın dönemlerde, 1918-19 eğitim yılında Mehmet Emin Erişirgil bu dersleri okutmuş hem Batı medeniyetinin felsefi temellerini anlamaya çalışmış hem de bu temelleri yerelleştirmek gayesinde olmuştur (Levent Bayraktar, 2009, 66). Erişirgil'in Felsefe Tarihi ders notları Descartes ve Kartezyenler, Leibniz ve Kant felsefeleri üzerine müstakil eserler olarak da yayımlanmıştır.

1925 yılındaki ilk eğitim reformu sonrasında İstanbul Darülfünûnu Felsefe bölümünde; Felsefe Tarihi, Ruhiyât ve İçtimaiyat olmak üzere üç kürsü bulunmaktaydı (Mehmet Vural, 2018, 53). 1933'teki ikinci eğitim reformu sonrasında İstanbul Üniversitesi adını alan bu kurum, ülkemizde açılan ilk Felsefe bölümü ve ona bağlı Felsefe Tarihi Anabilim dalını muhtevirdir. Kürsünün ilk Türk hocaları arasında Orhan Sadeddin, Halil Vehbi Eralp ve Macit Gökberk sayılabilir (Mehmet Vural, 2018, 59). O dönem Nazi Almanya'sından kaçıp Türkiye'ye gelen önemli felsefe tarihçileri de kürsünün ilk hocalarından olmuş, kürsü başkanlığı yapmış ve yeni Felsefe bölümlerinin kurulmasına ön ayak olacak isimleri yetiştirmişlerdir. Bunlar içerisinde Ernst von Aster, Walter Kranz ve Heinz Heimsoeth'u zikredebiliriz (Ayhan Bıçak, 2018, 24).

İlahiyat fakültelerinde de Felsefe Tarihi derslerinin tarihi, fakültelerin kuruluşuna kadar geri götürülebilir. 1949 yılında kurulan Ankara İlahiyat Fakültesi'nde uygulanmaya başlanan ilk müfredattan itibaren Felsefe Tarihi dersleri okutulmuştur. Hilmi Ziya fakültenin kuruluşu sırasında rektör olan Hikmet Birand hakkındaki kısa yazısında Antik Felsefe Tarihi ve Modern Felsefe Tarihi derslerinin de "programda esaslı yer almasına" dikkat ettiklerini ifade etmiştir (Hilmi Ziya Ülken, 1973, 220). Kuruluşunda fakültede Felsefe Tarihi dersleri Felsefe ve Mantık kürsüsüne bağlı olarak okutulmuştur. Fakültede Felsefe Tarihi kürsüsü 1960-61 eğitim yılında kurulmuştur (Hasan Atsız, 2018, 131).

5. Felsefe Tarihi Alanında Lisansüstü Eğitim

Felsefe Tarihi alanına dair temel bilgilere, bu alanda eğitimin ülkemizdeki tarihçesinden yöntem ve amaçlarına pek çok hususa değindik. Bölümle ilgili verilen bilgiler, bu alanda nasıl daha çok bilgi sahibi olacağınızı merak etmenize, Felsefe Tarihi alanında kendi çalışmalarınızı yapmak, tarihi aracılığıyla felsefeyi icra etmek için şevk duymanıza yol açmış olabilir. Yahut da zaten alana merakınız ve Felsefe Tarihi sahasında ileri çalışmalar yürütme arzunuz sebebiyle bu satırları okuyor olabilirsiniz. Her halükârda bu ve devamındaki başlıklarda Felsefe Tarihi alanında ileri çalışmalar yapmayı hedefleyenler için faydalı bilgiler bulacaksınız. Ancak hatırlatmakta fayda var ki lisansüstü çalışmalara başvurabilmek için lisans mezuniyeti aldığınız bölüm ve mezuniyet notu, ALES sınavından istenen asgari puan ve puan türü ve bazı programlarda dil sınavından almanız beklenen asgari not gibi kimi koşulları sağlamanız beklenir. Bu koşullar eğitim almayı planladığınız kurumlar arasında farklılaştığı gibi aynı kurumda bir eğitim yılında istenen koşullar bir sonraki sene değiştirilebilir. Ayrıca lisansüstü öğrenci alımı sırasında yapılacak sınavların tarihleri, sınavların formatı yani yazılı ve/veya mülakat şeklinde mi yapılacağı, sınav mekânı gibi önemli mevzularda da kurumlar ve eğitim yılları arasında farklar olmaktadır. Bu sebeple lisansüstü eğitim için başvuru koşulları, sınav tarihleri, değerlendirme kriterleri gibi bilgileri en sıhhatli biçimde üniversitelerin lisansüstü eğitim veren ilgili enstitülerinin internet sayfalarından edinmelisiniz.

Fen-Edebiyat ya da İnsan ve Toplum Bilimleri fakültelerinin vazgeçilmez bir üyesi olan Felsefe Bölümlerinin ve elbette lisans eğitimi müfredatında Felsefe Tarihi derslerine yer veren İlahiyat programlarının çoğunun bağlı bulunduğu Sosyal Bilimler Enstitülerinde⁵, Felsefe Tarihi alanında yüksek lisans ve doktora eğitimi verilmektedir. Ekseriyetle bu enstitülerde Felsefe Tarihi müstakil bir anabilim dalı olarak karşımıza çıkmaz, Felsefe ya da Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim dallarının altında yer alır. Çoğu üniversitede bu anabilim dallarının bünyesinde felsefe tarihine dair lisansüstü çalışma yürütmek mümkündür ve lisansüstü eğitim kapsamında felsefe tarihi çalışmak isteyenler için çok fazla alternatif vardır. Bu alternatifler ilgili bölümün öğretim elemanlarının bağlı bulunduğu fakülteye, öğretim elemanlarının çalışma sahaslarındaki çeşitliliğe, kurumun öğrenci portföyündeki değişimlere, farklı bölümlerin geçmişten getirdiği geleneklere ve felsefe yapma biçimlerinde benimsedikleri metotlara kadar pek çok değişkenle çeşitlenir. Böylece seçeneklerin çokluğu çok farklı kriterleri göz önünde bulundurarak size en uygun olan kurumu tercih etmenizi kolaylaştırır.

Lisansüstü eğitim hem yüksek lisans hem doktora düzeyinde ders ve tez dönemi olarak iki temel aşamaya ayrılmaktadır. Felsefe tarihi alanında da diğer alanlarda da lisansüstü çalışmalarınızı sürdürceğiniz kuruma karar verirken bu iki dönemi de göz önünde bulundurmanız yararınıza olacaktır. Ders dönemi programdan mezun olmanız için almanız

⁵ Genellikle üniversitede mevcut olan Edebiyat, İktisat, İşletme, İktisadi ve İdari Bilimler, Siyasal Bilgiler, Hukuk, İlahiyat, Dil ve Tarih-Coğrafya, Güzel Sanatlar, İletişim, Mesleki Yaygın Eğitim, Ticaret ve Turizm Eğitimi, Eğitim Bilimleri Fakülteleri ile Konservatuvarların bölümleri Sosyal Bilimler Enstitüleri bünyesinde lisansüstü eğitimlerini icra ederler. Az sayıda üniversitede özelde Felsefe ve Felsefe Tarihi daha genelde sosyal ve beşerî bilimler alanında yapılan lisansüstü çalışmalar farklı adlarla anılan enstitülerin bünyesinde yer alıyor olabilir. Mesela Felsefe alanında yüksek lisans ve doktora çalışmaları, Bilkent Üniversitesinde Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, İbn Haldun Üniversitesinde Lisansüstü Çalışmalar Enstitüsüne bağlı olarak yürütülmektedir.

gereken dersleri ve genellikle iki döneme yayılan bir zamanı kapsar. Bu aşamada lisansüstü eğitimdeki düzeyinize uygun olarak alanda uzmanlık kazanmanızı hedefleyen çeşitli dersler alırsınız. Bu dersler kapsamında sahanın temel konularına, problemlerine aşına olur, alanda geçmişten bu yana eser vermiş önemli şahsiyetleri ve nitelikli çalışmalar yapan çağdaş akademisyenleri tanır, onların temel metinlerinin bir kısmı üzerinde çalışırsınız⁶. Bu noktada hem derslere hazırlık amacıyla hem de bu dersler için hazırlayacağımız bir dizi ödev, sunum ve proje vesilesiyle alan literatürünü tarar, yapılan çalışmalara vakıf olursunuz. Alanla alakalı çeşitli okumalar yaptığımız, kendi çalışmalarınızı kaleme almaya başladığımız bu ders dönemi son derece yoğun bir tempoda ilerler ve mümkün olan en büyük çeşitliliği içermesi hedeflenir. Yine de hangi kurumun bünyesinde eğitim aldığınızdan bağımsız alanın tüm konularını ihata edecek bir ders çeşitliliğine sahip olmak pek mümkün değildir. Bu size lisansüstü eğitiminizi sürdüreceğiniz kurumu seçerken kullanabileceğiniz önemli bir ölçütü verir. Katılabileceğiniz programlarda verilen dersler, bu derslerin içeriklerine dair web sayfasında yer alan bilgiler size heyecan veriyorsa bu iyiye işarettir.

Öte yandan tez aşaması ders dönemindeki çeşitliliğin büyük ölçüde sona erdiği, tez konunuz olarak belirlediğiniz bir mesele üzerine uzun saatler çalıştığınız, özellikle danışmanınızla, bu alanda uzman başka akademisyenlerle ve üniversite çevresindeki akranlarınızla tez konunuz etrafında şekillenen görüşmeler, sohbetler yaptığınız bir dönemdir. Bu dönemde artık sizin kendi görüşlerinizi, bulgularınızı, tespitlerinizi içeren akademik kriterleri haiz bir metin kaleme almanız beklenmektedir. Literatürle diyaloga girdiğiniz, kendi sorularınıza yanıt aradığımız bu tez dönemi hem zevkli hem de meşakkatlidir. Bu sebeple tez konusu seçimi aşamasına resmi olarak gelmeden, lisansüstü düzeyde çalışma yapacağımız kuruma karar verdiğiniz daha erken bir aşamada ilgi ve becerilerinizi göz önünde bulundurmanız önemlidir. Çalışmak istediğiniz konulara, bu konuyu hangi cihetle ve nasıl bir yöntem kullanarak ele almak istediğinize, seçebileceğiniz üniversitelerin hangisinde sizin üzerine çalışma yapabileceğiniz konuları çalışan akademisyenlerin bulunduğuna hatta tezi yazarken birlikte çalışacağınız muhtemel danışmanınızın sahadaki bilgi ve tecrübesine kadar pek çok ölçüte bakarak tercihinizi şekillendirebilirsiniz.

Ancak gerçekçi olmak gerekir ki henüz ilgili alanda lisansüstü eğitim almamış pek çok öğrenci için yukarıdaki ölçütlere göre bir kurumu ya da bu kurumda eğitim veren akademisyenleri değerlendirmek kolay iş değildir. Yüksek lisans öncesinde öğrenci, lisans derslerinde edindiği ilgiye, merak ve sezgiye dayanarak o ya da bu alanda lisansüstü

⁶ Bu noktada genellemeler yaparak konuştuğumuzu ve lisansüstü felsefe eğitiminde olması gerekenle olan arasındaki farka değinmediğimizi itiraf etmemiz gerekiyor. *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nde yıllar önce yayımlanan ve yüksek öğrenimdeki felsefe eğitimi eleştiren bildirisinde Mehmet Rami Ayas haklı olarak ikincil kaynaklardan filozofların felsefelerine dair derleme bilgiler okumanın öğrenciye felsefe eğitiminde gerekli olan yaratıcı öğrenimi, bilme ve araştırma tutkusunu sağlamadığını dile getiyordu. Ayas konuşmasında meslektaşlarına hitaben, “‘Hakkında bilgi edinmek’, bilgi için bir başlangıçtır; bunu, o alanda doğrudan doğruya ayrıntılı bilgi edinmek ve onları değerlendirmek, doğrudan doğruya düşünme ile araştırıcı güç kazanmak ve araştırılabilmek ve bilgi üretmek izlemedikçe; o öğrenim yolunda olanı doyurmadığı gibi, fazla bir işe de yaramaz.” (Mehmet Rami Ayas, 1986, 76) diyordu. Geldiğimiz noktada felsefe eğitiminde istenen düzeye erişemediğimizi söyleyebiliriz ama Ayas'ın işaret ettiği temel kaynaklara gitme sorunu konusunda bir hayli yol aldığımızı, hem dilimizin felsefe alanında çeviri ve telif eserlerle zenginleştiğini hem de gelişen bilgi teknolojileri sayesinde dünya çapındaki kaynaklara çok daha kolay eriştiğimizi eklemeliyiz.

çalışma yapmak ister. Derste ele alınan mevzular, meseleler ve bunların ele alınış biçimi onu etkilemiştir. Muhtemelen ders için yapılan okumaların ve dersi veren öğretim elemanının da bu etkilenmede payı büyüktür. Ancak bu düzeyde bir genel bilgiyle işaret ettiğimiz çeşitliliğin içerisinde kendisine uygun olan bölümü nasıl bulacağı meselesi öğrencinin zihninizde soru işaretlerinin oluşmasına da sebep olabilir. Bu noktada tavsiyemiz spesifik bir konu tercihiniz olmasa da başvurabileceğiniz programdaki derslerin içeriğini ve öğretim elemanlarının yayınlarını incelemenizdir. Bu küçük araştırma bile tercihleriniz konusunda zihninizi berraklaştıracaktır.

6. Felsefe Tarihi Alanında Yayın Yapan Akademik Dergiler

Felsefe Tarihi alanında yayın yapan ulusal ve uluslararası çok sayıda dergi vardır. Bunlardan bazıları belli bir konu kısıtlamasına gitmeden felsefeyi ilgilendiren tüm konulara yer ayıran dergilerdir. Bu tip dergilerde Felsefe Tarihi başlığı altında değerlendirilebilecek çok sayıda çalışma yayımlanmaktadır. Ancak gün geçtikçe daha fazla akademik yayın belli konulara eğilmekte ve yayın konularında kısıtlamalara gitmektedir. Buna paralel bazı dergiler yayın politikalarını açıklayan metinlerde doğrudan felsefe tarihi ile ilgili çalışmalara yer vermeyi hedeflediğini ifade etmektedir. Bu noktada mesela biyoloji ve bilim felsefesine odaklanmış veya Kant, Hume, Husserl gibi bir filozofun felsefesi üzerine yayın yapacağını bildiren bir dergide de meselesini Felsefe Tarihi bağlamında ele alan pek çok çalışma yer almaktadır. Dolayısıyla Felsefe alanında yayın yapan neredeyse tüm dergilerin felsefe tarihi üzerine de yayın yaptığını söyleyebiliriz. Hal böyle olunca bu başlık altında Felsefe Tarihi alanında yayın yapan dergilerin kuşatıcı bir listesini vermek mümkün değildir. Biz de uluslararası dergiler içerisinde Felsefe Tarihi alanında yaptıkları yayınlarla öne çıkmış dergilerin birkaçını ve Türkiye’de Felsefe alanında yayın yapan dergileri kısaca tanıtmakla yetineceğiz.

6.1. Yurtdışında Felsefe Tarihi Alanında Yayın Yapan Dergiler

British Journal for the History of Philosophy açık erişimli bir dergidir. Yılda altı sayı olarak yayımlanan dergide Antik felsefeden 20. yüzyıla kadar felsefe tarihiyle ilgili olan, felsefi argümantasyon ve tarihsel gelişimi ele alan araştırmalara yer verilir.⁷

Antik Yunan ve Latin Felsefesi; Latin, Arap ve İbrani felsefelerini içeren Orta Çağ felsefesi; Rönesans’la 20. yüzyıl arasında kalan Avrupa ve Anglo-Amerikan felsefe gelenekleri üzerine makale ve değerlendirmeleri yayımlamayı hedefleyen *Journal of the History of Philosophy* yılda dört sayı olarak yayımlanmaktadır.⁸

History of Philosophy Quarterly yılda dört sayı çıkaran, felsefe ile tarihi arasında ayırım yapmayan, bugünün sorunlarıyla tarihsel meselelerin bağlantısına eğilen çalışmalara yer veren bir mecradır. Scopus ve Philosopher’s Index gibi veri tabanlarında taranmaktadır.⁹

Journal of the History of Ideas’ın yayımladığı çalışmalar geniş bir alana hitap eder. Dergi felsefe, edebiyat ve sanat tarihi, doğa ve sosyal bilimler tarihi, dinler tarihi ve siyasi düşünce

⁷ Bk. <https://www.tandfonline.com/action/journalInformation?journalCode=rjph20>

⁸ Bk. <https://jhp.wisc.edu>

⁹ Bk. <https://www.press.uillinois.edu/journals/?id=hpq>

tarihini entelektüel tarihin parçaları olarak bir arada düşünür. Yılda dört sayı çıkarır, AHCI'da taranmaktadır.¹⁰

Felsefenin tarihini ve geleneğini çağdaş felsefenin ayrılmaz bir parçası olarak kabul eden *Epoché: A Journal for the History of Philosophy* felsefe tarihi içinde ortaya çıkan tüm alanları ve temaları kapsamayı hedeflemektedir. Din ve Tanrı etrafındaki büyük felsefi tartışmalar, metafizik, insan bilgisi ve davranışı, dil ve estetik gibi konularda tarihsel, eleştirel ve yapısökümcü yaklaşımları ele alan çalışmalara yer verir. Özellikle Kıta Avrupası geleneğine has veya hermenötik bir yaklaşım sunan makaleleri yayımlamayı amaçlar.¹¹

6.2. Ülkemizde Felsefe Tarihi Alanında Yayın Yapan Dergiler

Felsefe Dünyası, Türk Felsefe Derneği tarafından kurulmuştur. Türkiye'de felsefi düşüncenin gelişmesi ve anlaşılması amacıyla yılda iki defa yayın yapmaktadır. Dergide ontoloji, epistemoloji, aksiyoloji ve estetik gibi felsefenin tüm disiplinlerini kapsayan çalışmalara yer verilir. TR DİZİN ve Philosopher's Index tarafından taranmaktadır.¹²

Kaygı Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nün yayınıdır. Farklı üniversitelerden akademisyenlerin de katkılarıyla yayımlanan dergi Felsefe Tarihine eğilen pek çok çalışmaya yer vermiştir.¹³

FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi amaç ve kapsamını “felsefe disiplininin çeşitli noktalarına ışık tutan, felsefe tarihinde henüz aydınlanmamış ilgileri, ilişkileri, bağlantıları, geçişleri ya da süreklilikleri serimleyen, yanlış anlamaları ve kavramaları düzeltmeye çalışan problem-temelli akademik yazılara yer vermeyi amaçlamaktadır.” şeklinde beyan etmektedir. Dergi TR DİZİN, Philosopher's Index ve EBSCO Humanities Source tarafından indekslenmektedir.¹⁴

Felsefi Düşün yılda iki kez yayın yapan ve Felsefe Tarihi alanında pek çok çalışmanın yayımlandığı bir başka dergidir. Philosopher's Index, TR Dizin ve EBSCO Humanities Source tarafından indekslenmektedir.¹⁵

Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları, 2002 yılından itibaren yayımlanmaktadır. Dergi 2021 yılından itibaren yılda iki sayı olarak çıkmaktadır. Dergi TR DİZİN ve Philosopher's Index tarafından taranmaktadır.¹⁶

Bu dergilere ek olarak pek çok İlahiyat fakültesinin yayınlarında da Felsefe Tarihi alanında çalışmalara yer verildiğini belirtmek gerekir. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, *Hitit İlahiyat Dergisi*, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *ULUM Dinî Tetkikler Dergisi* bunlar arasında zikredilebilir.

7. Felsefe Tarihi Derslerinin İlahiyat Fakültelerindeki Diğer Derslerle İlişkisi

Felsefe Tarihi oldukça kuşatıcı bir alandır ve sadece İlahiyat alanındaki disiplinlerle değil pek çok disiplinle doğrudan veya dolaylı irtibatı gösterilebilir. Tüm bu irtibatlar, tek başına

¹⁰ Bk. <https://jhi.pennpress.org/home/>

¹¹ Bk. <https://www.pdcnet.org/epoche/Epoche:-A-Journal-for-the-History-of-Philosophy>

¹² Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/felsefedunyasi>

¹³ Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kaygi>

¹⁴ Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/flsf>

¹⁵ Bk. <https://www.felsefidusun.com>

¹⁶ Bk. <http://kutadgubilig.com/hakkinda/>

ve uzun incelemeler neticesinde ele alınabilir. Burada çok kısıtlı bir biçimde bazılarını işaret etmekle yetineceğiz. Felsefe Tarihinin de bağlı olduğu Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı derslerinin felsefe tarihi ile ilişkisi oldukça girifttir. Din Eğitimi, Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi, Dinler Tarihi gibi alanların William James, John Dewey, Durkheim, Max Weber, Eric Fromm gibi kurucuları ya da atıfta bulunduğu önemli simaları ya felsefeye oldukça hakimdir ya da filozoflardır. Dolayısıyla kavram ve konularını ele alırken Felsefe Tarihine muhakkak referansta bulunurlar. Bu sebeple bu başlık altında felsefe tarihi ile daha az bağlantılı olduğu düşünülen Temel İslam Bilimleri alanlarına yoğunlaşmayı uygun görüyoruz.

Felsefe Tarihi; felsefenin, tarih ve tarih yazımının imkanlarını kullanarak, insanlığın düşünce tarihi boyunca üretilen teorik bilginin günümüzde uygulanması ve toplumsal çıktı olarak dolaşıma sokulması için iyi bir vasat sunar. Temel İslam Bilimleri alanındaki disiplinlerin her biriyle de bu açıdan irtibatlandırılabilir. Felsefe tarihi özellikle İslam düşüncesinin temel kaynakları sayılan klasik metinlerdeki argümantasyonu analitik bir bakışla çözümlene, geçerlilik ve tutarlılıkları bakımından gücünü ve zayıflıklarını tespit etme, bu metinleri belli bir tarihsel bağlamda algılayıp bugün daha sağlıklı anlaşılması yönünde çalışma amacıyla bu alanlara destek sağlayabilir. Felsefe tarihi içerisinde ele alınan pek çok konu başlığı çapraz okumalarla Temel İslam Bilimlerinin çalışmalarına entegre edilebilir ya da tam tersi bu alanlarda yapılan çalışmalar Felsefe Tarihi disiplini içerisinde kullanım alanı bulabilir. Mesela ontolojinin en temel problemleri olan varlık kategorileri, varlık ve mahiyet ayrımı ve ilişkisi; epistemolojinin konusu olan bilginin elde edilme koşulları, sıhhat şartları, dereceleri gibi meseleler; ahlak ve siyaset felsefesinin toplumsal uygulamaları, dil felsefesi, din-bilim ve din-sanat ilişkisi gibi başlıklar altında incelenen konuların pek çoğunda böyle kesişimler tespit edilebilir.

Tefsir alanının en temel meselelerinden olan kutsal metnin anlamı ve din dili gibi konular, Felsefe Tarihinin önde gelen pek çok düşünürünün üzerinde çalıştıkları problem sahalarıdır. Buna bir örnek olarak Zeynep Gemuhluoğlu'nun Gazali ve İbn Rüşd'ün ilahi kelamı anlama konusunda geliştirdikleri tevil metotlarını ele aldığı çalışması *Teoloji Olarak Yorum Gazzali ve İbn Rüşd'de Te'vil* verilebilir. Bunun yanı sıra İbn Sina'nın İhlâs, Felak, Nâs ve Kafirûn Sureleri tefsiri gibi her iki alanın doğrudan ilişkisine işaret eden çalışmalar da mevcuttur. Tefsir ilmi felsefe tarihine farklı dinî metinler üzerine geliştirilen yorum teorilerini incelemek için de başvurabilir. Thomas Aquinas'ın Yuhanna İncili üzerine yazdığı yoruma dair Felsefe Tarihi çalışmaları günümüz tefsircilerinin çalışmalarına konu olabilir, örnek teşkil edebilir.

Hadis ilmi de temelde tarihsel metinler olan hadislerin doğru anlaşılması meselesiyle ilgilenmektedir. Bunun için metin tahlili ve tenkidi, metinlerin orijinalitesinin belirlenmesi ve uygulama sahalarının belirginleştirilmesi gibi teknik meselelerde de benzer hususları konu edinen Felsefe Tarihi çalışmaları yol gösterici olacaktır. Özellikle Hadis Usulü alanında yapılan çalışmalarda felsefenin teorik çerçeve sunması mümkündür. Hadislerin sıhhat açısından durumunu tespit ve günümüz Müslümanlarının hayatlarına tatbik konusunda çalışanlar için felsefe tarihi üzerine yapılan benzer çalışmalara başvurulabilir. Bu konuda Burhanettin Tatar'ın "Hadis Rivayeti Üzerine Felsefi Notlar" başlıklı makalesine işaret edilebilir ancak yazarın makalede Felsefe Tarihi alanının imkanlarına doğrudan işaret etmediğini belirtmek gerekir. Tatar'ın hadis okurunun tarihsel ve dini bir fenomen olan hadis metniyle karşılaşmasında zemin metin-üst metin ilişkisini kurucu rolüne yaptığı atıf,

felsefe tarihi okuyucusunun felsefi metinlerle ilişkisindeki yorumlayıcı, anlamlandırıcı rolü arasındaki benzerlik elbette dikkate değerdir. Seyyid Hüseyin Nasr'ın Kuran ve hadisleri, İslam felsefesinin hem kaynağı hem de yönünü tayin edici metinler olarak işaret ettiği makalesi “The *Qur'an* and *Hadith* as source and inspiration of Islamic Philosophy” de Tefsir ve Hadis ilimlerinin Felsefe Tarihi üzerindeki etkisine işaret etmektedir.

İslam Hukuku alanında yapılan çalışmalarda günden güne Felsefe Tarihi çalışmalarına daha çok yer verildiği görülmektedir. Özellikle Fıkıh Usulü-İslam Hukuk Felsefesi ve uygulamalı etik, siyaset teorileri gibi toplumsal çıktılar söz konusu olduğunda iki alanın birbirine destek verdiği dikkat çekmektedir. Fıkıh ve Felsefe ilişkisini doğrudan ele alan bir çalışma olarak Halit Ünal'ın “Fıkıh-Felsefe ilişkisi” makalesini zikredebiliriz.

Tasavvuf alanında adlarını zikrettiğimiz pek çok mutasavvıfın aynı zamanda mütefekkir olduğu ve bu cihetle felsefe tarihinin doğal bir parçası oldukları kolaylıkla iddia edilebilir. İbn Arabî'nin, Konevî'nin ya da Mevlânâ Celaleddin Rumi'nin varlıkbilim, kötülük problemi, dini çeşitlilik gibi meseleler üzerine düşünceleri kolaylıkla Felsefe Tarihinin cüzleri olarak görülebilir ve alandaki pek çok eserle ilişkiye sokulabilir. Bu genel kanaatin ötesinde Felsefe Tarihi-Tasavvuf arasındaki ilişkiye örnek gösterebileceğimiz yetkin çalışmalar mevcuttur. Ekrem Demirli'nin “Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri ile Metafizik Arasında Tasavvufun İlim Olma Mücadelesi” adlı makalesi kanaatimizce böyle bir çalışmadır. Bu gibi çalışmalar Felsefe Tarihi yazınında, alanın konuları bahsinde zikrettiğimiz Adamson'ın yapmaya çalıştığı gibi “boşluksuz bir Felsefe Tarihi” arayışına katkı sunabilir.

Kelam, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı dersleri içerisinde özellikle ele aldığı konular bakımından Felsefe ve Felsefe Tarihiyle en çok benzeşen alandır. Tanrı'nın varlığı lehine deliller, Tanrı'nın Sıfatları, kötülük problemi, ölümden sonra hayat gibi pek çok konu iki alanın da temel meselelerini teşkil eder. İki alanın ilişkisine işaret eden kapsayıcı bir çalışma için Metin Özdemir'in “Kelam-Felsefe ilişkisi” makalesine bakılabilir. Ayrıca Recep Alpyağılı'nın hazırladığı *Din Felsefesi Açısından Mutezile Gelen Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi I*, *Din Felsefesi Açısından Mâtürîdî Gelen-Ek-i - Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi III* ve *Din Felsefesi Açısından Eş'arî Gelen Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi V* de alanlar arası ilişkiye işaret eden çok önemli çalışmalardır.

İslam Tarihi ve Sanatları bölümlerinin de ayrı ayrı felsefe tarihi ile ilgisi gösterilebilir. Özellikle İslam Medeniyet Tarihi, İslam düşünce ve felsefesinin ete kemiğe bürünerek tarihi eserlerde, çeşitli kurumlarda, toplum hayatında nasıl canlandığını göstermesi açısından önemlidir. Din dili ve felsefe-sanat-din arasındaki ilişkiler bağlamında da Felsefe Tarihi ile İslam Sanatları Anabilim Dalı arasında ortak çalışmalar yapılmaktadır. Turan Koç'un *İslam Estetiği* adlı eseri bu çalışmalara güzel bir örnektir.

8. İlahiyat Dışı Disiplinler ve Felsefe Tarihi

Felsefe tarihi edebiyattan tarihe, hukuk, siyaset bilimi, ekonomi gibi sosyal bilimlerden matematik ve doğa bilimlerine pek çok alanın özellikle metodolojik ve tarihsel tartışmalarında katkı sunar. Tam tersi de geçerlidir, Felsefe Tarihi alanı insanlığın tüm düşünsel etkinliklerinden istifade edebilecek yapıdadır. Bu başlık altında mevcut ve muhtemel etkileşimleri göstermek gibi gerçekleştirilmesi hayli güç ve yazımızın amaçlarını aşan bir işe girişmeyi uygun görmüyoruz. Bunun yerine Felsefe Tarihinin farklı bilim

dallarıyla nasıl ortak çalışma yürütebileceğine dair fikir vereceğine inandığımız örnekler sunacağız.

Felsefe Tarihinin İlahiyat alanı dışında diğer disiplinlerle kurduğu ortaklıkların başında lisansüstü çalışmalar gelmektedir. Her geçen gün disiplinler arası çalışmaların arttığı akademide Hukuk, Edebiyat, Biyoloji gibi alanlarla Felsefe Tarihini bir araya getiren yüksek lisans ve doktora programları açılmakta, üniversitelerde Felsefe Tarihi ile farklı disiplinleri aynı çatı altında toplayan enstitüler ve uygulama merkezleri açılmaktadır. Bilim Tarihi ve Felsefe Tarihini bir araya getiren bir alan olan Bilim Tarihi ve Felsefesi bölümlerinin bulunduğu bazı üniversiteler şunlardır: Cambridge Üniversitesi, Washington Üniversitesi, Utrecht Üniversitesi, Leeds Üniversitesi ve Sydney Üniversitesi. Cardiff Üniversitesi'nde İngiliz Edebiyatı ve Felsefe lisans programı, Osaka Üniversitesi ve Teksas Üniversitesi'nde Felsefe ve Tarih bölümü, Martha Nussbaum gibi filozofların kadrosunda yer aldığı Chicago Üniversitesi Hukuk Fakültesi felsefe ağırlıklı bir eğitim sunmakta, lisansı felsefe olan öğrencileri hukuk alanında ilerlemeye teşvik etmektedir. Ottawa ve Cambridge gibi üniversitelerde Biyoloji Felsefesi alanında lisans üstü çalışma yapabileceğiniz programlar vardır.

Yukarıdaki örneklerle bakarak Felsefe Tarihi alanında yapılan akademik çalışmaların da gündend güne ortak alanlar ve konulara yöneldiğini tahmin etmek güç değildir. Alanda yapılan akademik yayınlar disiplinler arası hüviyet kazanmakta, yine aynı minvalde çeşitli kolokyum, sempozyum ve atölyeler düzenlenerek Felsefe Tarihinin muhtelif alanlarla ilgisine dikkat çekilmektedir.

Bunlar dışında Avrupa Birliği Projelerinde, Templeton Vakfı gibi vakıfların burs desteği sağladığı proje ve yayınlarda ve Fulbright gibi çeşitli ülkelerin araştırmacılara sağladığı devlet burslarına başvururken Felsefe Tarihi ile bilim, hukuk, edebiyat gibi alanları bir araya getiren çalışmalar yapıldığının ve bu tip disiplinler arası çalışmaların teşvik de edildiğinin altını çizmek gerekir.

Hatırlayalım

- Felsefe Tarihi, felsefî metinlerin eleştirel bir okumasını sunması bakımından Felsefenin en önemli etkinlik sahalarından biridir. Felsefe, tarihinden bağımsız ele alınabilecek bir saha değildir.
- Felsefe Tarihi 17-18. yüzyıllarda günümüzdeki eleştirel yapısına kavuşmuştur.
- Felsefe Tarihi dersleri Türkiye'deki İlahiyat fakültelerinin ilk yıllarından itibaren programa dahil edilmiştir ve programların vazgeçilmez bir parçasıdır.
- Felsefe Tarihinin hem İlahiyat dahilindeki hem de dışındaki tüm beşerî ve bilimsel alanlarla ilişkisi gösterilebilir. Felsefe Tarihi çalışmaları alanda uzmanlaşan ya da farklı alanlarla iştigal eden herkes için çalışmalarında derinleşme imkânı sunar. Günümüzde karşı karşıya olduğumuz problemlerin çözümüne, bu problemlerin analizi, sebeplerinin tefriki ve muhtemel çözümleri konusunda teklifler geliştirmemize yardımcı olarak katkıda bulunur.

Tavsiye Edilen Kitap ve Makaleler

Felsefe Tarihi okumalarına nereden ve nasıl başlayabilirim diye düşünen herkesin ilk aradığı kapsayıcı bir kitap listesidir. İyi yazılmış Felsefe Tarihi çalışmalarından oluşan bir

liste, alanın ilgililerinin tamamına hitap edebilir. Ancak Felsefe Tarihi alanında yazılmış pek çok eser vardır ve alanın temel kaynakları bununla da sınırlı değildir. Felsefe eserlerinin tümü de Felsefe Tarihinin malzemesini teşkil ettiği için bu listenin doğal üyesidir. Dolayısıyla ileri düzey okuyucu için nihai bir okuma listesi vermek mümkün değildir, önu açık engin bir okuma serüveni onu beklemektedir. Yine de giriş ve orta düzeyde ilerleyenlere hitaben küçük bir tavsiye listesi sunabiliriz. Bunu yaparken tüm okuma listelerinde olduğu gibi aslında yapılan her okumanın okuyucunun bilgi seviyesi, ihtiyaçları ve amaçları doğrultusunda yatay ve dikey düzlemlerde kurgulanması gerekliliğine vurgu yapmak isteriz. Ayrıca Platon'un *Diyalogları*, İbn-i Tufeyl'in *Hay Bin Yakzan*'ı ya da Descartes'in *Meditasyonlar*'ı gibi felsefe eserlerini değil, bu eserleri konu alan Felsefe Tarihlerinin sadece bir kısmını listeye eklediğimizi de belirtelim.

Yeni Başlayanlar İçin

Gaarder, Jostein. *Sofi'nin Dünyası Felsefe Tarihi Üzerine Bir Roman*. çev. Sabir Yücesoy. İstanbul: Pan Yayıncılık, 28. Basım, 2011.

Hösle, Vittorio-K., Nora. *Ölü Filozoflar Kahvesi: Çocuklar ve Yetişkinler İçin Felsefi Bir Mektuplaşma*. çev. Çağlar Tanyeri. İstanbul: Arion Yayınevi, 2000.

Magee, Bryan. *Felsefenin Öyküsü*. çev. Bahadır Sina Şenel. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2017.

Warburton, Nigel. *Felsefenin Kısa Tarihi*. çev. Güçlü Ateşoğlu. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2. Basım, 2015.

İlerleyen Okumalara Yönelik Tavsiyeler

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Tarihi Thales'ten Baudrillard'a*. İstanbul: Say Yayınları, 2010.

Fakhry, Majid. *İslam Felsefesi Tarihi*. çev. Kasım Turhan. İstanbul: Kapı Yayınları, 2023.

Kaya, M. Cüneyt. *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*. İstanbul: İSAM Yayınları, 5. Basım, 2017.

Kenny, Anthony. *Antik Felsefe / Batı Felsefesinin Yeni Tarihi 1. Cilt*. çev. Serdar Uslu. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.

Kenny, Anthony. *Ortaçağ Felsefesi / Batı Felsefesinin Yeni Tarihi 2. Cilt*. çev. Şeyma Yılmaz. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.

Kenny, Anthony. *Modern Felsefe'nin Yükselişi / Batı Felsefesinin Yeni Tarihi 3. Cilt*. çev. Volkan Uzundağ. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.

Kenny, Anthony. *Modern Dünyada Felsefe / Batı Felsefesinin Yeni Tarihi 4. Cilt*. çev. Burcu Doğan. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.

Magee, Bryan. *Büyük Filozoflar/Platon'dan Wittgenstein'a Batı Felsefesi*. çev. Ahmet Cevizci. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2008.

Russell, Bertrand. *Batı Felsefesi Tarihi*. çev. Muammer Sencer. 3 Cilt. İstanbul: Say Yayınları, 1997.

Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi Felsefe, Metafizik ve Bilim*. çev. H. Vehbi Eralp. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2015.

Tavsiye Edilen Filmler

Felsefe Tarihi üzerine yapılmış, özellikle filozofların hayatını konu alan pek çok film mevcuttur. Bunlardan siyaset ve ahlak felsefesi alanında önemli eserler vermiş Hannah

Arendt üzerine yapılmış, Margarethe von Trotta tarafından yönetilen ve yine filozofun ismini taşıyan filmi izlemenizi tavsiye ederiz. Ünlü İtalyan yönetmen Rossellini'nin 1970'lerde çektiği Sokrates, Pascal, Descartes gibi filozofların yaşamlarını konu alan filmleri de tavsiyeye değer buluyoruz. Ancak günümüz izleyicisinin bu filmlerden zevk alabilmesi için onların “eskiliğini” bir miktar görmezden gelmesi gerektiğini hatırlatmak isteriz.

Bu başlık altında Felsefe Tarihi üzerine yapılmış pek çok belgeseli ve YouTube gibi sosyal medya platformlarındaki içeriklerin bazılarını izleyebileceğinizi de eklemek isteriz. Tavsiye kabilinden varoluşçu filozoflar olarak da anılan Nietzsche, Heidegger ve Sartre hakkındaki BBC yapımı “Human, All too Human” adlı belgeseli; YouTube üzerinden izleyebileceğiniz içeriklerden Crash Course Philosophy serisinde yer alan kısa, eğitici aynı zamanda eğlenceli videoları ve Pelin Dilara Çolak'ın Felsefe Tarihi dizisi üzerine hazırladığı video serisini zikredebiliriz.

Kaynakça

- Ayhan Bıçak. *Türkiye’de Felsefenin Gelişimi I*. ed. Osman Faruk Akyol. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2018.
- Ekmeleddin İhsanoğlu. “Dârülfünun”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 30 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/darulfunun>
- Fatih Toktaş, Yusuf Acuner. “İlahiyat Fakültelerinde Felsefe Dersleri Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2004), 159-176.
- Georg Wilhelm Friedrich Hegel. *Hegel’s lectures on the history of philosophy*. çev. Elizabeth Sanderson Haldane, 2016. <https://www.gutenberg.org/cache/epub/51635/pg51635-images.html>
- Hasan Atsız. “Felsefe Tarihi”. *İlahiyat Atlası*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Hilmi Ziya Ülken. “Prof. Dr. Hikmet Birand”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1-4 (1973).
- Karin de Boer. “Hegel’s Lectures on the History of Modern Philosophy”. *The Oxford Handbook of Hegel*. ed. Dean Moyar. New York: Oxford University Press, 2017.
- Kenneth L. Schmitz. “Why Philosophy Must Have a History Hegel’s Proposal”. *Doing Philosophy Historically*. New York: Prometheus Books, 1988.
- Levent Bayraktar. “Darülfünun’da Bir Felsefe Hocası: Mehmet Emin Erişirgil”. *Felsefe Dünyası Dergisi* 50 (2009), 64-80.
- M. Cüneyt Kaya (ed.). *Türkiye’de/Türkçede Felsefe Üzerine Konuşmalar*. İstanbul: Küre Yayınları, 4. basım., 2015.
- Mehmet Rami Ayas. “Felsefe ve Sosyal Bilimler Öğretimi ve Yayını Üzerine Birtakım Düşünceler”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (1986).
- Mehmet Vural. *Tanzimat’tan Günümüze Türkiye’de Felsefe*. Ankara: Elis Yayınları, 2018.
- Morgan, Michael L. “The Goals and Methods of the History of Philosophy”. *The Review of Metaphysics* 40/4 (1987), 717-732.
- Mustafa Öcal. “Yüksek İslâm Enstitüsü”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yuksek-islam-enstitusu>
- Mübahat Kütükoğlu. “Dârü’l-Hilâfeti’l-Aliyye Medresesi”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Eylül 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/darul-hilafetil-aliyye-medresesi>

- Münir Koştaş. “Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kuruluş ve Tarihçesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1-4 (1989), 1-28.
- Nermi Uygur. “Felsefe ve Tarihi”. *Felsefe Arkivi* 3 (1962).
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/14589>
- Normore, Calvin. “The Methodology of the History of Philosophy”. *The Oxford Handbook of Philosophical Methodology*. ed. Herman Cappelen vd. 27-48. Oxford University Press, 1. Basım, 2016. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199668779.013.17>
- Richard Rorty. “The Historiography Of philosophy: Four Genres”. *Philosophy in History*. ed. Richard Rorty vd. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press, 1984.
- Santinello, Giovanni- Gregorio Piaia (ed.). *Models of the History of Philosophy: Volume II: From Cartesian Age to Brucker*. Dordrecht: Springer Netherlands, 2011.
<https://doi.org/10.1007/978-90-481-9507-7>
- Utku, Ali- Kaya, M Cüneyt. “Türkiye’de Modern Felsefe Tarihi Yazımının Serencamı: Geç-Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Literatür Değerlendirmesi”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/17 (2011), 11-48.
- Watson, Richard A. “What Is the History of Philosophy and Why Is It Important?” *Journal of the History of Philosophy* 40/4 (2002), 525-528.
<https://doi.org/10.1353/hph.2002.0085>

DİN SOSYOLOJİSİ ANABİLİM DALI

Dr. Arş. Gör. Mehmet Emin Sarıkaya¹
Bahar Küçük²

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- Din Sosyolojisi bilim dalının oluşmasında öncü isimler kimlerdir?
- Din Sosyolojisi araştırmalarında en çok kullanılan metotlar nelerdir?
- Din Sosyolojisi'nin araştırma konuları nelerdir?
- Din Sosyolojisi'nde lisansüstü eğitim düşünen biri nasıl bir yol izlemelidir? Okunması gereken temel kaynaklar hangileri olabilir?
- Din Sosyolojisi bilim dalı ile ilahiyat içindeki ve dışındaki diğer bilim dalları arasında bir ilişki kurulması mümkün müdür?
- Din Sosyolojisi'ne ilişkin yurt içinde ve yurt dışında takip edilebilecek dergiler nelerdir?

Giriş

Din sosyolojisi, 19. yüzyılın sonlarına doğru şekillenmeye başlamış bir disiplindir. Önde gelen sosyologlar, filozoflar ve antropologlar, dinin toplumsal işlevlerini, evrimini ve etkilerini incelemişlerdir. Auguste Comte'un üç hal yasası, Max Weber'in rasyonalizasyon teorisi, Emile Durkheim'in dini toplumsal bütünleşme kavramına dair düşünceleri ve Karl Marx'ın dinin sınıf çatışmalarındaki rolü üzerine çalışmaları bu alandaki temel taşlardır. Din sosyolojisi, sosyolojik araştırma yöntemlerini kullanarak dinin toplumsal ve kültürel boyutlarını inceler. Alan araştırmaları, anketler, mülakatlar ve gözlem gibi teknikler kullanılır. Ayrıca, nitel ve nicel veri analizi din sosyolojisi araştırmalarında başat unsurlardır. Din sosyologları, dini topluluklar, ritüeller, inançlar, dini liderlik, dini semboller, dini azınlıklar ve dinin siyasi etkileri gibi çeşitli konuları çalışmaktadır. Aynı zamanda din ve cinsiyet, din ve teknoloji, din ve çevre gibi güncel konulara da odaklanırlar. Din sosyolojisinin gelişiminde etkili olan düşünürler arasında Max Weber, Emile Durkheim, Karl Marx ve George Simmel gibi önemli isimler bulunmaktadır. Din sosyolojisi ile ilgili temel kaynakları, bu disiplinin gelişiminde etkili olan Comte, Weber, Durkheim, Marx, Berger vb. isimlerin eserleri oluşturur.

Din Sosyolojisi Anabilim Dalında öğretilen dersler lisans düzeyinde ve yüksek lisans ve doktora programları kapsamında geniş bir çerçeveyi oluşturur. Bu programlar, öğrencilere din sosyolojisi konusunda derinlemesine eğitim fırsatları sunar.

Din ve toplum ilişkilerine dair oluşturulan bilgi birikimi ve tecrübe din sosyolojisi ile ilgili önemli akademik dergiler yoluyla kamuoyuyla paylaşılır. Bu dergiler ülkemizde ve yurt dışında editör kurulları eliyle çıkarılmaktadır.

Din sosyolojisi, ilahiyat bölümleri ile iş birliği yaparak dini inançları ve pratikleri daha derinlemesine incelemek adına önemli bir role sahiptir. Din sosyolojisi, antropoloji, psikoloji, tarih ve siyaset bilimi gibi disiplinlerle sıkça etkileşim içindedir.

¹ Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, mesarikaya@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7550-4727.

² Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, bahar_kucuk7@outlook.com, ORCID: 0000-0001-6077-3898.

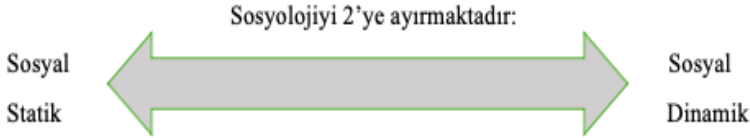
Türkiye dışında da birçok üniversitede Din Sosyolojisi Anabilim Dalı ve programları bulunmaktadır. Özellikle Avrupa ve Amerika'da din sosyolojisi alanındaki çalışmalar oldukça gelişmiştir.

Bu çerçevede elinizdeki çalışmanın yukarıda kısaca özetlenen din sosyoloji disiplinine dair geniş bir bakış açısı kazandırmayı amaçladığı ifade edilmelidir. Literatürde, disiplini tanıtan çalışmalarda eksikliği hissedilen teknik konuların ve güncel bilgilerin eklendiği çalışmada, lise düzeyinden; lisansüstü eğitime varıncaya değin din sosyolojisine dair bilgi sahibi olmak isteyenlere kılavuz bir metin sunulmaktadır. Metinde geçen veriler dokümantasyon tekniği kullanılarak elde edilmiştir.

1. Tarihi

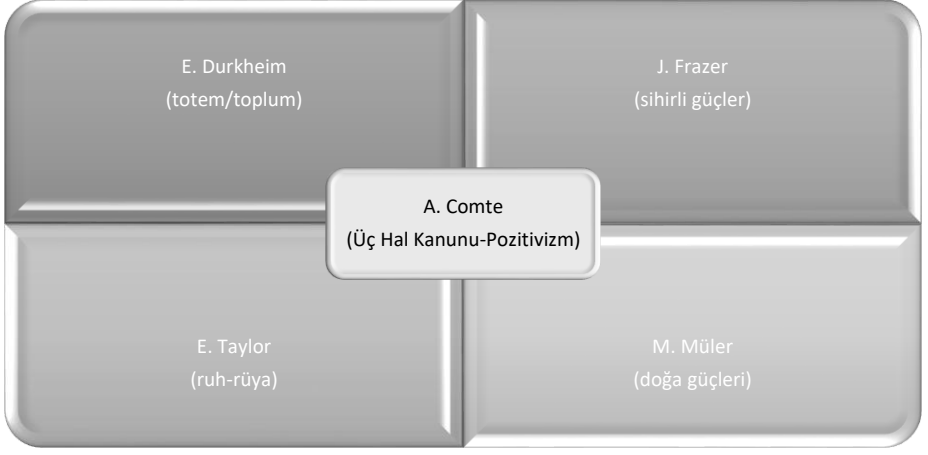
Din sosyolojisi disiplininin gelişim süreci, 18.yy.da din olgusu üzerine yapılan araştırmalara paraleldir. Bu zaman diliminde dine dair arkeoloji, etnoloji, antropoloji gibi alanlarda çalışmalar gerçekleştirilmiş ve dinin kaynağı-problemi üzerinde durulmuştur. Batı'nın sosyo-ekonomik yapısının hızla dönüşmesi ve "reform" niteliğinde olayların yaşanması insanların ilgisinin sosyal konulara yönelmesine neden olmuştur. *De Facto* gelişmeler, sosyoloji ve toplumun dini hayatı, din ve toplum ilişkileri vb. Din Sosyolojisinin bağımsız bir disiplin olarak ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Tablamacıoğlu, 1963, 1-2; Günay, 2012, 24-25).

19. yy.da ortaya çıkan ve yankılar uyandırmayı başaran pozitivist felsefe, 18.yy.ın aşırı akılcılığına bir tepki olarak konumlanmıştır. Bu ekolün en önemli temsilcisi olan ve genel sosyolojinin yanı sıra, din ve toplum ilişkisi üzerine yazan *Auguste Comte* (1798-1857);

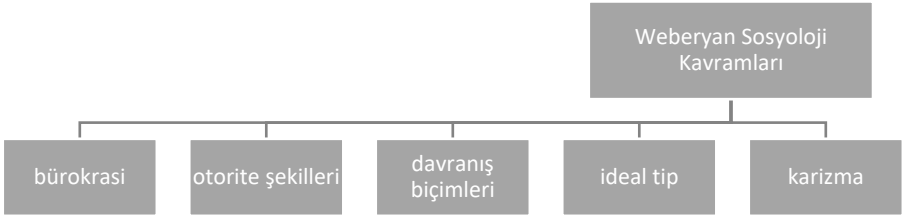
Statik sosyoloji, toplumsal uyum (consensus) sağlanmış olan; aile, eğitim ve devlet gibi birbirleriyle ilişkili toplumsal kurumları incelemektedir. Örneğin; toplumu belli bir zaman kesiti içinde ele alan statik sosyolojide, aile toplumun temelini oluşturmaktadır. Bunun yanında insanlığın gelişmesini inceleyen dinamik sosyoloji, anlık kesitlerden ziyade canlı bir şekilde toplumsal olayları incelemektedir. Statik veya dinamik yönüyle toplumun ana öğeleri olan aile, siyaset ve din kurumları, bir toplumun olmazsa olmaz unsurlarıdır. Nerede insan medeniyetine dair izler varsa orada din vardır. Toplumun olmazsa olmaz bu üç unsuru arasındaki denge, toplumsal düzeni yansıtmaktadır (Kurt, 2011, 80-83).

19.yy.ın sonlarında görülen ve pozitivist felsefeden etkilenen teorilerden biri de "evrimci" din teorileridir. Dini düşüncenin gelişimini yorumlayan Charles Darwin, dini fikirlerin izlerini ilk dönem ilkel toplumların yaşam biçimine ve algılarına dayandırmıştır. İlerleyen dönemlerde dinin kaynağı ya da kökenini totem (Emile Durkheim), büyü veya bir takım sihirli güçler (James Frazer), ruh-rüya (Edward Taylor) ve doğa güçleri (Max Müler) şeklinde açıklayanlar olmuştur. (Freyer, 1964, 5; Akyüz- Çapcıoğlu 2013, 71-72).

Şekil 1. Üç Hal Kanunu-Pozitivizm ve Takipçileri

Fransız sosyoloji geleneğini takip eden E. Durkheim (1858-1917) (Furseht, 2006, 32), geleneksel toplumlarda din olgusu üzerine araştırmalar gerçekleştirmiştir. Din Sosyolojisi terimini ilk kez kullanan Durkheim'e göre, din ilk olarak toteme tapınma şeklinde tezahür etmiştir. Ona göre, bireyin dışında kolektif bir niteliğe sahip olan din, toplumsal bir olgudur (Ritzer, 2013, 16-17).

Bunların yanı sıra; sistematik din sosyolojisinin ilk örneklerine, M. Weber'in (1864-1920) çalışmalarında rastlanmaktadır (Günay, 2012, 25). Pozitivist sosyoloji geleneğinden farklı olarak Weber, dinlere ilişkin gerçekleştirdiği incelemesini; modern kapitalizm ve rasyonalizmin dinsel etkileri üzerine inşa etmiştir (Weber, 2012, 14). Weberyen sosyoloji olarak daha sonraki takipçilerince izlenen bu üslup ve yöntem, dinin tezahürlerinin anlaşılmasını önemser.

Şekil 2: Weber'in Sosyoloji Kavramları (Weber, 2012).

Din, toplum ve ekonomi konularıyla ilgilenen Weber, "Protestan Ahlakı ve Kapitalizm Ruhü" adlı eseri kaleme almıştır. Dinin ahlak ilkeleri ve toplumun ekonomik şartlarıyla ilişkisini araştırarak din sosyolojisinde farklı bir bakış ortaya koymuştur (Weber, 2012, 400-401). 1910'da Alman Sosyoloji Topluluğu'nu George Simmel ile kuran Weber, Almanya'da geniş yankılar uyandırmasının ardından; Talcott Parsons aracılığıyla Amerika'da temsil edilmiştir. Weberyen sosyolojinin takipçileri ve bu literatüre katkı sağlayanlar arasında Simmel ve Parsons, Joachim Wach, Gustave Mensching, Ernest Troeltsch gibi isimler sayılabilir (Ritzer, 2013, 27-30).

İşlevselci ve anlamacı sosyoloji ekollerinin yanı sıra yaşadığı dönemde toplumsal ilişkilerin sömürü temelinde ilerlediğini düşünen (Bird, 2015, 29) Karl Marx'ın (1818-83), ekonomik hayat ile diğer sosyal kurumlar arasındaki ilişkileri ortaya koyması diyalektik sosyoloji ekolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Marx, dini ve ulusal anlamdaki çatışmaların, insanları sınıf mücadelesinden alı koyarak oyaladığını düşünmektedir (Bouthoul, 1992, 62). Toplumun alt yapı ve üst yapı kurumlarından meydana geldiğini dile getiren düşünür, araştırmalarını bu bağlamda gerçekleştirerek ortaya koymuş, dini bir üstyapı kurumu olarak analizine konu etmiştir.

Tarihsel anlamda gerek toplumsal değişimler gerekse değişimlere aranan reçeteler, din sosyolojisinin bağımsız bir bilim dalı olmasını sağlamıştır. Sosyolog ve düşünürlerin araştırmaları ve din-sosyoloji bağlamında ortaya koydukları çalışmaları Din Sosyolojisini özel bir alt dal ve dinamik bir alan olarak ortaya çıkarmıştır. Din Sosyolojisi, 18. yüzyıl ve 20. yüzyıl gelişimsel süreçlerinin ardından günümüzde de önemli pek çok düşünür ve onların teorileriyle bir bilim dalı olarak yerini korumaktadır.

2. Yöntemi

Disiplinler arası bir özelliğe sahip olan din sosyolojisi, tıpkı diğer bilim dalları gibi, araştırmalarında belli yöntem ve teknikleri takip etmektedir. Din sosyolojisi doğası gereği dinamik bir yapıya sahip olması nedeniyle; değişmeyen- donuk olan perspektifler, paradigmlar ve kalıplardan uzaktır. Bu özelliğiyle, din sosyolojisinde metotlar çeşitlilik arz etmektedir. “Nasıl” sorusuna cevap arayan yöntem, zihinsel bir tutuma ve araştırmada soyut olan tarafa denk gelmektedir. Bu anlamda; yapısalcı, işlevselci, çatışmacı ve sembolik etkileşimci vb. sosyolojik ekoller açıklama veya yorumlamaya dönük yöntem biçimlerini çerçevlendirmiştir. Araştırma teknikleri ise, bu soyut yöntemlerin somut olarak ortaya konmasında başvurulan araçları ifade etmektedir (Günay, 2012, 151-152).

Genel bir araştırma süreci olarak din sosyolojisi araştırma yöntemleri üç bölüme ayrılarak incelenebilmektedir;

a) Genel Yöntemler	b) Nicel Yöntemler	c) Nitel Yöntemler
✓ Tümdengelim	* Anket	+ Görüşme
✓ Tümevarım	* Gözlem	+ Odak grup görüşmesi
✓ Analoji	* Mülakat	+ Yapılandırılmamış gözlem
✓ Karşılaştırma	* Sosyometri	+ Yarı yapılandırılmış gözlem
✓ Sebep- Sonuç İlişkisi Kurma	* Deney	+ Yaşam öyküsü
		+ Dökümantasyon
		+ Monografi ve teori kurma

Araştırma yöntemlerinde son bir madde olarak “yöntemsel çoğulculuk” da eklenebilir (Güngör, 2020, 127).

Genel yöntemler, bütün bilimlerin ortaklaşa kullandıkları sistemlerdir. Genel yöntemlere bakıldığında: **Tümevarım**; tek tek verilerin gözlemlenmesi yoluyla genel bir

sonuca ulaşmayı ifade etmektedir. **Tümdengelim**; yukarıdan aşağıya doğru bir akıl yürütme olarak gerçekleştirilmektedir. **Analoji**; aklın, benzerlik ilişkisi üzerinden herhangi iki olgu, olay veya nesne üzerinden kurduğu ilişkidir. **Karşılaştırma**; belirli bir olgu veya olgular arasında benzerlik veya neden-sonuç ilişkisi kurmaya yarayan yöntemdir. **Sebep-sonuç ilişkisi kurma**; herhangi iki durum arasındaki ilişkiselliğin ortaya çıkarılması olarak kendini ortaya koymaktadır (Güngör, 2020, 107-108).

Araştırmanın amacına ve sürecine göre şekillenen nitel ve nicel yöntemler kendi içinde farklı süreçleri barındırmaktadır. Nitel araştırmada amaç; istatistiksel çözümlenmelerle, sosyal olgular arasındaki neden sonuç ilişkilerini ortaya koymaktır (Zengin - Arpaguş, 2018, 28-29). Nitel araştırmalar, dar çerçevede belirli bir soru üzerine yoğunlaşmak yerine belirli bir paradigma üzerine geniş çevreli bir şekilde gerçekleştirilmektedir. Söz konusu çalışmayı gerçekleştiren araştırmacı verileri toplayıp, yorumlayarak analiz etmektedir. Nicel araştırmada ise, araştırmacı elde ettiği verileri tablo, grafik ve çizelge gibi çıktılarla değerlendirmektedir (Lawrence, 2014, 21-23).

Şekil 3. Nitel Araştırma Veri Analizi Örneği (Turan, 2019, 198).

Tema 3: İşe Yönelik Tutum

Çalışanların yaptığı işin çıktılara değer vermesi ve işini sevmesi mutluluklarını 2,5 kat daha arttırır (Morgan, 2017). Ayrıca, çalışanların işlerinde daha yüksek özerklik seviyesine sahipliği, çalışma mutluluğu düzeylerini olumlu etkilemektedir (Benz ve Frey, 2004). Yüz yüze görüşmelere göre katılımcıların bu konudaki ifadeleri aşağıdaki gibidir:

“Bir insanın işini sevmesi çok güzel bir duygu ve ben işimi sevdiğim için mutluyum diyebilirim (A. Erkek)”, “İş doyumunu hissetmek bence çalışma mutluluğu demek” (A.Kadın)”, “Sabah evden çıktığında kurumuna koşma koşma gelmek istemek her şeyi özetleyebilir (A. Erkek)”, “İşe olan bağlılık, sevgi ve istek benim için etkileyici faktörler çalışma mutluluğum için (A.Kadın)”, “Mesela, şey, herkesin kendi işiyle uğraşması, yani özgür olması, baskı olmaması, işimin esnek olması diyeyim beni rahatlatıyor. Bu da huzur veriyor, huzurlu olunca neşeli oluyorsun, neşeli olunca neşe saçyorsun. Sonra da mutlu oluyorsun. Demek ki mutluluk bir döngü ve bulaşıcı, çünkü evimde de mutlu oluyorum işimde mutlu olunca (A.Kadın)...”

Görüşmelerden elde edilen bulgulara göre; işe yönelik tutumla ilgili faktörlerde katılımcıların işten doyum almayı çalışma mutluluğunun bir sonucu olarak değerlendirmiş olmaları dikkat çekici bir sonuçtur. İş doyumunu ve çalışma mutluluğu birbiri yerine kullanılarak, aralarında farklılık olmadığına yönelik görüşler olsa da; iş doyumunu ve çalışma mutluluğu farklı yapılarıdır. İş doyumunu, çalışma mutluluğunun bir boyutudur (Salas-Vallina ve Alegre, 2018, s. 4)

Şekil 2’de görüldüğü üzere nitel araştırma verisi katılımcıların ifadelerinden oluşmaktadır. Katılımcıların görüşleri literatürdeki diğer araştırmaların sonuçlarıyla karşılaştırılarak bilimsel sonuçlar elde edilmeye çalışılmaktadır. Elde edilen sonuçlarda genellemeden ziyade derinlemesine anlam katmanlarının anlaşılması ön plandadır.

Şekil 4. Nicel Araştırma Sayısallaştırılmış Veri Örneği (Yazıbaşı, 2022, 39).

Ölçek ve Alt Boyutları	Cronbah's Alfa Değeri
Fak 1. 4-6 Yaş Kuran Kursu Öğreticilerinin Ders Materyali Hazırlama ve Uygulama Yeterlikleri	,872
Fak 2. Uzaktan Eğitimin Okul Öncesi Çocukların Eğitimine Uygunluğu	,892
Fak 3. 4-6 Yaş Kuran Kursu Öğreticilerinin Öğretim Teknolojileri Yeterlikleri	,872
Fak 4. Uzaktan Eğitimin Çocukların Bilişsel ve Duyuşsal Gelişimine Etkisi	,889
Fak 5. Müftülüklerce Gerçekleştirilen Online Hizmet İçi Eğitimin Değerlendirilmesi	,747
Genel	,777

Şekil 3'te nicel yöntemle gerçekleştirilmiş bir araştırmada elde edilen verilerin istatistiki sonuçları gösterilmektedir. Bu sonuçlar belirli sayısal aralıklar içerisinde anlamlı ve probleme dair açıklama gücü olan değerler olarak kabul edilir. Böylece üzerinde durulan problemle ilgili açıklamalar getirilebilir.

Yöntemsel çoğulculuk hem nitel hem de nicel yöntemin birlikte kullanıldığı yöntem olarak ifade edilebilir. Son dönem Din Sosyolojisi çalışmalarında sıkça rastlanan yöntemsel çoğulculuk, makro verilerin yanı sıra mikro verilerinde göz önünde bulundurulurken ortaya koymaktadır (Güngör, 2020, 107).

3. Araştırma Konuları

Sosyoloji bağımsız bir bilim dalı olması hasebiyle kendine has araştırma konuları içermektedir. Sosyoloji genel anlamda toplumu inceleyen bir alan olmakla beraber özel sosyoloji olan Din Sosyolojisi, kendi şemsiyesi altında farklı konuları ele almaktadır.

Başlangıçta pozitivist anlayış çerçevesinde hareket eden Din Sosyolojisinin, 20. Yüzyılda Weber'in yaklaşımlarıyla beraber, konusunun; dinin özü, kaynağı, doğruluğu- yanlışlığı vb. konuları araştırmak olmadığı anlaşılmıştır. Daha genel anlamıyla konuları; din ve toplum ilişkileri, gerek dini hayatın toplum üzerindeki etkileri gerekse toplumun dini hayat üzerindeki etkileri, dini gruplar ve kurumlar, dini toplumsallaşma, din ve aile, din ve politika, din ve ekonomi, din ve sosyal tabakalaşma, modernizm, postmodernizm şeklinde sıralanabilir (Bayyığıt, 2019; Sarıkaya- Gençaslan, 2022, 77; Aktay-Köktaş, 2007, 72-85). Spesifik anlamda alt araştırma alanları arasında; sekülerleşme, küreselleşme, dindarlığın boyutları, yeni dini akımlar, fundamentalizm, din ve gündelik hayat gibi konular da gösterilebilir (Davie, 2005, 222-224).

2016-2020 yılları arasında Din Sosyolojisi alanında yapılan makale, yüksek lisans ve doktora çalışmaları; dindarlık ve dini hayat, dini gruplar, din ve toplum, modernizm-postmodernizm ve sekülerleşme, göç ve din, medya ve din, siyaset ve din, ekonomi ve din, radikalleşme ve din, islamofobi, dezavantajlı gruplar ve din, Kur'an sosyolojisi, kuşaklar ve din, toplumsal değişim, aile ve din, toplumsal cinsiyet ve din, suç ve din gibi konular üzerinde gerçekleştirilmiştir. Toplam 737 çalışma içerisinde dini gruplar, din ve toplum,

modernizm- postmodernizm ve sekülerleşme gibi bazı konuların daha yoğun çalışıldığı görülmektedir (Sarıkaya-Gençaslan, 2022, 77).

En genel anlamıyla din sosyolojisinin dinamik bir özellikte olması nedeniyle, konularının hayatın her alanına dair sorunlar üzerinde yoğunlaşabileceği kabul edilebilir bir durum olarak ortaya çıkmaktadır.

4. Kurucu İsimler

Genel sosyolojisi kurucuları olan; Karl Marx, Max Weber ve Emile Durkheim'i din sosyolojisinin erken kurucuları arasında düşünebiliriz. 19.yy. sonu ve 20.yy. başı ortaya çıkan gerek sosyal gerek ekonomik alandaki karışıklıklara her bir düşünür çözüm aramış ve değişik araçlarla bu çözüme ulaşmayı denemişlerdir (Davie, 2005, 217-218). Yirminci yüzyılın ikinci yarısından, bulunduğumuz döneme kadar ki süreç geçmiş sosyolojik geleneğin devamı niteliğinde olmakla beraber, modern dünyada din-toplum ilişkileri bağlamında yeni yaklaşımlar ve sosyologlar da ortaya çıkmıştır. Peter Berger, Nobert Bellah, Grace Davie, Clifford Geertz gibi araştırmacılar bu isimler arasında değerlendirilebilir (Furseth, 2006, 5; Bird, 2015, 40-42; Tablamacıoğlu, 1963, 136).

Doğuştan ve gelişimi itibariyle modern dönemin çıktısı olan din sosyolojisi disiplini gelişim sürecinde, Müslümanlara ait toplumsal bakış açılarından da bahsedilmesi doğru bir yaklaşım olacaktır. Müslüman coğrafyada sosyoloji ve din sosyolojisinin hazırlayıcı ve habercisi olarak gösterebileceğimiz düşünürlerden Medinet'ül Fazıla adlı eseri ile topluma dair tespitleri ön planda olan Müslüman filozof Farabi, kendi düşünce sistemi içerisinde bir taraftan Aristo ile Eflatun'u, bir taraftan da Yunan felsefesi ile İslam öğretilerini uzlaştırma gayreti göstermiştir. Sosyolojik anlamda Farabi, toplumu bir organizmaya benzetmekle birlikte, toplumu oluşturan kişilerin, irade sahibi olduklarını belirterek organizmadan farklılaşan yönüne de ayrıca dikkat çekmektedir. Medeni varlık olarak nitelendirdiği insanın toplumsal bir varlık olduğunu söylemekle beraber, toplumsal bir şekilde yaşaması gerektiğinin altını da ayrıca çizmektedir. Bunların yanı sıra topluma dair tespitlerinde yer verdiği, "erdemli toplum" ve "erdemsiz toplum" ayrımı, toplumları mükemmelliklerine göre sınıflandırdığı önemli bir tasniftir (Akyüz- Çapcıoğlu, 2020,97).

Bir başka Müslüman filozof olan Gazali, insan ve toplumsallık konusunda toplumu bir canlıya benzetmiş ve tıpkı canlılardaki çeşitli organların farklı işlevleri üstlenmesi gibi, toplumun çeşitli mesleklerinin, toplumdaki farklı fonksiyonları karşıladığını ifade etmiştir. Ayrıca, 'din ve siyaset', 'din ve ekonomi' gibi alanlara değinerek hem genel sosyoloji hem de din sosyolojisiyle bağlantılı açıklamalarda bulunmuştur. Sosyoloji disiplininin Müslüman coğrafyadaki temsilcisi olarak meşhur olan İbn Haldun; din ve toplum ilişkileri üzerine sosyolojik değerlendirmelerde bulunan ve "Mukaddime" adlı eseriyle sosyoloji tarihinde yer tutan önemli bir düşünürdür. Auguste Comte'dan beş asır önce sosyolojinin mucidi olarak görülen İbn Haldun'un "ümran" kavramı onun hem tarih anlayışına hem de modern sosyolojideki "kültür ve medeniyet" anlayışına ışık tutmaktadır. Onun ilmi sistemi içerisinde; toplum ve coğrafi şartlar, toplum ve organizma analogisi, asabiyet teorisi ve tavırlar nazariyesi gibi görüşleri de hem İbn Haldun'un sosyolojik tahayyülü ön planda tuttuğu hem de farklı perspektifler ortaya koyduğu şeklinde değerlendirilmektedir (Akyüz-Çapcıoğlu, 2020- Tekin,2016, 59-63).

Türk akademiasında Din Sosyolojisi disiplininin kurumsallaşması Tanzimat Fermanı, Meşrutiyetin ilanı, yaşanan savaşlar ve Cumhuriyetin ilanı gibi büyük toplumsal dönüşümlere tekabül etmektedir (Akyüz- Çapcıoğlu, 2020,103). Türkiye’de Din Sosyolojisi ise aşağıdaki tarihsel şemayı takip etmiştir:

Şekil 5. Türkiye’de Din Sosyolojisinin Seyri (Çapcıoğlu- Kenevir, 2017).

Ülkemizde, sosyoloji dendiğinde; Kâtip Çelebi, Pirizade, Ahmet Cevdet Paşa, Naima gibi tarihçiler ilk olarak akla gelen isimlerdendir. Özellikle Ahmet Cevdet Paşa; tarihi, sosyolojik perspektiften ele alan ilk isimdir. Batılı çizgide sosyoloji ise; II. Meşrutiyet döneminde Prens Sabahattin vasıtasıyla ülkemize girmiş olarak kabul edilse de Fransız pozitivistleriyle yapılan yazışmalar, dergilerde Batılı sosyologlardan yapılan çeviri yayınlar gibi çalışmalar, aslında din sosyolojisine dair öncüllerin Tanzimat döneminde (1839-1876) başladığını göstermektedir. Dolayısıyla Tanzimat aydınları olarak düşünebileceğimiz, Münif Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi, Ahmet Cevdet Paşa gibi isimleri, sosyoloji ve özelde ise din sosyolojisi kurucuları olarak düşünülebilmektedir. Tanzimat döneminde, İbn Haldun’a ait Mukaddime adlı eseri dilimize kazandıran Ahmet Cevdet Paşa, İbn Haldun’un tavırlar nazariyesini Osmanlı Devleti’ne uygulamıştır (Günay, 2012, 203-205; Bayyığıt,2019,33-36).

II. Meşrutiyet sürecinde, Batı’daki sosyoloji ekol ya da ekollerinin Türkiye’ye aktarılmasının ana sebebi; genel olarak ‘toplumsal sorunları nasıl çözeriz?’, özel de ise ‘devleti nasıl kurtarırız?’ sorusuna çözüm amaçlı olmuştur. Bu süreç içerisinde aktarılan sosyoloji ise yalnızca tek bir ekol yoluyla benimsenmemiş; Durkheim-Gökalp ve Le Play-Prens Sabahattin akımları ile sınırlı kalmamıştır. Ahmet Rıza pozitivist sosyolojiiyi, Ahmet Şuayp organizmacı sosyolojiiyi benimseyerek farklı anlayışları temsil eden isimler arasında yer almışlardır. Ancak genel anlamda iz bırakan; Durkheim ve Le Play’in sosyolojik görüşleri olmuştur. Selahattin Asım, Gökalp’ten iki makale çalışmasıyla daha önce bu alana müdahil olsa da Gökalp, sosyolojinin ülkemize girişinde önemli rol oynamış ve sosyoloji alanındaki ilk telif eserini de istifadelere sunmuştur (Bayyığıt, 2019, Akyüz- Çapcıoğlu, 2020).

Kurumsallaşma süreci yolculuğu içerisinde, farklı isimlerce din sosyolojisi çalışmaları yapılmıştır. Mehmet İzzet aracılığıyla, Gökalp’i takiben, Necmeddin Sadak’ın Dar’ül Fünun’da dersler verdiği aktarılmaktadır. Hüseyin Cahit, Durkheim’in eserini çevirerek dilimize kazandırmasıyla zikredilecek önemli isimler arasında yer almaktadır. Din

sosyolojisinin ülkemizde gelişmesinde büyük katkısı olan bir diğer isim olan Hilmi Ziya Ülken, 1943 yılında artık daha sistematik olarak ele alınan ve ders notu formatından uzakta ilk 'Din Sosyolojisi' eserini kaleme almıştır. Din sosyolojisine doktora tezi düzeyinde çalışmasıyla yeni bir kapı aralayan Sabri F. Ülgener, iktisatta zihniyetin rolünü ortaya koymaya çalışmış ve dinin de zihniyetin oluşmasına etki ettiğini ortaya koymuştur (Akyüz-Çapcıoğlu, 2013, 163-164).

Cumhuriyet döneminde kurumsal olarak Din Sosyolojisi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin kurulması ile paralellik göstermektedir. Bu anlamda ilk din sosyolojisi çalışmaları, birinci kuşaktaki din sosyologları ve onların verdiği dersler aracılığıyla başlamıştır. Kurucu din sosyologları olarak görebileceğimiz Hilmi Ziya Ülken, Mehmet Karasan, Mehmet Tablamacıoğlu, Hans Frayer gibi isimler bu dönemin önemli ilim adamlarıdır. Bu isimlerde en belirgin özellikler; felsefe, sosyoloji ve hukuk eğitimi almış olmalarıdır. Bu durumun nedeni ilahiyat eğitiminin henüz bir lisans programı olarak başlamamış olmasıdır. Bu kuşak hem din sosyolojisinin müstakil bir disiplin olmasında hem de kendinden sonraki kuşakların yetişmesinde önemli rol oynamışlardır (Çapcıoğlu-Kenevir, 2017; Günay, 2012, 203).

1959 yılından itibaren Türkiye özelinde din sosyolojisinin gelişim dönemi olarak düşünebileceğimiz, ilahiyat kökenli din sosyologlarının yetiştiği ve alanın yeni bir boyut kazandığı bir zaman dilimine girilmiştir. Bu dönemin başlarında Ankara İlahiyat Fakültesi'nde görev alan iki isim dikkat çekmektedir. Bunlar; Mehmet Rami Ayas ve Münir Koştaş'tır. Ülkemizde, din sosyolojisi alanında doktora derecesinde ilk araştırmayı gerçekleştiren Ayas, 'Türkiye'de İlk Tarikat Zümreleşmeleri Üzerine Din Sosyolojisi Açısından Bir Araştırma' adlı çalışmayı kaleme almıştır. Koştaş ise, doktora tahsili için Fransa'da bulunmuş ve Paris Sorbonne Üniversitesi'nde doktora çalışmasını 'la laicisation de l'enseignement public en turquie, depuis 1923' (Türkiye'de Eğitiminin Sekülerleşmesi 1923) adıyla 1977 yılında tamamlamıştır. Koştaş'ın 'Din Sosyolojisi Ders Notları' haricinde pek çok eseri de bulunmaktadır. 2000'li yıllara geldiğimizde ise, alanda artan araştırmacı ve çeşitlenen konular belirginleşmiştir (Çapcıoğlu-Kenevir, 2017).

Söz konusu gelişim ve seyrin ardından, yakın tarih içerisinde Felsefe ve Din Bilimleri derslerine müdahale yoluyla Din Sosyolojisinin de şemsiyesi altında bulunduğu bölüm dersleri kaldırılmak istenmiştir. Bu müdahale 2013 yılında ilk olarak denenmiş, 2013 İlahiyat Çalışma Grubu'nun sunduğu rapor neticesinde bu müdahaleden dönülmüştür. Ancak bu müdahale 2015 yılında tekrar etmiştir. Bu girişimin ardından ilahiyat camiası ikiye bölünmüş (6 üniversite rektörünün karşı bildiri yayınlamış olması), gerekli tepki ve manifestolar neticesinde, istişare edilmeden alınan yanlış bir karar olarak söz konusu girişim tarihte yerini almıştır (Güngör- Sarıkaya, 2017).

5. Temel Kaynaklar

Dinamik bir alan olarak kendisini ortaya koyan Din Sosyolojisi, nispeten yeni bir bilim dalı olma özelliğindedir. Buna karşın araştırdığı konuların; geniş yelpazede, çok yönlü ve karmaşık olması gibi niteliklerinden dolayı dikkatleri üzerine çekmiş ve bu alanda pek çok eser ortaya konulmuştur. Bu anlamda zengin sayılabilecek bir literatüre sahip olan din sosyolojisi gerek araştırmacılara gerekse okurlara geniş bir yelpaze sunmaktadır. Aynı zamanda sosyoloji disiplini yazılan eserlere bakmak, Din Sosyolojisi adına fikir

verecektir. Söz konusu bilim dalı için, bir taraftan da potansiyel olarak yeni araştırma alanları ortaya çıkmaktadır. Bu bilim dalına dair pek çok farklı eser yazılmış olmakla beraber, başlıca temel kaynaklar;

Joachim Wach'ın, 'The Sociology of Religion', Roland Robertson'ın, 'The Sociological Interpretation of Religion', Emile Durkheim'in, 'Dini Hayatın İlkel Biçimleri', Karl Marx'ın 'Komünist Manifesto', Weber'in, 'Protestan Ahlakı ve Kapitalizm Ruhunu', İbn Haldun'un, 'Mukaddime', Peter Berger'in, 'Dinin Sosyal Gerçekliği', Ünver Günay'ın, 'Din Sosyolojisi', T. Luckmann'ın, 'Görünmeyen Din: Modern Toplumda Din Problemi', John Bird'in, 'Din Sosyolojisi Nedir?', Z. Bauman'ın, 'Sosyolojik Düşünmek' şeklinde özet olarak sunulabilir. Bu eserlerin yanı sıra çeviri, telif makale ve kitap düzeyindeki çalışmaların bulunduğu söylenmelidir.

Ayrıca, daha önceki başlıklarda değinilen yazarlar ve eserler, araştırmacılar ve okurlar için farklı perspektif oluşturabilecek başucu kaynakları olarak düşünülmelidir. Bunun yanında din sosyolojisi alanında gerçekleştirilen pek çok tez ve makale çalışmaları da bulunmaktadır. Bu çalışmalar farklı bibliyografik araştırmalarla ortaya konulmuştur.³

6. Din Sosyolojisi Anabilim Dalında Lisansüstü Eğitim

Lisansüstü eğitim, akademik çalışmaların uzmanlık seviyesinde gerçekleşmesine dönük ders ve tez dönemlerinden oluşan eğitim-öğretim sürecidir. Ders dönemi hem YL hem de DR aşamalarında toplamda asgari iki yarı yıl sürmektedir. Ders döneminde Din Sosyolojisi anabilim dalı ve diğer anabilim dallarından danışman ile istişare edilerek ve öğrencinin çalışmak istediği araştırma konusu dikkate alınarak dersler seçilmektedir. Ayrıca ders döneminde "seminer" adı altında, öğrenciden akademik bir metin oluşturması talep edilen bir ders bulunur.

Ders döneminin sonunda yüksek lisans eğitiminde bir tez konusu seçilir ve tez yazımı bitirildiğinde, tez savunması başarı ile tamamlanarak yüksek lisans süreci sonlanır. Başarı ile savunulan tez süreci ardından öğrenci Alan Uzmanı unvanı alır. Yüksek lisans eğitimi için azami süre 3 akademik yıl yani 6 eğitim-öğretim dönemidir.

Doktora eğitiminde ise yüksek lisanstan farklı olarak ders dönemi bitiminde, tez dönemine geçerken hazırbulunuşluğunuzu ölçen 'yeterlilik sınavı' yapılmaktadır. Yazılı ve mülakat şeklinde gerçekleşen bu sınavı başarı ile geçen öğrenci, tez konusunu seçerek tez yazmaya başlar. Yine doktora eğitimi tez yazım sürecinde, yüksek lisanstan farklı olarak önceden belirlenen ve danışman dahil 3 öğretim üyesinden oluşan tez izleme kurulu gözetiminde, tez yazma süreci işletilir. Tez neticelenene değin 6 ay aralıklarla, öğrencinin tezinde ilerlediği aşamaya kadar olan kısmı bu jüriye sunması beklenir. Tezin başarılı bir şekilde savunulması ile doktora süreci tamamlanarak Doktor (Dr.) unvanı alınır. Doktora ders dönemiyle birlikte azami 6 akademik yıl yani 12 eğitim-öğretim döneminde tamamlanmalıdır.

Din Sosyolojisi disiplininde lisansüstü eğitime devam etmek isteyen bir öğrenci aday, öncelikle sosyal bilimler enstitülerinin öğrenci alım takvimlerini takip etmesi gerekir. Her üniversitenin, kendi sosyal bilimler enstitüsü tarafından ilan edilen başvuru sürecinde

³ 2016-2020 yıllarını kapsayan Din Sosyolojisi Anabilim Dalında gerçekleştirilmiş tez ve makale düzeyindeki çalışmalar için Bk. https://www.academia.edu/83423646/Din_Sosyolojisi

öğrencinin lisans mezuniyeti, ALES ve yabancı dil puanları dikkate alınmaktadır. Öğrenci alım sınavı mülakat ve yazılı sınav şeklinde yapılabilmektedir.

Din Sosyolojisi alanında lisansüstü eğitim ülkemizde yapılabileceği gibi yurt dışında da bu eğitim alınabilmektedir. Aynı zamanda yurt içinde başlayan lisansüstü eğitim sürecinin, Erasmus veya Tübitak bursları yoluyla belirli bir kısmı yurt dışında sürdürülebilmektedir. Bu burslardan yararlanabilmenin en önemli şartı ise yabancı dilinizin YDS, TOEFL ve IELTS gibi sınavlardan alınan geçerli notlarla belgelenmesidir.

Din Sosyolojisi disiplini ve çerçevesi ilk olarak Batı toplumlarında geliştirilmiştir. Bu bağlamda, alanda yapılan Y. Lisans ve Doktora çalışmalarının, yurt dışında farklı üniversitelerde, değişik enstitü veya çalışma gruplarınca gerçekleştirildiği görülmektedir. Örneğin; Amerika Birleşik Devletleri'nde Harvard Üniversitesi, Din Çalışmaları Komitesi (Committee on the Study of Religion) adı altında doktora programı sunmaktadır. Yine Amerika'da Chicago Üniversitesi İlahiyat Fakültesi çatısı altında Din Sosyolojisi ve Antropolojisi çalışma alanı bulunmaktadır. Benzer şekilde İngiltere'de Cambridge, Almanya'da Tübingen, Fransa'da Fribourg, Japonya'da Tokyo, Çin'de Hong Kong, Hindistan'da Jadavpur üniversitelerinde dini araştırmalar yahut Din Sosyolojisi başlıkları altında bölümler yer almaktadır.

Din sosyolojisi alanında lisansüstü eğitim yapmak isteyen adaylar için oluşturulmuş okuma listeleri⁴ alanı tanımak ve tez konusu üretmek adına kılavuz niteliği taşımaktadır.

Son olarak din sosyolojisi alanında lisansüstü eğitim almak isteyen aday öğrencilerin bilmesi gereken önemli noktalardan biri de bu alanın teorik bilgi üretmekle birlikte din bilimlerinin diğer çalışma alanlarına nazaran daha çok alan araştırmalarına dönük tez çalışmalarını teşvik ettiği'dir. Sosyoloji disiplinine bağlı olan din sosyolojisi araştırmaları; nicel, nitel veya karma araştırma yöntemlerini kullanarak sahadan veri elde etmektedir. Saha araştırmaları lisansüstü öğrencilerinin araştırma konularına göre bilgiyi ilk elden ve araştırma problemine kaynaklık eden kişilerden öğrenmesini sağlamaktadır. Bu araştırma süreçleri ülkemizdeki din- toplum ilişkilerini anlamak adına oldukça önemlidir.

7. Din Sosyolojisi Anabilim Dalında Yayın Yapan Akademik Dergiler

Akademik dergiler belirli disiplinler çerçevesinde üretilen akademik metinlerin yayınlandığı seçkin platformlardır. Bu platformlar dergi yayın kurulları eliyle idare edilmektedir. Bu yayın kurulları genellikle derginin kapsamına giren disiplinlerde öğretim üyelerinden oluşmaktadır. Akademik dergilerin amacı, makale, kitap incelemesi, tez özeti, eleştiri yazısı gibi bilimsel araştırma ve metinlerin kamuoyu ve bilim camiası ile buluşturulmasıdır. Din sosyolojisi disiplini özelinde yayın yapan belli başlı yerli ve yabancı akademik dergiler bulunmaktadır. Bu başlık altında öncelikle yerli dergilerden akabinde yabancı dergilerden bahsedilecektir.

7.1. Din Sosyolojisi Anabilim Dalında Ülkemizde Yayın Yapan Akademik Dergiler

⁴ Bu listelere Prof. Dr. Özcan Güngör tarafından hazırlanan "Her Seviyede Din Sosyolojisi Kitap Okuma Listesi- AndCenter Web Sitesi" ve Doç. Dr. İbrahim Yenen "Din Sosyolojisi Okuma Listesi- Academia" metinleri örnek olarak gösterilebilir.

Ülkemizde Din Sosyolojisi alanına özel olarak çıkarılan bir tane akademik dergi bulunmaktadır. Din Sosyolojisi Araştırmaları Dergisi⁵ adıyla yayın hayatına 2021 yılı itibariyle başlayan bu dergi, hakemli ve uluslararası niteliği olan bir yayındır. DergiPark platformu üzerinden yılda iki defa olmak üzere yayınlanmaktadır. DİSAR kısaltma ismiyle yayınlanan dergi, din sosyolojisi disiplininin tüm alanlarına dönük akademik yayınları kabul etmektedir. Alana özgü bilimsel bir derginin varlığı, alanın tanınmasında ve nitelikli yayınların teşvik edilmesinde önemli bir basamağı oluşturmuştur.

Resim 1. DİSAR dergisinden bir görünüm

Din Sosyolojisi disiplininin alt araştırma konularından medya ve din ilişkisi alanında, 2018 yılında yayın hayatına başlayan Medya ve Din Araştırmaları Dergisi MEDİAD⁶, hem farklı disiplinlerden hem de din sosyolojisi araştırmalarından üretilen ve medya ve din ilişkisini çalışan akademik metinlerin bilim camiasıyla buluşmasını sağlamaktadır.

Resim 2. MEDİAD dergisinden bir görünüm

⁵ Derginin ana sayfasına ulaşmak için Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/disar>

⁶ Derginin ana sayfasına ulaşmak için Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mediad>

Yukarıda sayılan ve din sosyolojisi alanına dair doğrudan yayın yapan dergilerin yanı sıra şahıs dergisi olan Journal of Analytic Divinity Dergisi⁷, ilahiyat fakültelerinin kurumsal dergileri ve sosyal bilim alanında yayın yapan tüm dergilerde araştırmada ele alınan probleme uygun olarak akademik çalışmaların yayınlanması mümkündür.

7.2. Din Sosyolojisi Anabilim Dalında Ülkemiz Dışında Yayın Yapan Akademik Dergiler

Ülkemiz dışında din sosyolojisi alanında yayın yapan prestijli dergiler bulunmaktadır. Bu dergiler din sosyolojisi alanında güncel tartışmaları ve akademik birikimi okuyucuyla buluştururlar. Bu prestijli dergilerden birisi Oxford Üniversitesi Yayınları arasından çıkan Sociology of Religion⁸ (Din Sosyolojisi) dergisidir. Sociology of Religion Dergisi, Association for the Sociology of Religion (Din Sosyolojisi Derneği)'nin resmi dergisidir ve din sosyolojisi çalışmalarında bilimsel ilerlemeyi desteklemek amacıyla üç ayda bir yayımlanmaktadır.

Resim 3. Sociology of Religion dergisinden bir görünüm

⁷ Derginin ana sayfasına ulaşmak için Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>

⁸ Derginin ana sayfasına ulaşmak için Bk. <https://academic.oup.com/socrel>

Din sosyolojisi alanında yayın yapan etkili dergilerden birisi de Journal for the Scientific Study of Religion (JSSR)⁹, Society for the Scientific Study of Religion (Dinin Bilimsel İncelenmesi Derneği)'nin üç ayda bir yayımlanan dergisidir ve dini olgular üzerine kırk yılı aşkın süredir araştırmalar yayımlamaktadır. Din, sosyoloji, siyaset bilimi, psikoloji, antropoloji ve tarih gibi zengin bir disiplinler arası araştırma alanına hitap eden dergi, toplum içinde dinin rolüne dair bilimsel analizler sunmaktadır.

Resim 4. Journal for the Scientific Study of Religion dergisinden bir görünüm

⁹ Derginin ana sayfasına ulaşmak için Bk. <https://onlinelibrary.wiley.com/journal/14685906>

Ülkemiz dışında yayın yapan ve Din Sosyolojisi alanında yapılan çalışmalara yer verilen Religion, State - Society, Annual Review of the Sociology of Religion, Journal of The Sociology And Theory Of Religion, Religion and Society, Politics, Religion - Ideology, Interdisciplinary Journal for Religion and Transformation in Contemporary Society, Cultura y Religión, American Journal of Cultural Sociology dergileri uluslararası düzeyde kaliteli çalışmalara ulaşılacak akademik duraklardır.

8. Diğer İlahiyat Bölümleriyle İlişkisi

İlahiyat araştırma alanı üç temel bölümden meydana gelmektedir. Bunlar; Temel İslam Bilimleri (Tefsir, Hadis, Fıkıh vb.), Felsefe ve Din Bilimleri (Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi vb.), İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi, Türk İslam Edebiyatı vb.) bölümleridir. Bu temel bölümlerin altında yer alan anabilim dallarındaki her bir disiplin birbiriyle ilişki içerisinde ilahiyat çatısı altında veri üretmekte bilimsel bilgi elde etmektedirler. Din Sosyolojisi alanı Din Bilimleri ve Sosyoloji disiplinlerinin kesişim bölgesidir. Bu alanda yapılan çalışmaların hem din bilimlerinin verilerinden faydalanması hem de sosyolojinin kuram, yöntem ve bilgi birikimini kullanması beklenmektedir. Ancak bunu yaparken teolojik bir amaç gütmeyen olanı olduğu gibi betimlemeyi hedeflemektedir.

Din sosyolojisi alanında yapılan çalışmalarda İslam dininin ana kaynağı olan Kur'an'a ve Müslümanların Kur'an yorumlarına veri deposu olarak ihtiyaç duyar. En basit örnekle, Müslüman bir topluma yönelik hazırlanacak dindarlığa dair bir ölçeğin¹⁰ Kur'an ve Hadis ilimlerinden faydalanarak oluşturulması daha güvenilir ve geçerli soruların sorulmasını sağlayacaktır. Benzer şekilde Tefsir ve Hadis alanında çalışma yapan araştırmacıların, meselelerin sosyolojik arka planını dikkate almaları daha tutarlı yorum yapmalarını sağlayacaktır.

Din Sosyolojisi alanı, Din Psikolojisi ve Dinler Tarihi gibi diğer Din Bilimleri disiplinleriyle de dirsek teması içerisinde, hem bu alanlardan elde edilen veriyi kullanmak

¹⁰ Ölçek, araştırmanın konusu olan olgu, olay ve nesnelerin özellikleri dikkate alınarak oluşturulan veri toplama aracıdır. Ölçekler bir konu hakkında bilgi elde etmeyi sağlar. Anket formlarında yöneltilen soruların bir kısmı ölçek sorularından oluşabilmektedir.

hem de bu alanlara veri üretmek yoluyla ilişki içerisindedir. Din sosyolojisi sadece içinde yaşanılan toplum ve dini konu edinmemektedir. Bu çerçevede dünya dinlerine ve inananlarına yönelik çalışmalar, Dinler Tarihi alanına veri sağlamaktadır. Buna ilaveten dindarlık gibi hem Din Psikolojisi hem de Din Sosyolojisi disiplinini ilgilendiren ortak konuların varlığı bu iş birliğinin göstergelerindedir.

Din Sosyolojisi disiplininin araştırma konuları oldukça çeşitlidir. Bu çerçevede örneğin zorunlu göç bağlamında Hicret hadisesini ele alan bir araştırma İslam Tarihi alanının verilerinden yararlanacaktır. Bunun yanında İslam Tarihçisi, Mekke veya Medine toplumunu tarihsel olarak kodlarken her iki toplumdaki karizmatik otorite, statü algısı vb. din sosyolojisi terminolojisini kullanabilmektedir. Yine dini gruplara dair bir din sosyolojisi araştırması, tekke musikisini anlamak ve dini grup üyeleri üzerindeki etkisini ortaya koymak adına Dini Musiki bilim dalının verilerini elde etmek durumundadır. Bunun gibi pek çok örnekte görüleceği üzere Din Sosyolojisi disiplinler arası bir bilim dalı olarak İlahiyat bilimleri ile karşılıklı ilişki içerisindedir (Güngör - Sarıkaya, 2017).

9. İlahiyat Dışındaki Disiplinlerle İlişkisi

Din sosyolojisinin bilimler tasnifindeki yeri düşünüldüğünde bu bilim dalının, sosyal bilimler içerisinde değerlendirildiği görülecektir. Bu tasnif bağlamında anlaşılacağı üzere Din sosyolojisi bilim dalı pek çok sosyal bilimin verilerini kullanmakta ve yine sosyal bilim dallarına veri sağlamaktadır. Bu çerçevede başta bağlı olduğu bilim dalı olan Sosyoloji olmak üzere Psikoloji, Sosyal Psikoloji, Antropoloji, Tarih, Siyaset, Ekonomi, Eğitim, Uluslararası İlişkiler, Güvenlik Çalışmaları gibi alanlarla disiplinler arası araştırmalar gerçekleştirmektedir. Bu araştırmaların önemi, bir toplumsal kurum olan dinin, toplumun ve bireylerin hayatındaki etkilerinin anlaşılması ve açıklanması sürecinde ortaya çıkmaktadır. Bu etkiler hem dinin zihniyet oluşturucu, eyleme geçirici ve kimlik belirleyici vb. rolleriyle toplumsal süreçlere müdahalesi hem de diğer toplumsal süreçlerden etkilenmesi şeklinde karşılıklı bir ilişki biçimini ortaya çıkarmaktadır.

Örneğin, sosyoloji, din sosyolojisinin temel bir bileşeni olarak dinin toplumsal yapılar üzerindeki etkisini inceler. Antropoloji, farklı kültürlerdeki dini uygulamaları ve inançları karşılaştırmalı bir perspektifle ele alırken, psikoloji, bireylerin dinle ilişkisini ve dini deneyimlerini incelemeye odaklanabilir. Ayrıca, tarih, din sosyolojisinin geçmişteki dinî hareketleri ve olayları anlamak için başvurduğu bir kaynaktır. Bu nedenle, din sosyolojisi, çeşitli bilim dallarıyla etkileşim içinde olan çok disiplinli bir alandır ve dinin toplumsal boyutlarını daha derinlemesine anlamak için bu disiplinlerin perspektiflerinden yararlanır.

Güvenlik çalışmaları, uluslararası ilişkiler ve din sosyolojisi disiplinleri arasında önemli bağlantılar bulunabilir, ancak doğrudan bir ilişki genellikle sınırlıdır. Din, güvenlik çalışmaları bağlamında bazı önemli sorunları doğurabilir veya etkileyebilir. Örneğin, din bazlı terörizm ve ayrılıkçı hareketler uluslararası güvenlik sorunlarına neden olabilir. Bu tür sorunları anlamak ve ele almak için güvenlik çalışmaları, din sosyolojisinin analitik yaklaşımlarından ve araştırma sonuçlarından faydalanabilir. Dinin toplumsal etkilerini inceleyen din sosyolojisi, güvenlik uzmanlarına dinin; radikalleşme, terörizm ve diğer güvenlik tehditleri üzerindeki rolünü daha iyi anlama konusunda yardımcı olabilir. Din, kültürel kimlik ve etnik aidiyetle yakından ilişkilidir. Uluslararası ilişkiler disiplini, bu tür

kimlik temelli güvenlik sorunlarını analiz ederken; din sosyolojisi, dinin kimlik ve kültür üzerindeki etkilerini derinlemesine inceleyebilir. Özellikle etnik ve dini çatışmalar, bu iki disiplinin kesiştiği alanlardır. Din sosyolojisi, etnik ve dini kimliklerin nasıl şekillendiğini ve bu kimliklerin uluslararası ilişkilerde ne ölçüde etkili olduğunu açıklamada faydalı bilgiler sağlayabilir. Din, aynı zamanda barış süreçleri ve uzlaşma çabaları üzerinde de etkilidir. Uluslararası ilişkiler disiplini, dinin, uluslararası düzeydeki barış süreçlerinde nasıl rol oynadığını inceler. Din sosyolojisi ise dinin barışı teşvik edici veya engelleyici faktörlerini ve dini liderlerin barış çabalarına etkisini araştırır.

Görüldüğü üzere din sosyolojisi araştırma alanının ilişkili olduğu pek çok sosyal bilim disiplini bulunmaktadır. Bu ortak çalışma alanlarının ortaya çıkarılması aynı zamanda Din Sosyolojisi bilim dalının gelişiminin seyrini anlamak için de oldukça değerlidir.

10. Türkiye Dışında Din Sosyolojisi Anabilim Dalı

Din sosyolojisi, genellikle üniversitelerin sosyoloji bölümleri veya ilahiyat fakültelerinde öğretimi yapılan ve araştırmalar gerçekleştirilen bir disiplindir. Bu alanın akademik çerçevesi, toplumsal yapılar, dini gruplar, dinlerin rolü, dini pratiklerin toplum üzerindeki etkileri vb. konularını içerir. Türkiye dışında pek çok farklı üniversite ve araştırma merkezlerinde din sosyolojisi çalışmaları gerçekleştirilmektedir.

İlk olarak Amerikan üniversitelerindeki din sosyolojisi öğretimi incelendiğinde farklı uygulamalar olduğu görülmektedir. Baylor Üniversitesi, Washington Üniversitesi, Duke Üniversitesi ve Notre Dame Üniversitesi ders programlarında, Sosyoloji bölümlerinin altında din sosyolojisi çalışmalarının yapıldığı anlaşılmaktadır.¹¹ Bunun yanında Chicago Üniversitesi ve Harvard Üniversitesi teoloji fakültelerinde, din sosyolojisi konuları araştırılmaktadır.¹² Ayrıca James Madison Üniversitesi ve Carroll Üniversitesi kurumlarında, Felsefe ve Din Bölümü ve Sosyal Bilimler Fakültesi altında din sosyolojisi çalışmalarının yapıldığı görülmektedir.¹³ Bu bilgilerden yola çıkarak Amerikan üniversitelerinde dünya dinlerine dönük din ve toplum araştırmalarının farklı bakış açılarından ele alındığı ifade edilebilir. İngiltere üniversitelerinden Cambridge ve Oxford'da, teoloji fakülteleri içerisinde din araştırmaları başlığı altında din sosyolojisi çalışmaları sürdürülmektedir.¹⁴ Fransa'da Paris Üniversitesi, Bordeaux Üniversitesi, Jean Moulin Lyon Üniversitesi, Laval Üniversitesi lisansüstü programlarda; Fribourg

¹¹ Bk. Baylor University, Department of Sociology, <https://sociology.artsandsciences.baylor.edu/graduate/phd-sociology-religion>, Washington University of St. Louis, Department of Sociology, <https://sociology.wustl.edu/sociology-religion>, Duke University Trinity College of Arts- Sciences, Department of Sociology, <https://sociology.duke.edu/courses/sociology-religion>, University of Notre Dame, Department of Sociology, <https://sociology.nd.edu/people/kraig-beyerlein/>.

¹² Bk. The University of Chicago, Divinity School, <https://divinity.uchicago.edu/academics/committees-and-areas-study/anthropology-and-sociology-religions>, Harvard Divinity School, <https://rpl.hds.harvard.edu/about/people/faculty>.

¹³ Bk. James Madison University, Philosophy and Religion, <https://www.jmu.edu/philrel/majors-minors-curricula/religious-studies/ba-in-religion.shtml>, Carroll University, Religious Studies, <https://www.carrollu.edu/academics/arts-sciences/religious-studies>.

¹⁴ Bk. University of Cambridge, Faculty of Divinity, Study of Religion, <https://www.divinity.cam.ac.uk/researchareas/research-areas/religious-studies/study-of-religion>, University of Oxford Faculty of Theology and Religion, <https://www.theology.ox.ac.uk/study-of-religions#collapse2837131>.

Üniversitesi'nde, Edebiyat fakültesi çatısı altında din ve toplum çalışmaları gerçekleştirilmektedir.¹⁵

1980'lerin ortalarındaki Avrupa Din Sosyolojisi çalışmalarının odaklandığı ana araştırma konuları arasında din ve siyaset ilişkisi, halk dini uygulamaları, polarizasyon (toplumun dini gruplara ayrılması), din ve küresel toplum arasındaki ilişki, din ve toplumsal tabakalaşma, İslam çalışmaları, din ve milliyetçilik ve din-kültür etkileşimi yer almaktadır. Ayrıca, sekülerleşme teorisi de bu çalışmalarda önemli bir rol oynamıştır (Dobbelaere, 1987, 107-110). 20. yüzyılın ikinci yarısında Avrupalı ve Kuzey Amerikalı sosyologlar arasında din sosyolojisi yaklaşımlarında farklar bulunmaktadır. Bu farkların, temel olarak kendi toplumlarında dinin oynadığı değişik roller tarafından şekillendiği söylenebilir. Avrupalı sosyologlar, çoğunlukla sekülerizasyon tezinin çeşitli versiyonlarını açıklamaya odaklanmıştır. Avrupalı sosyal bilimciler, dinin zaman içinde özellikle Batı Avrupa bağlamında gerileyeceğini varsaymışlardır. Bu teze karşılık, Amerika Birleşik Devletleri, dinin önemini koruduğu bir istisna olarak öne çıkmıştır. Amerikalı sosyologlar, Din Sosyolojisinde rasyonel tercih teorisi ve din ekonomisi modelleri gibi yeni paradigmalara doğru eğilim göstermişlerdir. Bunun yanında, Fransa ve Belçika din sosyolojisi geleneği, tarih boyunca kilise ile devletin ayrılmasının Fransa'da yarattığı durumu tartışma konusu yapmıştır (Neşpor, 2008, 565-569).

Din sosyolojisinin serüveni sadece Avrupa ve Amerika ile sınırlı değildir. Dünya toplumlarının pek çoğunda üniversitelerde din ve toplum ilişkisi konu edilmektedir. Asya kıtasında birçok önemli üniversitenin ders programında, din sosyolojisi dersi bulunmaktadır.¹⁶ Asya'da din sosyolojisi, birçok önemli zorlukla başa çıkmaktadır. Bu disiplinin Asya toplumlarının çeşitli dini dinamiklerini anlama ve etkili bir şekilde inceleme konusundaki yetersizliği, çağdaş sosyolojik teorilerin benimsenmesini engellemiştir. Ayrıca, Çin gibi ülkelerde dini araştırmalar etrafında politik hassasiyet, sosyologlar için etik ikilemler ve erişim engelleri oluşturmaktadır. Öte yandan, Asya'da din sosyolojisi farklı özellikler sergiler. Asya toplumları, tanrılar ve dini inançların zengin çeşitliliği ile karakterizedir, bu da tanrıların ve dini uygulamaların toplumsal inşasını inceleme için benzersiz bir fırsat sunmaktadır. Ayrıca, birçok Asya ülkesinde dini faaliyetlerin ve popüler dinin yeniden canlanması, tapınakların yeniden inşa edilmesi ve Hristiyan kiliselerinin büyümesi gibi din sosyolojisi araştırma sahasını ilgilendiren gelişmeler yaşanmaktadır (Lang, 2004, 101-106).

Dini çeşitlilikle anılan kıtalardan biri olan Afrika kıtasında din sosyolojisi çalışmaları dikkat çekmektedir.¹⁷ Güney Afrika'da dinin çeşitli açılardan gündelik hayata yansımaları,

¹⁵ Bk. Université Bordeaux Montaigne, Schéma des formations, <https://formations.u-bordeaux-montaigne.fr/fr/index.html>, Université Jean Moulin Lyon 3, La Faculté des Lettres et Civilisations, Master Sciences des religions et sociétés, <https://facdeslettres.univ-lyon3.fr/master-sciences-des-religions-et-societes-2>, Université Laval, Maîtrise en sciences des religions, <https://www.ulaval.ca/etudes/programmes/maitrise-ensciences-des-religions>, Université de Fribourg, Science des religions, <https://www.unifr.ch/sr/fr/>.

¹⁶ Bk. Peking University, <https://english.pku.edu.cn/curriculum/11285.html>; Korea University, https://socio.korea.edu/socio_en/undergraduate/curriculum.do; Indian Institute of Technology Delhi, <https://hss.iitd.ac.in/course/sociology-religion>.

¹⁷ Bk. Stellenbosch University, <https://www0.sun.ac.za/sociology/research/>, Kwazulu-Natal University, <https://srpc.ukzn.ac.za/discipline/religion-studies/>; Universitu of Nigeria, <https://sociologyandanthropology.unn.edu.ng/programmes/>.

papazların rol çatışması gibi ekümenik hareketin sosyo-kültürel boyutları ve dini inançların sosyo-politik sonuçları gibi konuları içeren geniş bir spektrum vardır. Bantu Baptist Kiliselerinin büyümesi de araştırma için önemli bir alan olarak belirtilmektedir. Ayrıca, toplumda dinin evrilen işlevleri hakkında sorular ortaya atılmaktadır. Buna mukabil Güney Afrika üniversitelerinde din sosyolojisine aynı ilginin gösterilmediği aktarılmaktadır. Ancak, Güney Afrikalı sosyolog F.A. Maritz'in bu alana daha fazla odaklanma çağrısı, Güney Afrika'daki dini dinamiklerin derinlemesine keşfi için kullanılmamış potansiyeli işaret etmektedir (Higgins, 1971). Afrika'da, dinlerin toplumsal ve siyasi dinamiklerle karmaşık ilişkisi, İslam, Hristiyanlık ve geleneksel Afrika dinlerinin, bu dinamiklerde önemli roller oynamasını beraberinde getirdiği ifade edilmektedir. Ayrıca kamusal alanda dünya dinlerinin egemenliği, geleneksel Afrika dinlerinin yer altına çekilmesini ve olumsuz bir şekilde tasvir edilmesine neden olmaktadır (van Binsbergen, 2004, 93-96).

Din sosyolojisi çalışmaları çok yaygın olmamakla birlikte Orta Doğu ülkeleri üniversitelerinde de okutulmaktadır.¹⁸ İlgili üniversitelerde Din Sosyolojisi dersinin daha sosyoloji veya insan bilimleri bölümleri altında verildiği anlaşılmaktadır. Arap üniversitelerinde din sosyolojisi derslerinin azlığı dikkate değerdir. Bunun yanında Arap olmayan bir Orta Doğu ülkesi İsrail'de üniversitelerde din sosyolojisi çalışmaları, üniversitelerin sosyoloji bölümlerinde gerçekleştirilmekte ancak bu araştırma alanına ilginin nispeten az olduğu bilinmektedir. İsraili sosyal bilimcilerin seküler kalıplar içerisinde din sosyolojisi çalışmalarını arka plana attığı ifade edilmiştir (Kopelowitz, l Israel-Shamsian, 2005, 79).

Dünyanın dört bir yanında üniversitelerde din sosyolojisi araştırmalarının gerçekleştirildiği görülmektedir. Üniversitelerdeki bu çalışmaların yanı sıra araştırma merkezleri yoluyla din sosyolojisi literatürü her geçen gün genişlemektedir.¹⁹ Genişleyen bu literatür din ve toplum etkileşimine dair önemli veri setleri ortaya koyarak din ve toplum ilişkilerine dair anlayışımızı derinleştirmektedir.

Hatırlayalım

- Din Sosyolojisi alanında lisansüstü eğitim, ders ve tez dönemlerinden oluşur. Yüksek lisans için en fazla 3 yıl, doktora için en fazla 6 yıl süre tanınır. Başvuru süreci lisans mezuniyeti, ALES ve yabancı dil puanlarına dayalıdır. Din Sosyolojisi, saha çalışmalarına odaklanan tez projeleri teşvik edilir ve çeşitli üniversitelerde bu alanda lisansüstü programlar bulunmaktadır.
- Din Sosyolojisi alanında yerli ve yabancı akademik dergiler bulunmaktadır.
- Din Sosyolojisi Araştırmaları Dergisi (DİSAR) ve Sociology of Religion (Din Sosyolojisi) Dergisi bu yayınlara iki önemli örnek olarak verilebilir.
- Din Sosyolojisi, İlahiyat, Sosyoloji ve Din Bilimleri arasında kesişen bir alandır. Araştırmalar, dinin toplumsal etkilerini incelemekte ve ilahi kaynaklardan

¹⁸ Bk. Beirut Arab University, <https://www.bau.edu.lb/Course/Human-Sciences/Sociology-of-Religion-SOCI347>, University of Jordan, https://arts.ju.edu.jo/Lists/Courses/Disp_Course.aspx?ID=241&dept=Sociology&deptName=Sociology&prog=, Zayed University, https://www.zu.ac.ae/main/en/colleges/colleges/_college_of_humanities_and_social_sciences/departments/Social_Sciences_department.

¹⁹ Bk. Din Sosyolojisi Derneği, <https://sociologyofreligion.org/>; Baylor Din Araştırmaları Enstitüsü, <https://www.baylorirsr.org/>; PEW Araştırma Merkezi, <https://www.pewresearch.org/>; Din ve Toplum Çalışmaları Merkezi (CSRS) <https://csrs.nd.edu/vb>.

yararlanmaktadır. Disiplinler arası bir yaklaşımla, dinin toplumsal dinamiklerini anlamaya odaklanır.

- Din Sosyolojisi, sosyal bilimler içinde konumlanır ve farklı disiplinlerle etkileşim içindedir. Dinin toplumsal etkilerini inceleyerek, sosyal bilimsel veri üretir ve özellikle sosyoloji, antropoloji, psikoloji, tarih gibi disiplinlerle iş birliği yapar. Dinin toplumsal rolünü ve etkilerini daha iyi anlamayı amaçlar.
- Din sosyolojisi, üniversitelerde öğretilen ve araştırma konusu yapılan bir disiplindir. Amerika, Avrupa, Asya ve Afrika ülkelerinde üniversitelerde ve araştırma merkezlerinde din sosyolojisi çalışmaları bulunmaktadır. Bu çalışmalar, dinin toplumsal etkileri, din ve siyaset ilişkisi gibi çeşitli konuları ele almaktadır ve dünya genelinde din sosyolojisi alanındaki araştırmalar artmaktadır.

Tavsiye Edilen Kitap ve Makaleler

Değerli okuyucu din sosyolojisi alanında okuma yapmak istediğimizde devasa bir külliyat karşımıza çıkmaktadır. Bu külliyat içerisinde seçki yoluyla okunması tavsiye edilen kitap listeleri oldukça fazladır. Ancak aşağıdaki kitap önerileri dışında farklı seviyelerde okuma listeleri içeren derleme çalışmalara²⁰ göz atmak da fayda olduğu ifade edilmelidir.

- Akyüz, Niyazi - İhsan Çapcıoğlu (ed.). Din sosyolojisi. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Arslantürk, Zeki - Akyüz, Niyazi. Din Sosyolojisi II. Çamlıca Yayınları, 2015.
- Bauman, Zygmunt. Sosyolojik Düşünmek. çev. Akın Emre Pilgir. Ayrıntı Yayınları, 2021.
- Günay, Ünver. Din sosyolojisi. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Kolektif. Sosyolojik Açından Din ve Toplumsal Değişme: El Kitabı, ed. Özcan Güngör, Mehmet Emin Sarıkaya, 2021.
- Haldun, İbni. Mukaddime (Tek Cilt) (Ciltli). ed. Süleyman Uludağ. Dergah Yayınları, 2023.
- Kolektif. Sosyolojik Açından Din ve Siyaset El Kitabı. ed. Özcan Güngör. Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.
- Kolektif. Sosyolojik Açından Din ve Sekülerleşme El Kitabı. ed. Özcan Güngör, Yusuf Yaraloğlu, 2024.
- Sarıkaya, Mehmet Emin, Gençaslan, Maşite. Din Sosyolojisi. Felsefe ve Din Bilimlerinde Güncel Akademik Eğilimler, ed. Rukiye Aysun İnan, Ankara: Son Çağ Yayınları, 2023.

Tavsiye Edilen Filmler

- The Name of the Rose (1986)- Jean-Jacques Annaud
- Silence (2016)- Martin Scorsese

²⁰ Bu tarz yetkin ve kapsamlı bir liste için Bk. <https://andcenter.org/tr/genel/her-seviyede-din-sosyolojisi-kitap-okuma-listesi/>

Kaynakça

- Akyüz, Niyazi- Çapcıoğlu İhsan, *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, Ankara: Grafiker Yay.,2013.
- Akyüz, Niyazi- Çapcıoğlu, İhsan, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yay.,2020.
- Aktay, Yasin- M. Emin Köktaş, *Din Sosyolojisi* Ankara: Vadi Yayınları, 2007.
- Tablamacıoğlu, Mehmet, *Din Sosyolojisi* Ankara: Ankara Üni. Yay., 1963.
- Bayyığıt, Mehmet, *Din Sosyolojisinin Doğuşu ve Gelişimi*, ed. Talip Küçükcan, Eskişehir: Anadolu Üni. Cop., 2019
- Binsbergen, Wim M. J. van. "Challenges for the Sociology of Religion in the African Context: Prospects for the Next 50 Years". *Social Compass* 51/1 (01 Mart 2004), 85-98. <https://doi.org/10.1177/0037768604040792>
- Bird, J. *Din Sosyolojisi Nedir* çev. A. Taştan- M. D. Dereli, İstanbul: Lotus Yayınları, 2015.
- Bouthoul, G. *Sosyoloji Tarihi* çev. Cemal Süreyya, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Davie, G. "Din Sosyolojisi" çev. Halil Aydınalp, *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28, (2005), 217-230.
- Dobbelaere, Karel. "Some Trends in European Sociology of Religion: The Secularization Debate". *Sociological Analysis* 48/2 (1987), 107-137. <https://doi.org/10.2307/3711197>
- Freyer, H. *Din Sosyolojisi*, çev. Turgut Kalpsüz, Ankara: De ki Yayıncılık,2011.
- Furseth, İ. *An Introduction to The Sociology of Religion*, Ashgate, 2006.
- Güngör, Özcan- Sarıkaya, Mehmet Emin. "Sosyoloji ve İlahiyat(çı) Açısından Anlamı". *Journal of Analytic Divinity* 1/1 (15 Aralık 2017), 1-21.
- Güngör, Ö. "Din Sosyolojisinde Yöntem", ed. Özcan Güngör, İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2020.
- Higgins, Edward. "The Sociology of Religion in South Africa". *Archives de sociologie des religions* 16/32 (1971), 143-164.
- Kopelowitz, Ezra - Israel-Shamsian, Yael. "Why Has a Sociology of Religion Not Developed in Israel? A Look at the Influence of Socio-Political Environment on the Study of Religion: A Research Note". *Sociology of Religion* 66/1 (2005), 71-84. <https://doi.org/10.2307/4153117>
- Kurt, A. *Din Sosyolojisi* Bursa: Dora Yayıncılık, 2012.
- Lang, Graeme. "Challenges for the Sociology of Religion in Asia". *Social Compass* 51/1 (01 Mart 2004), 99-110. <https://doi.org/10.1177/0037768604040793>
- Lawrence, M. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri* Ankara: Yayın Odası Yayıncılık, 2014.
- Nešpor, Zdeněk R. "Three European Sociologies of Religion: Beyond the Usual Agenda of the Discipline". *Sociologický Časopis / Czech Sociological Review* 44/3 (2008), 557-578.
- Ritzer, G. *Klasik Sosyoloji Kuramları* çev. Himmet Hülür, Ankara: De ki Yayıncılık, 2011.
- Sarıkaya, M. Emin- Gençaslan, Maşite, *Felsefe ve Din Bilimlerinde Güncel Akademik Eğilimler* ed. Aysun İnan, Ankara: Sonçağ Yay., 2022.
- Solmaz, Bünyamin. "Dine Sosyolojik Bakış Açılarındaki Gelişmeler", *Selçuk Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011.
- Turan, Nuray, "Bir Kamu Üniversitesi Personelinin Çalışma Mutluluğunu Etkileyen Faktörler: Nitel Araştırma Örneği", *Journal of Economy Culture and Society*, 2019.
- Weber, M. *Din Sosyolojisi* çev. Latif Boyacı, İstanbul: Yarın Yayıncılık, 2012.

Yazıbaşı, M. Ali, “4-6 Yaş Kur’an Kursu Öğreticilerinin online Eğitim Tecrübeleri Üzerine Nicel Araştırma” *Journal of Analitic Divinity*, 6/1, 2022.

Zengin, Zeki Salih- Arpaguş, Fatma. “Bilim ve Bilimsel Yönteme Giriş”. *Bilimsel Araştırma Süreçleri: Yöntem, Teknik ve Etiğe Giriş*. ed. Özcan Güngör, 2018.

DİN EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

Dr. Arş. Gör. Mehmet Enis Serinsu¹

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- Din Eğitimi bilim dalının oluşmasında öncü isimler kimlerdir?
- Din Eğitimi araştırmalarında en çok kullanılan metotlar nelerdir?
- Din Eğitimi'nin araştırma konuları nelerdir?
- Din Eğitimi'nde lisansüstü eğitim düşünen biri nasıl bir yol izlemelidir? Okunması gereken temel kaynaklar hangileri olabilir?
- Din Eğitimi bilim dalı ile ilahiyat içindeki ve dışındaki diğer bilim dalları arasında bir ilişki kurulması mümkün müdür?
- Din Eğitimi'ne ilişkin yurt içinde ve yurt dışında takip edilebilecek dergiler nelerdir?

Giriş

Çalışmada, araştırmacılara rehber olması bakımından Din Eğitimi Bilim Dalı tanıtılmıştır. Din Eğitimi Bilim Dalı sahasının tanınmasına imkan sağlayan bilgiler beş başlık altında toplanmıştır. Bu başlıklar şunlardır: 1.Tarihi ve Kurucu İsim, 2. Araştırma Konuları ve Yöntemi, 3. Temel Kaynaklar, 4.Din Eğitimi Anabilim Dalı'nda Lisansüstü Eğitim, 5.Din Eğitimi Anabilim Dalı'nda Yayın Yapan Akademik Dergiler, 6. Diğer İlahiyat Bölümleriyle İlişkisi, 7. İlahiyat Dışındaki Disiplinlerle İlişkisi, 8. Türkiye Dışında Din Eğitimi Anabilim Dalı.

1. Tarihi ve Kurucu İsim

Bilimlerin doğuşu ile insanların hayatlarına dair hissettikleri eksiklik ve ihtiyaçlar arasında ilişki olduğundan söz edilebilir. Din eğitimi açısından değerlendirildiğinde bu eksiklikleri giderme ihtiyacının geç fark edildiğini söylemek mümkündür. Din Eğitimi Bilimi, diğer bilimlere göre oldukça genç sayılabilir. Batıda din eğitimi bilimselleştirme çabaları 1800'lerin sonlarında, ülkemizde 1950'den sonra başlamaktadır.

Almanya'da Din Eğitimi Bilimi, teorik bilimsel anlamda birdenbire başlamamıştır. Din eğitiminde kullanılan metotların bilimselleştirilmesi yönündeki çabalar, 1800'lü yılların sonlarına doğru, bilimselleşme eğilimlerini hızlandırmıştır. Daha sonraları, kilise dışındaki bilimler tarafından da ele alınmaya başlamasından sonra, teorik bilimsel yaklaşımların başlaması dikkat çekmektedir. Klaus Wegenast, iki ciltlik Din Eğitimi Bilimi (Religionspädagogik) isimli eserinde Almanya'da din eğitimi üzerinde bilimsel düşünme çalışmalarının 1900'lü yıllarda başladığını söylemektedir. Wegenast, din pedagojisinin 1902'de işbaşı yapmadığını, köklerinin antik Hristiyanlığa kadar uzandığını, yani 18. ve 19. yüzyıl aydınlanmasında ortaya çıktığını söylemektedir. İlahiyat disiplinlerinin klasik sıralamasında din pedagojisi en genç bilim dalıdır. Bu bilim dalının üniversitede yer alması Friedrich Schleiermacher ile olmuştur. Dinin öğretilmesi anlamında bilimsel çalışmanın ismi olarak "Din Pedagojisi" (yani Din Eğitimi Bilimi) kavramına ilk olarak, 1899 yılında sistematik teolog Max Reischle'de rastlanılmaktadır. Yüzyılımızın başında bu kavramı kullanan ise Otto Eberhard olmuştur (Tosun, 2001, 37-38).

¹ Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, meserinsu@aybu.edu.tr.

Joseph Engert 1927 yılında yayınladığı bir çalışmasında din eğitiminin ne pratik ne de teorik olarak bilimsel temele oturtulmadığını ifade ederek din eğitiminin bilimselleşmesi gereğine ilk işaret eden isim olmuştur. Aynı eksikliği hisseden diğer isim ise din eğitiminin kendi bilimselliği üzerinde düşünmekte çok geç kaldığını belirten Erich Feifel olmuştur. Bu durumu okullardaki din öğretiminin meşruiyetini tartışmaya ve bu alanda bilimsel çalışma yapmaya imkan ve zaman tanınmamasına bağlamıştır (Tosun, 2001, 38).

İslam dini, bir eğitim-öğretim faaliyeti olarak gelişmiş ve bu faaliyeti desteklemiştir. Böylece dinin öngördüğü esasların insanlara anlatılması ve uygulanması amacını taşıyan din eğitiminin İslam diniyle birlikte var olduğunu söylemek mümkündür. İslam eğitim tarihinde eğitimle ilgili temel esaslardan söz eden ilk eserlerden en bilinenleri şunlardır:

- İbn Sahnûn (869) *Adabu'l Muallimîn*,
- Kabisî (1014) *er-Risâletü'l Mufasssala li Ahvâli'l Müteallimîn ve Ahkâmî'l Muallimîn ve'l Muteallimîn*,
- Zernûcî (1223) *Ta'limü'l Müteallim*
- İbn Cema (1333)'nın *Tezkiretü's Samî ve'l Mütellimîn fi Edebi'l Âlim ve'l Müteallim*

Faaliyet olarak din eğitimi vardı ve din öğretilmekteydi. Fakat dinin öğretimi ayrı bir branş olarak ele alınmamıştır. Tanzimat'la birlikte çeşitli alanlarda değişikliklere gidilmiştir. Eğitim bu alanlardan birisidir. Dinin öğretiminde yeni hedefler, yöntemler ve teknikler gerektiğine dair bir anlayış ortaya çıkmaktaydı. Bu döneme kadar din merkezli olarak düzenlenen eğitim çalışmaları Tanzimat sonrasında değişmiştir. Eğitim sistemi içerisinde din ayrı bir alana ayrılmıştır. Böylece genel eğitim içinde din eğitimi teşkilat, anlayış ve öğretim yöntemlerini baştan düzenleme sürecine girmiştir. Mekteplerin açılması din eğitimi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü medreselerde eğitim tamamen dini esaslar etrafında gerçekleştirilirken mekteplerde din, yer verilen öğretim alanlarından birisi olmuştur. Mekteplerde yer verilen din derslerine programlarda yer verilmesi, içerik ve ders kitaplarının hazırlanması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır (Bilgin, 1988, 4-5; Zengin, 2002; Zengin, 2019).

Cumhuriyet döneminde ilk İlahiyat Fakültesi 3 Mart 1924 tarihinde "Darülfünun İlahiyat Fakültesi" adıyla kurulmuş ve çeşitli sebeplerden dolayı 1933 yılında kapatılmıştır. Bu fakülte İslam Tetkikleri Enstitüsü şeklinde yani bir enstitü haline dönüşerek hayatına devam etmiştir. Fakat enstitü 1936 yılında kapatılmıştır. Bu süreç içerisinde dahi din eğitiminin tartışmalı; hatta sakıncalı bir alan olarak algılanması, genel eğitim çalışmalarının dışında tutulması gibi durumu da ortaya çıkarmıştır. Bu tarihi gelişmeler sonucunda din eğitiminin bilimsel bir disiplin olarak gelişmesinde, örgün eğitim kurumlarında din derslerine yer verilmesi ve yüksek din eğitimi kurumlarının akademik yapısı içinde ayrı bir çalışma alanı olarak kabul edilmesi hususlarının etkili olduğunu söylemek mümkündür (Zengin, 2019).

Din eğitiminin hayatın içerisindeki gerçekliğin anlaşılması, açıklanması, kontrol edilmesi ve gerçekleştirilmesi ihtiyacı Din Eğitimi Bilimi'nin ortaya çıkma sebepleri arasında sayılabilir. Eğitim Bilimi ile Din Eğitimi Bilimi'nin ortaya çıkış sebepleri değerlendirildiğinde aralarında büyük bir benzerlik olduğu görülmektedir. Yaşanılan hayattaki çeşitli ihtiyaçlardan doğmuş olan Eğitim Bilimi zamanla gerekli dal ve alt disiplinlere ayrılmıştır. Fakat süreç içerisinde bir branş haline dönüşen din boyutu ise ihmal edilmiştir. Oysa dini hayat, dini eğitim ve din eğitimi, hayatın ve eğitimin önemli boyutlarını oluşturmaktadır (Tosun, 2001, 35-36).

Bilgin, Eğitim Bilim’den yola çıkarak Din Eğitimi Bilimi’nin ortaya çıkışını şöyle ifade etmektedir: “‘Eğitim Bilimi’ nin, kendine has konusu, metotları ve ileriye dönük teorileriyle bağımsız bir bilim olarak gelişmesinden sonra, genel eğitim ve öğretim faaliyetlerinin onun imkanlarından yararlanması tabii idi. Bu bir sorumluluktur. Böylece din ile ilgili araştırmaların sonuçları ile eğitim araştırmalarının sonuçları ‘Din Eğitimi Bilimi’ni doğuracaktı. Fakat eğitim bilimi ile din bilimleri (ilâhiyat) arasındaki ilişki kolay kurulamamıştır. Bunun bir sebebi, Türkiye’de program geliştirme çalışmalarının ve öğretmenlik meslek dersleri uygulamalarının yavaş gitmiş olmasıdır. Bir başka sebebi de din öğretiminin genel mesleki ve yüksek öğretimden uzunca bir süre uzak kalması ve eğitim bilimindeki gelişmelere paralel bir gelişme gösterememiş olmasıdır.” (Bilgin, 1988, 4-5).

Bilimsel bir disiplin olarak din eğitiminin üniversitelerde yer alışı, Batı’da, 20. Yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır. Türkiye’de ise Din Eğitimi Bilimi’nin bilimsel bir disiplin olarak ortaya çıkışı, Batı ülkeleriyle kıyaslandığında daha geç olduğu görülmektedir. Türkiye’de Din Eğitimi Bilimi’nin Gelişim Aşamaları tarihsel olarak şu şekildedir:

1) 1949 yılında Ankara Üniversitesi’ne bağlı olarak açılan İlahiyat Fakültesi’nin öğretim programında Din Eğitimi yer almamıştır. 1953 yılında Fakülte Programına, 4. sınıfta ve haftada 2 (iki) saat olmak üzere bir “Pedagoji” dersi konulmuştur. 1955-1956 öğretim yılı programında 4. Sınıflar için haftada 1 saatlik “Terbiye ve Öğretim Usulleri” isimli bir ders yer almıştır. Pedagoji dersi başlangıçta, bu alanda yetişmiş öğretim elemanı olmadığı gerekçesiyle, Din Psikolojisi Kürsüsü’ne alınmış ve kürsünün adı Din Psikolojisi ve Pedagojisi şeklinde belirlenmiştir. 1960’lı yıllarda ders Sistematik Felsefe Kürsüsü’ne bağlanmıştır. Daha sonraları tekrar Din Psikolojisi Kürsüsü’ne dâhil edilmiştir. Bu kürsünün ilk pedagoji asistanı 1965 yılında göreve başlayan, ileride Anabilim dalının kurucusu ve ilk profesörü olacak olan Beyza Düşüngen (Bilgin)dir. Beyza Bilgin, Psikoloji ve Felsefe kürsüleri altında din eğitimi ile ilgili önemli çalışmalar yaparak Din Eğitimi’nin Kürsü ve Anabilim Dalı olmasında önemli katkı sağlamıştır.

2) 1973-1974 yılından itibaren isteğe bağlı olarak öğretmenlik formasyon dersleri verilmeye başlanması Fakülte’de eğitim ve din eğitimi alanındaki çalışmalara ivme kazandırmıştır. Bu gelişmeler din eğitimi alanında akademik yapılanma ihtiyacını hissettirmiştir. Nitekim İlahiyat Fakültesi bünyesinde bu konuyu değerlendirmek üzere kurulan bir komisyon, konu ile ilgili bir rapor hazırlayarak bağımsız bir Din Eğitimi Kürsüsü kurulmasını Fakülte Kurulu’na önermiştir.

3) İlahiyat Fakültesi Kurulu tarafından kabul gören bu öneri Ankara Üniversitesi Senatosu tarafından da onaylanmış ve 13.05.1980 tarihinde ilk olarak Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bünyesinde “Din Eğitimi Kürsüsü” kurulmuştur. 1982 yılında Yüksek Öğretimdeki yeni düzenlemelerle birlikte “Kürsü” isimlendirmesi yerine “Anabilim Dalı” kullanılmaya başlanmıştır. Öğretmenlik formasyon derslerini de bünyesinde barındırması dikkate alınarak “Din Eğitimi Kürsüsü” adı “Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı” şeklinde değiştirilmiştir.

4) 1991 Yılında Yükseköğretim Kurulu İlahiyat Fakültelerinde akademik bölümlenmeyi ve öğretim programlarını gözden geçirmek üzere İlahiyat Fakülteleri dekanları ve Fakültelerden birer temsilcinin katılımıyla bir komisyon oluşturmuştur. Bu komisyonun önerisiyle “Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı” yerine “Din Eğitimi Anabilim Dalı” olarak

değiştirilmiştir ve bünyesinde “Din Eğitimi Tarihi Bilim Dalı” ile “Din Eğitimi Bilim Dalı” olmak üzere iki alt bilim dalı oluşturulmuştur (Tosun, 2009, 298-300; AÜİF,16 Eylül 2023).

Bilgin Din Eğitimi Bilimi’ni şu şekilde tanımlamaktadır: “Din eğitiminin uygulama kısmına “din eğitimi” faaliyeti; bu faaliyeti kendisine konu ederek inceleyen bilime “din eğitimi bilimi” demek mümkündür (Bilgin, 1988: 28).

Türkiye’deki Kurucu isim:

“1960’lı yıllara kadar İlahiyat Fakültesi bünyesinde Pedagoji alanıyla ilgili olarak iki bilimsel çalışma yapılmıştır. Bunlardan birisi 1954 yılında Turhan Yörükan’ın Şahsiyet Terbiyesinde Kültürün Rolü isimli doktora tezidir. Diğeri ise Bedii Ziya Egemen tarafından kaleme alınan ve 1957 yılında yayınlanan Terbiye İlminin Ana Meseleleri adlı kitaptır. Her iki eserde din eğitiminden çok genel eğitim ve eğitim bilimi üzerinedir. Türkiye’de din eğitimi alanının kurucusu ve geleneğinin oluşmasını sağlayan kişi Prof. Dr. Beyza Bilgin’dir. Din eğitimi alanıyla doğrudan ilgili bilimsel çalışmalar Prof. Dr. Beyza Bilgin ile başlamıştır. 1965-1966 Öğretim Yılında Pedagoji Kürsüsünde asistan olarak göreve başlayan Bilgin “İslam’da Eğitimin Temeli Olarak Sevgi” isimli Doktora Tezi ile (1971) Türkiye’de ilk akademik din eğitimi çalışmasını gerçekleştirmiştir. Bilgin’in 1979 yılında verdiği “Türkiye’de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri” konulu Doçentlik Tezi de alanın ikinci akademik eseri olarak kabul edilebilir.” (AÜİF,16 Eylül 2023).

Prof. Dr. Beyza Bilgin din eğitimi alanına önemli katkılar sunmuştur. Bunların başında Din Eğitimi Anabilim Dalı’nın bilimsel temeller üzerine kurulmasıdır. DKAB derslerinin zorunluluğu sürecinde aktif rol oynamıştır. Örgün din eğitimine yaptığı en önemli katkılardan biri İlahiyat Fakültelerinin öğretim programlarında pedagojik formasyon derslerinin zorunlu dersler arasında yer almasıdır. Bu katkısıyla örgün eğitimde din öğretiminin yer alması ile doğrudan ilişkilidir. Bilgin, din öğretimi özel öğretim yöntemleri konusundaki hazırlamış olduğu kitap, makalele, seminer ve konferanslarla din öğretimi öğretmenlerinin yetiştirilme süreçlerine önemli katkılarda bulunmuştur. Bilgin’in yaygın din eğitimi alanına yaptığı ilk katkı, 1962 yılında başlayıp iki yıl devam ettirdiği fahri vaizliktir. Bu görevle Türkiye’nin ilk kadın vaizi olmuştur. Bilgin’in yaygın din eğitiminde üzerinde durduğu konulardan biri de okul öncesi ve okul çağındaki çocukların din eğitimidir. Kitle iletişim araçlarını yaygın din eğitiminin en önemli vasıtalarından biri olarak kabul eden Bilgin, akademik hayatı boyunca kitle iletişim araçlarını toplumun her kesiminin din konulardaki bilgilendirilmesinde ve eğitiminde etkin bir şekilde kullanmıştır. Çeşitli gazetelerde yazdığı makaleler, televizyon programlarıyla halkın dini ve ahlaki konularda bilgilenmesi konusunda önemli katkılar sağlamıştır. Çalışmalarıyla alanın bilimselliğini oluşturmada öncü ve örnek olmuştur. Aynı zamanda sürecin bir geleneğe dönüşerek devam ettirilmesi için din eğitimcileri yetiştirmiştir (Doğan, 2020, 40-47; Çapcıoğlu, 2019, 82). Prof. Dr. Beyza Bilgin’in yayınlarının listesine ulaşmak için Prof. Dr. Recai Doğan tarafından kaleme alınan “Prof. Dr. Beyza Bilgin ve Din Eğitimine Katkıları” adlı çalışmaya bakılabilir.

2. Araştırma Konuları ve Yöntemi

Araştırmacı bilimsel bir araştırma süreci planlarken öncelikli olarak bir konu/problem alanı seçmesi/belirlemesi gerekmektedir. Din Eğitimi Bilimi’nin konu alanı, kendisiyle ilgili faaliyetlerin bütünüdür. Din eğitimiyle ilgili eğitim ve öğretim süreçlerini kapsayan, bu

alanlarla ilgili problemler alanlarda çözüm bekleyen bütün konular bu bilim dalının araştırma konusunu oluşturur. Din eğitimi bir bilim olarak bu konuları araştırmaya ihtiyaç duyar. Böylece bütün bu süreçler sonucunda hem bir durum tespitinde bulunur hem de dini eğitim ve öğretimin başarıya ulaşması için geleceğe yönelik çalışmalar yapar.

Din Eğitimi Bilimi, dinden gelen bilgilerle eğitim biliminin verilerini ve ihtiyaç duyduğu diğer alanlardaki verileri birleştirerek araştırmalarını yürütür. Çalışmalarını dini anlayış ve yasayış, dine ilişkin bilgiler, formal-informal, isteğe bağlı-zorunlu öğrenmeler temel alanlarında yapar. Çünkü din eğitiminin gerçekliği bu alanlarda ortaya çıkmaktadır. Din Eğitimi Bilimi dinin öğretilirliği ve niçin, nasıl, nerede, hangi araç ve gereçlerle öğretilebileceğini araştırır. Bu çalışmaların bütünü insanla ilgilidir. Dolayısıyla din eğitimi biliminin konusu insandır, insanın din ve imanla ilişkileridir (Okumuşlar, 2017, 65; Cebeci, 2015, 28).

Din Eğitimi Bilimi, lisansüstü eğitim sayesinde alana önemli katkılar sağlamaktadır. Bu anlamda din eğitimi ile ilgili konu alanlarını -2022 yılında yapılmış olan 2016-2020 yılları arasındaki Din Eğitimi Bilim Dalı'ndaki tamamlanmış lisansüstü tezler ve makaleler incelenirken- şu 8 başlıkta toplamak mümkündür: (Ayrıntılı bilgi için: Serinsu, 2022): 1.Değer Eğitimi- Ahlak, 2.İsim ve Eser, 3.Tarih, 4. Örgün Din Öğretimi (İlk ve Orta Öğretimde Din Öğretimi, Yüksek Öğretimde Din Öğretimi, Örgün Din Öğretimi), 5. Dünyada Din Öğretimi, 6. Yaygın Din Eğitimi (Dini Sosyal Hizmet Alanları), 7.Ailede Din Eğitimi, 8.Diğer(7 başlıkta kategorize edilememiş çalışmalar).

Bilimsel bir araştırma sürecinde konu/problem alanı belirlendikten sonra gözetilmesi gereken iki önemli husus vardır. Araştırma yapılacak konuya ait bilimsel bir materyalin olması -yani verilerin toplanması- ve toplanan bu verilerin işlenmesi, çözümlenmesi, yorumlanmasıdır. Bu iki önemli husus göz önünde bulundurularak din eğitiminde yürütülecek çalışmalar için araştırılacak konuların özellikleri ve durumlarına göre çeşitli veri toplama ve veri analiz metotları bulunmaktadır/kullanılmaktadır. Bu metotlar eğitim biliminin, diğer bilimlerin kullandığı metotlarla benzeşmektedir.

Bu metotlar açıklama, tasvir, yorumlama ve gözlem olarak dört kısma ayrılmaktadır. Açıklama metodu hem teorik hem de deneysel açıdan ve öğretim sırasında kullanılabilir. Din eğitiminin her konusu ve her meselesinde açıklama metoduyla karşılaşılmaktadır. Din eğitimi ve öğretimini ilgilendiren olaylar, tecrübeler, problemler gibi hususların ortaya konmasında başta bu metottan yararlanılmaktadır. Tasvir metodu din eğitimi çerçevesinde kalan insan, inanç ve olaylarla ilgili hususları kategorilere ve ayırıcı özelliklerine göre sınıflandırılıp tanıtılmasına ağırlık veren bir metottur. Yorumlama metodu karmaşık bir şeyi veya bir süreci, belli bir sistem veya yapısal bir kategori içerisinde çözümlenmek üzere ayrıntılara dökülerek belirleme ve sınıflamalarla çözüme yönelme yoludur. Gözlem metodu dini eğitim-öğretim olayları incelenirken gözlem ile din eğitiminde karşılaşılan problemlerin belirlenmesinde veya onlara çözüm arayışlarında kullanılan bir metottur. Ayrıca bilimsel bir çalışmanın verilerinin toplanması ve işlenmesi sırasında bilimsel güvenilirliği geçerliliği sağlamak üzere din eğitiminde biyografilerden, anketlerden, testlerden, istatistiklerden, tecrübelerden, deneylerden veya başka birçok metotlardan da yararlanmak mümkündür (Yavuz, 1998, 84-86).

Nipkow çalışmalarında din eğitimi ile ilgili araştırmalarda kullanılacak metot hususunda bilgiler sunmaktadır. Din Eğitimi Bilimi'nde uzun süre normatif-dedüktif yöntem

kullanılmış sonraları manevi-bilimsel hermenötik yaklaşım hakim olmuştur. 1970li yıllardan sonra ise empirik-analitik ve dialektik-eleştirel yöntem kullanılmıştır. Kısaca bu yöntemlere değinmek gerekirse; 1. Normatif-dedüktif yöntem: Belli normları esas alıp bu normlardan tündengelim yoluyla sonuca ulaşmaya çalışan bir yöntemdir. Din ve din eğitimi araştırmaları açısından bu yöntem inanç, fikir ve davranış normlarını bir üst değer olarak kabul eden yaklaşımdır. Eğitimde ve din eğitiminde kullanılan en eski yöntemdir. Konu ve öğretmen merkezli eğitim anlayışının yöntemidir. 2. Manevi bilimsel-hermenötik yöntem: Bu yöntem metotlu bir anlama kavramı üzerine kurulmuş olup metne bağlılık söz konusudur. Bu yöntemdeki bilimsel araştırmada soru merkezi bir konumdadır. Anlaşılmaya konu olan metnin, günün insanı tarafından günün şartları ve birikimi doğrultusunda anlaşılmasının esas alınmış olması normatif dedüktif yöntemden farklı yanındır. 3. Empirik-analitik yöntem: Bu yöntem, ilk iki başlıkta, diğer yöntemlerin yetersiz kalmalarının fark edilmesinden sonra gündeme gelmiştir. Burada öğrenci merkezli anlayışı temel almış olması etkili olmuştur. Hedef, eğitim olgusunun, öğrencinin, toplumun, zamanın ve çevrenin ihtiyaçlarına göre şekillendirilmesi ihtiyacını karşılamaktır. Bu anlayışın temelinde alan araştırmaları ve bunlara ilişkin yöntem ve teknikler bulunmaktadır. 4. Dialektik-ideoloji eleştirel yöntem: Bu yöntem, diğer üç yöntemin yanında tamamlayıcı bir yaklaşım olarak doğmuştur. Bu metot, sürekli tez anti-tez üzerinde durarak, zıtlıkların kaldırılması için akıl yürütme ilkesine dayanmaktadır. Bu ilkeye göre, ulaşılan her sonuç yeni bir başlangıç olarak kabul edilir (Tosun, 2001, 79-84).

3. Temel Kaynaklar

Din Eğitimi Bilimi'nin, bazı temel kaynakları şunlardır:

- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 1989.
- Ayhan, Halis. *Türkiye'de Din Eğitimi*. İstanbul: DEM Yayınları, 2014.
- Başaran, İbrahim Ethem. *Eğitim Psikolojisi*. Ankara: Başaran Yayınları, 1990.
- Bayraktar, M. Faruk. *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1984.
- Bilgin, Beyza. *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988.
- Bilgin, Beyza - Selçuk, Mualla. *Din Öğretimi*. Ankara: Gün Yayıncılık, 1997.
- Bilhan, Saffet. *Eğitim Felsefesi*. Ankara: A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 1991.
- Binbaşıoğlu, Cavit. *Eğitim Düşüncesi Tarihi*. Ankara: Binbaşıoğlu Yayınları, 1982.
- Cebeci, Suat. *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2015.
- Demirel, Özcan. *Öğretme Sanatı*. Ankara: Pegem Yayıncılık, 1999.
- Doğan, Recai- Ege, Remziye (ed.). *Din Eğitimi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 5. Basım 2017.
- Erden, Münire. *Öğretmenlik Mesleğine Giriş*. İstanbul Alkım Yayınları, 1998.
- Ertürk, Selahattin. *Eğitimde Program Geliştirme*. Ankara: Yelkentepe Yayınları, 1979.
- Fidan, Nurettin - Erden, Münire. *Eğitime Giriş*. Ankara: Alkım Yayınları, 1998.
- Gökalp, Ziya. *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri*. İstanbul: MEB Yayınları, 1974.
- *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.

- Ülken, Hilmi Ziya. *Eğitim Felsefesi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi, 1967.
- Parlador, Selahattin. *Din Eğitimi Bilimine Giriş*. İzmir, 1996.
- Sönmez, Veysel. *Eğitim Felsefesi*. Ankara: Adım Yayıncılık, 1991.
- Tezcan, Mahmut. *Eğitim Sosyolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985.
- Tosun, Cemal. *Din Eğitimi Bilimine Giriş*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 9. Basım, 2017.
- Tümer, Günay – Küçük, Abdurrahman. *Dinler Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları, 1993.
- *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yavuz, Kerim. *Günümüzde Din Eğitimi*. Adana: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1998.
- Zengin, Zeki Salih. *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- Zengin, Zeki Salih. *Medreseden Darülfünuna Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi*. Ankara: Maarif Mektepleri Yayınları, 2019.

4. Din Eğitimi Anabilim Dalı’nda Lisansüstü Eğitim

Din eğitimi bir bilim dalı olarak geniş bir araştırma alanına sahiptir. Dinin öğrenildiği ve öğretildiği her mekan, öğrenme ve öğretme süreçlerine dâhil olan tüm unsurlar bu alan içerisinde. Din Eğitimi Bilimi neyi, niçin, kime, ne zaman, nerede, nasıl öğretebiliriz gibi soruları ele aldığı konularda incelemeye çalışır. Bu çerçevede metotlu düşünme, araştırma ve bilgi üretme çabaları içerisinde. Bilimsel araştırma metotları bağlamında bu geniş araştırma alanını düşündüğümüzde, din eğitiminin farklı araştırma yaklaşım ve yöntemlerini kullanır.

Lisansüstü eğitime dahil olmaya karar veren araştırmacı öncelikle belirli yeterliklere sahip olması gerekmektedir. Genelde Türkiye’de bulunan İlahiyat Fakültelerindeki din eğitimi alanında özelde Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Anabilim Dalı’nda yüksek lisans veya doktora yapabilmek için asgari ölçüde belirlenmiş şartları sağlamak gerekmektedir. Her fakülte ve enstitünün başvuru şartları değişmekle birlikte 2023-2024 yılı Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nün Din Eğitimi alanında yüksek lisans için Lisans diploması, Akademik Personel ve Lisansüstü Eğitim (ALES) sınavından en az 70 puan şartını sağlamaları gerekmektedir. Doktora için Tezli yüksek lisans diploması, Akademik Personel ve Lisansüstü Eğitim (ALES) puanının en az 70 olması, kabul edilen yabancı dil yeterlik sınavlarından en az 55 puan şartını sağlamaları gerekmektedir.

Tezli Yüksek Lisans Programı ders ve tez aşaması olmak üzere toplamda 6 (altı) dönemden oluşmaktadır. İlk aşama olan ders aşamasını iki yıl (dört yarıyıl) içerisinde derslerini (7 ders, 1bilimsel araştırma dersi ve 1 seminer dersi/ 8 ders + 1 seminer) tamamlamaları gerekmektedir. AYBÜ Din Eğitimi yüksek lisans dersleri şu şekildedir:1.Yarıyıl Ders Planı: İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi, Din Eğitiminin Uygulama Alanları, Din Eğitiminde Farklı Yaklaşımlar I, Din Eğitiminin Kuramsal Temelleri I, Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi, Din ve Ahlak Gelişimi Kuramları ve Din Öğretimi. 2.Yarıyıl Ders Planı: Klasik Dönem Din Eğitimi Kurumları, Din Eğitiminin Problemleri, Din Eğitiminde Farklı Yaklaşımlar II, Din Eğitiminin Kuramsal Temelleri II, Avrupa Ülkelerinde Din Öğretimi, Yaygın Din Eğitimi Problemleri.

Doktora Programı ders ve tez aşaması olmak üzere toplamda 6 (altı) yıl 12 (on iki) dönemden oluşmaktadır. İlk aşama olan ders aşamasını iki yıl (dört yarıyıl) içerisinde derslerini (7 ders, 1 bilimsel araştırma dersi ve 1 seminer dersi/ 8 ders + 1 seminer) tamamlamaları gerekmektedir. AYBÜ Din Eğitimi doktora dersleri şu şekildedir: 1.Yarıyıl Ders Planı: Kültürlerarası Din Eğitimi, Klasik Dönem Din Eğitimi Kurumları, Din Eğitiminde Program Geliştirme Kavramsal, Din Eğitiminde Öğrenme Alanları ve Öğretim Yaklaşımları I, Dini Gelişim Teorileri, Din Eğitiminin Bilimselliği, Klasik İslam Eğitimcileri. Doktora 2.Yarıyıl Ders Planı: Modernleşme Dönemi Osmanlı Din Eğitimi Kurumları, Din Eğitimi Tarihi Kaynak Metinleri, Din Eğitiminde Program Geliştirme: Uygulama ve Değerlendirme Çalışmaları, Din Eğitiminde Öğrenme Alanları ve Öğretim Yaklaşımları II, Karşılaştırmalı Din Eğitimi, Örgün ve Yaygın Din Eğitiminde İçerik Analizi.

5. Din Eğitimi Anabilim Dalı'nda Yayın Yapan Akademik Dergiler

Adem Güneş'in "Akademik Dergilerde Yayınlanan Din Eğitimi Konulu Makalelerin Bibliyometrik Analizi (1925-2020)" adlı çalışmasında din eğitimi alanında en fazla makale yayınlayan dergileri şu şekilde sıralamıştır: Diyanet İlmi Dergi, Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, Din Öğretimi Dergisi, Değerler Eğitimi Dergisi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi ,Dini Araştırmalar Dergisi, Cumhuriyet İlahiyat Fakültesi Dergisi, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. Burada din eğitimi alanında en fazla makale yayınlayan dergiler hakkında kısa tanıtım bilgileri verilecektir. Yabancı yayın olarak Teaching Theology - Religion, Journal of Religious Education ve Religious Education dergileri hakkında kısa tanıtım bilgileri verilecektir.

5.1. Türkiye'de Yayın Yapan Dergiler

Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi: 1994-2011 yılları arasında yayımlanmıştır. Yayın hayatı sürecinde 21 sayı çıkarmıştır. Ağırlıklı olarak din eğitimi alanındaki çalışmaları barındıran derginin makalelerine İSAM adresinden ulaşılabilir.

Din Öğretimi Dergisi: 1985-1993 yılları arasında yayımlanmıştır. Yayın hayatı sürecinde 43 sayı çıkarmıştır. Ağırlıklı olarak din eğitimi alanındaki çalışmaları barındıran derginin makalelerine İSAM adresinden ulaşılabilir.

Dini Araştırmalar Dergisi: 1998 yılından beri aralıksız yayın hayatını sürdüren; yılda iki defa yayınlanan uluslararası, hakemli, bilimsel bir dergidir. Din bilimleri ve ilahiyat alanlarındaki makale, çeviri, olgu sunumları, kitap ve sempozyum tanıtımlarını yayınlarken başta ilahiyat alanındaki akademisyen ve öğrenciler olmak üzere din bilim alanına ilgi duyan geniş bir okuyucu kitlesine bilimsel bilginin ulaşmasına hizmet etmeyi amaçlamaktadır.

Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi: Eğitim ve din eğitimi bilimini merkeze alan bilimsel yazınlar; bu kapsamda eğitim ve din eğitiminin bilimselliği, felsefesi, yaklaşım ve modelleri, tarihi, metodolojisi ve problemleri ile ilgili araştırmalar altı ayda bir yayımlanır. Türkçe, İngilizce ve Almanca makaleler yayım içeriğini oluşturmaktadır. Bununla birlikte, TUDEAR eğitim ve din eğitimi alanlarında üretilen bilimsel çalışmaları yayımlamayı ilke edilmekle birlikte, din bilimlerinin farklı alanlarında üretilmiş farklı yazın türlerini de yayımlamaktadır.

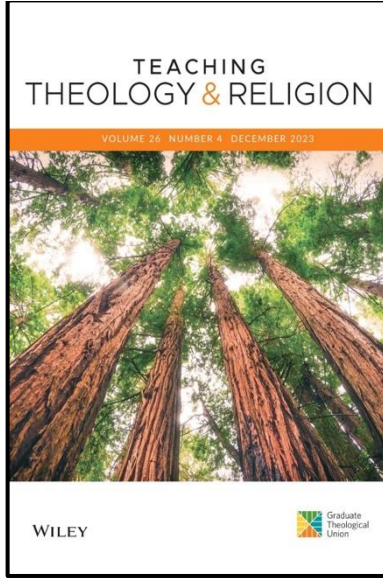
Resim 1. Türkiye’de yayın yapan dergilerden bir görünüm

5.2. Türkiye Dışında Yayın Yapan Dergiler

Teaching Theology - Religion: Disiplinler arası yaklaşımlar, kültürler arası ve uluslararası bağlamlar, dinler arası vurgular ve teknoloji, sanat ve hizmet, öğrenmenin tüm bireye hitap etmek için bir araya geldiği alanları kapsayan dinle ilgili alanlarda öğretme ve öğrenme konusunda akademisyenler arasında küresel söylemi geliştiren yayınlara yer vermektedir.

Journal of Religious Education: Modern toplumda din eğitiminin akademik olarak araştırılmasını amaçlamaktadır. Dergi, özellikle çocukların ve gençlerin inanç oluşumuyla ilgili olarak, din eğitimi ve ilmiyal alanındaki orijinal yazıların ve araştırmaların yayılmasına yardımcı olmaktadır. İçerikler arasında çağdaş eğitim sorunlarına ilişkin çeşitli bölüm bölümleri, kitap incelemeleri, konferanslar, kaynaklar ve öğretmenler için pratik ipuçları yer almaktadır. Avustralya Katolik Üniversitesi bünyesindeki bir birim olan La Salle Akademisi ile birlikte yayınlanmaktadır.

Religious Education: Din Eğitimi Derneği'nin dergisi olan Religious Education, inanç topluluklarında, akademik disiplinlerde ve kurumlarda, kamusal yaşamda ve küresel toplumda dini kimlik, formasyon ve eğitimi araştırmak için dinler arası bir yaklaşım sunan yazılar sunmayı amaçlamaktadır.

Resim 2. Türkiye dışında yayın yapan dergilerden bir görünüm

6. Diğer İlahiyat Bölümleriyle İlişkisi

Din Eğitimi Bilimi bilimsel çalışmalarda ilgili bütün konular için bilimsel verilere dayanan bilgilere ihtiyaç duyar. Ele alınan konuların bilimsel yaklaşımlarla çözümü için çeşitli disiplinlerden yararlanmak gerekmektedir. Dolayısıyla Din Eğitimi Bilimi konuları ile bağlantılı olan ve çalışmalarına rehber olacak bütün disiplinlerden yararlanmak durumundadır.

Din Eğitimi Bilimi temelde İlahiyatın ve eğitimin bir yan disiplini olarak düşünülebilir. “Din Eğitimi Bilimi, dinin mahiyetine uygun olarak, insan varlığının bütünü ile ilgilenir; insan hayatını, hayatın bütünlüğü içindeki yeri ile ele alır, yani insanla insan olarak ilgilenir” (Bilgin, 1988, 27-28). Bu bakımdan Din Eğitimi Bilimi’nin hayatın bütünü ile ilgilenen, dolayısıyla çok boyutlu bir problem alanı olması sebebiyle disiplinler arası bir nitelikte bir bilim dalı olduğunu da belirtmek gerekmektedir.

Din Eğitimi Bilimi’nin ilgili bilimlerinin başında İlahiyat Bilimleri grubu gelir. Bunlardan anlaşılması gereken ise, inanılan dinin İlahiyat Bilimleri’dir. İslam dininin öğretim konusu yapıldığı din eğitimi için İlahiyat Bilimleri, İslam bilimleridir. Yani; Tefsir, Hadis, Kelam, Fıkıh, İslam Felsefesi, Tasavvuf, İslam Tarihi gibi bilimsel disiplinlerdir. Bu alanlar kendi içinde sistemleşmiş olup kendi metodolojileri ile çalışmalar yapmaktadırlar. Din Eğitimi Bilimi, İlahiyat Bilimlerinin bir alt bilimi değildir. Her birisi ile karşılıklı alışverişte bulunur. İlahiyat Bilimlerinin görevi konular hakkında bilimsel veri ortaya koymak, Din Eğitimi Bilimi’nin görevi, öğretim kademelerinde neyin öğretilmesi gerektiği, nelere ihtiyaç duyulduğu konusunda ampirik-analitik araştırmalar yapmaktır (Tosun, 2001, 62-64).

7. İlahiyat Dışındaki Disiplinlerle İlişkisi

Genel olarak eğitimde özel olarak din eğitiminde hedef insanın eğitilmesi olduğundan bu konuda ulaşılmış bütün bilgi, tecrübe ve teknikler din eğitimi alanında da kullanılması mümkündür. Bu bakımdan Eğitim Bilimleri, Din Eğitimi Bilimi'nin ilgili bilimlerinin ikinci önemli grubunu oluşturmaktadır. Eğitim Bilimleri'ni Eğitim Felsefesi, Eğitim Sosyolojisi, Eğitim Psikolojisi, Eğitim Tarihi, Program Geliştirme, Planlama ve Değerlendirme, Eğitim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme, Eğitim Yönetimi, Sınıf Yönetimi, Genel Öğretim Metotları, Özel Öğretim Metotları, Eğitimde Psikolojik Danışma ve Rehberlik gibi disiplinler oluşturmaktadır. Bu disiplinler içerisinde yapılacak çalışmalarla elde edilen bilgi ve tecrübeler Din Eğitimi Bilimi'nde de kullanılması mümkündür.

Psikoloji Bilimi, deneysel araştırmalarla elde ettiği bilimsel sonuçlarıyla, alt dallara ayrılmıştır. Gelişim Psikolojisi, Öğrenme Psikolojisi, Öğretim Psikolojisi, Okul Psikolojisi gibi alt dallar insan davranışlarını farklı yönleri ile ele alıp incelemektedir. İnsanın din ile ilişkilerini eğitim konusu yapmak, insanın bütün yönlerine ait bilimsel çalışmalarla elde edilen güvenilir bilgilere ihtiyaç gösterir. Bu sebeple Din Eğitimi Bilimi bütün psikoloji disiplinlerinin bilimsel sonuçlarını alır ve kendi amaçları doğrultusunda onlardan yararlanır. Psikoloji insanın bireysel davranışlarını incelerken sosyoloji de onu toplum içinde sosyal bütünün bir parçası olarak ele alır. Din Eğitimi Bilimi, insanın bireysel davranışlarına ait bilimsel sonuçlara olduğu kadar, onu sosyal bir bütünün içinde ele alan sosyoloji, din sosyolojisi, eğitim sosyolojisi bilimlerinin sonuçlarına da ihtiyaç duyar. İletişimle ilgili bilgilerin ve kuralların öğretici için önemi, öğretim sürecinin de bir bilgi alverişi, bilginin islenmesi, değerlendirilmesi ve tepki görmesi veya cevaplandırılması olayı olmasındandır. İnsanca birlikte yaşama ve toplu öğrenim, iletişim olmadan mümkün değildir. Bundan dolayı Din Eğitimi Bilimi, İletişim Bilimi'nden yararlanmaya ihtiyaç duyar (Yavuz, 1998, 34-35; Tosun, 2001, 64-65; Cebeci, 2015, 33-37).

Din Eğitimi Bilimi, antropoloji, felsefe, gibi bilim dallarından, dini konuları öğretime müsait kılmaya çalışırken bazı fen ve tabiat bilimlerinden de yararlanabilmektedir. Yukarıda sayılan bilim dallarından yararlanan Din Eğitimi Bilimi, temel kaynaklarını başta İlahiyat Bilimleri oluşturmak üzere, ikincil olarak Eğitim Bilimleri, sonrasında ise yararlandığı diğer bilim dalları oluşturmaktadır.

8. Türkiye Dışında Din Eğitimi Anabilim Dalı

İngiltere'de Cambridge Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki araştırma sahalarından biri "Dini Araştırmalar"dır. Ülkemizdeki din eğitimi ile ilgili sahaya denk gelen bu alan dünya çapında dindarlığın başlıca tezahürlerini anlamak için disiplinler arası bir yöntemle çalışmalar yürüttüğünü belirtmektedir. Köktencilik, dini deneyim, dini hukuk ve modernleşmenin çeşitli dini kültürlere getirdiği zorluklar gibi fenomenlerin incelenmesiyle birlikte yeni konuların da öğretim konusu yapıldığı vurgulanmaktadır. Bununla birlikte öğrencilerin, "karşılaştırmalı din" alanındaki güncel tartışmaları ve dini çeşitliliğin ortaya çıkardığı zorlukları, seçilmiş inanç geleneklerinin teolojileri bağlamında ele aldıkları ifade edilmektedir.

Almanya'da Göttingen Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki araştırma sahalarından biri "Dini Çalışmalar"dır. Bölüm, "Dinler Tarihi" olan adını "Dini Çalışmalar" olarak değiştirmiştir. Burada dini çalışmaların tüm yelpazesi araştırma ve öğretime yansıtıldığı

ifade edilmektedir. Böylece dinler tarihiyle birlikte sistematik din çalışmalarına yer verilmeye başlanmıştır. Karşılaştırmalı ve sistematik din araştırmalarının yanı sıra dinler arası alışveriş ve öteki algısı gibi konulara odaklanıldığı belirtilmektedir.

Hatırlayalım

- Din eğitimi bilimselleştirme çabaları 1800'lerin sonlarında, ülkemizde 1950'den sonra başlamaktadır.
- Din Eğitimi Anabilim Dalı ismi 1982 yılında Yüksek Öğretimdeki yeni düzenlemelerle birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Türkiye'de din eğitimi alanının kurucusu ve geleneğinin oluşmasını sağlayan kişi Prof. Dr. Beyza Bilgin'dir.
- Din Eğitimi Bilimi'nin konu alanı, kendisiyle ilgili faaliyetlerin bütünüdür. Din Eğitimi Bilimi'nin konu alanını şu 8 başlıkta toplamak mümkündür 1.Değer Eğitimi-Ahlak, 2.İsim ve Eser, 3.Tarih, 4. Örgün Din Öğretimi (İlk ve Orta Öğretimde Din Öğretimi, Yüksek Öğretimde Din Öğretimi, Örgün Din Öğretimi), 5. Dünyada Din Öğretimi, 6. Yaygın Din Eğitimi (Dini Sosyal Hizmet Alanları), 7.Ailede Din Eğitimi, 8.Diğer (7 başlıkta kategorize edilememiş çalışmalar).
- Din Eğitimi Bilimi'nde 1. Normatif-dedüktif yöntem, 2. Manevi bilimsel-hermenötik yöntem, 3. Empirik-analitik yöntem ve 4. Dialektik-ideoloji eleştirel yöntem kullanılır.
- Din Eğitimi Bilimi konuları ile bağlantılı olan ve çalışmalarına rehber olacak bütün disiplinlerden yararlanmak durumundadır.

Tavsiye Edilen Kitap ve Makaleler

- Altaş, Nurullah. *Din Eğitimi*. Ankara: Nobel Yayınları, 2022.
- Aşkoğlu, Nevzat Yaşar. "Din Eğitimi Biliminin Türkiye'de Bağımsız Bir Bilimsel Disiplin Olarak Doğuşu ve Gelişimi". *Diyanet İlmî Dergi* 30/3 (1994), 85-93.
- Ayhan, Halis. *Türkiye'de Din Eğitimi*. İstanbul: DEM Yayınları, 2014.
- Cebeci, Suat. *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2015.
- Doğan, Recai. "Prof. Dr. Beyza Bilgin ve Din Eğitimine Katkısı". *Dini Araştırmalar* 23 / 58 (2020): 27-50 . <https://doi.org/10.15745/da.798405>
- Doğan, Recai- Ege, Remziye (ed.). *Din Eğitimi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 5. Basım 2017.
- Durmuş, Alpaslan. "Türk Din Eğitiminde Öncü Bir İsim: Beyza Bilgin". *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/3 (2003), 145-168 .
- Kızılabdullah, Yıldız. "İlahiyat Fakültelerinin Kuruluşundan Bugüne Din Eğitimi Bilimi Alanında Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme". *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 2/1 (2009), 305-314.
- Tosun, Cemal. "Bir Anabilim Dalı Olarak Türkiye'de Din Eğitiminin Doğuşu, Gelişmesi ve Alanına Katkıları". *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 2/1 (2009), 293-303.
- Tosun, Cemal. *Din Eğitimi Bilimine Giriş*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 9. Basım, 2017.
- Zengin, Zeki Salih. *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- Zengin, Zeki Salih. *Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*. Ankara: Maarif Mektepleri Yayınları, 2019.

Tavsiye Edilen Filmler

Dead Poets Society
 Like Stars on Earth
 Good Will Hunting
 A Beautiful Mind
 The Emperor's Club

Kaynakça

- AÜİF, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. “Din Eğitimi”. Erişim 16 Eylül 2023.
<http://www.divinity.ankara.edu.tr/din-egitimi/>
- Bilgin, Beyza. Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988.
- Cebeci, Suat. Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi. Ankara: Akçağ Yayınları, 2015.
- Çapcıoğlu, Fatma. “Öğrencilerinin Gözünden Prof. Dr. Beyza Bilgin ‘Hocaların Hocası’”. Prof. Dr. Beyza Bilgin’e Armağan. ed. Mualla Selçuk vd. Ankara: Grafiker Yayınları, 2019.
- Doğan, Recai. “Prof.Dr. Beyza Bilgin ve Din Eğitimine Katkıları”. Dini Araştırmalar Dergisi 23/58 (2020), 27-50.
- Okumuşlar, Muhiddin. “Din Eğitiminin Bilimselleşmesi/Neliği”. Din Eğitimi El Kitabı. ed. Recai Doğan - Remziye Ege. 59-87. Ankara: Grafiker Yayınları, 5.Basım, 2017.
- Serinsu, Mehmet Enis. “Din Eğitimi”. Felsefe ve Din Bilimlerinde Güncel Akademik Eğilimler (2016-2020). ed. Rukiye Aysun İnan. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2022.
- Tosun, Cemal. “Bir Anabilim Dalı Olarak Türkiye’de Din Eğitiminin Doğuşu, Gelişmesi ve Alanına Katkıları”. Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi 2/1 (2009), 293-303.
- Tosun, Cemal. Din Eğitimi Bilimine Giriş. Ankara: Pegem Yayınları, 2001.
- Yavuz, Kerim. Günümüzde Din Eğitimi. Adana: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1998.
- Zengin, Zeki Salih. II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi. Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- Zengin, Zeki Salih. Medreseden Darülfünuna Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi. Ankara: Maarif Mektepleri Yayınları, 2019.

Editör
Dr. Mehmet Emin SARIKAYA

Felsefe ve Din Bilimleri Rehberi

Felsefe ve Din Bilimleri, İslami İlimler ve İlahiyat fakültelerinin üç temel bölümünden biri olarak din olgusunu tarih, sosyoloji, mantık, psikoloji ve felsefe gibi beşerî bilimler ışığında derinlemesine inceler. Bu alan, ilahiyat eğitiminin uluslararasılaşmasında önemli bir rol oynar ve çağımızın en çok tartışılan konularına, yapay zekâ, transhümanizm, göç ve çatışma çözümü gibi meselelere dair değerli veri ve analizler sunar.

Elinizdeki bu eser, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü'nün ders içeriklerini, fonksiyonlarını ve bu alanın sağladığı değerleri kapsamlı bir biçimde tanıtmaktadır. Çalışma, bölümün uluslararası düzeyde ilahiyat eğitime katkılarını ortaya koyarken, değişen dünya gündemiyle birlikte bu alanın artan önemine dikkat çeker. Din felsefesi ve din bilimleri arasındaki farkları ve bağlantıları ele alarak, öğrencilere ve araştırmacılara rehberlik etmeyi amaçlar.

Bu kitap, Felsefe ve Din Bilimleri'nin geniş araştırma sahasına dair detaylı bilgiler sunmakta ve İmam-Hatip liselerinden lisans ve lisansüstü seviyelere kadar çeşitli eğitim düzeylerinde ders kitabı olarak kullanılabilme potansiyeline sahiptir. Çalışmada her bir anabilim dalı için tarih, yöntem, araştırma konuları, kurucu isimler ve temel kaynaklar gibi ana başlıklar altında kapsamlı değerlendirmeler yer alır. Ayrıca, ilgili anabilim dallarıyla ilişkili olarak tavsiye edilen kitap, makale ve filmler de okuyucunun ilgisine sunulur.

www.yayin.okuokut.org